

INLEIDING TOT DE STUDIE VAN HET KERKRECHT

Onder redactie van
Dr. W. van 't Spijker
Drs. L.C. van Drimmelen

Tweede, herziene en aangevulde druk

Uitgeversmaatschappij J.H. Kok - Kampen, 1992

CIP

© Uitgeversmaatschappij J.H. Kok - Kampen, 1988

Omslag: Pieter J. van der Sman
ISBN 90 242 6692 0 NUGI 639

Tweede, herziene en aangevulde druk, 1992

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INLEIDING TOT DE STUDIE
VAN HET KERKRECHT

INHOUD

<i>Woord vooraf</i>	9
---------------------------	---

INLEIDEND DEEL

1. Wat is kerkrecht?	13
<i>Drs. W. Bakker</i>	
2. Geschiedenis van de wetenschap van het kerkrecht.	20
<i>Drs. W. Bakker</i>	
3. Kerk en recht	32
<i>Dr. J. Plomp</i>	
4. Schrift en kerkorde	43
<i>Dr. A.J. Bronkhorst</i>	
5. Hermeneutiek van het kerkrecht	59
<i>Dr. A. van de Beek</i>	

GESCHIEDENIS VAN DE KERKINRICHTING

6. De ontwikkeling van de oud-christelijke kerkinrichting en de versterking van de episcopale structuren	75
<i>Dr. H.B. Weijland</i>	
7. De opvattingen van de reformatoren.....	86
<i>Dr. W. van 't Spijker</i>	
8. Het erastianisme	104
<i>Dr. W. van 't Spijker</i>	
9. Het congregationalisme	106
<i>Drs. D. Deddens</i>	

10. De Nederlandse Gereformeerde kerken in de periode 1560-1816.....	110
<i>Drs. D. Deddens</i>	
11. De Nederlandse Hervormde Kerk en het Algemeen Reglement van 1816	121
<i>Dr. A.J. Bronkhorst</i>	
12. Gereformeerde Kerken	
A. De kerken van de Afscheiding.....	128
<i>Dr. W. van 't Spijker</i>	
B. De kerken van de Doleantie	132
<i>Drs. D. Deddens</i>	
C. De Gereformeerde Kerken na de Vereniging van 1892.....	143
<i>Drs. D. Deddens</i>	

HET GELDENDE KERKRECHT

13. Typen van structuur der kerk .	149
<i>Dr. D. Nauta</i>	
14. Kerkrecht van de Nederlandse reformatorische kerken	
A. Oriënterende informatie over de reformatorische kerkgemeenschappen in Nederland	159
<i>Dr. M. te Velde</i>	
B. Nederlands Hervormd kerkrecht.....	163
<i>Dr. A.J. Bronkhorst</i>	
C. De Gereformeerde kerkorde.....	174
<i>Dr. H.B. Weijland</i>	
D. De situatie in de Christelijke Gereformeerde Kerken sinds 1892	179
<i>Dr. W. van 't Spijker</i>	
E. De situatie in de Gereformeerde Gemeenten.....	180
<i>Dr. W. van 't Spijker</i>	
F. De Gereformeerde Kerken in Nederland ('vrijge maakt')	181
<i>Drs. D. Deddens</i>	

G. Nederlands Gereformeerde Kerken.....	181
<i>Drs. D. Deddens</i>	
H. Samen op weg.....	182
<i>Drs. L.C. van Drimmelen</i>	
15. Hoofdlijnen uit het Katholiek kerkrecht	188
<i>Dr. R.G.W. Huysmans</i>	
16. Kerk en staat	204
<i>Drs. L.C. van Drimmelen</i>	
17. Kerkorde als ecclesiologische vormgeving	215
<i>Dr. G.D.J. Dingemans</i>	
Personenregister	229
Zakenregister.....	234
Personalialia van de auteurs.....	239

Woord vooraf

Dit boek is geschreven voor hen die voor het eerst met het vak kerkrecht in aanraking komen. Het bevat een aantal opstellen die gaan over of indirect te maken hebben met het recht van de reformatorische kerken in Nederland.

De auteurs zijn betrokken of betrokken geweest bij het onderwijs in het vak kerkrecht. Ieder van hen heeft zijn bijdrage geschreven naar eigen inzicht en aanleg. Er is niet geprobeerd al hun opvattingen op één lijn te krijgen. Zo komt het dat bepaalde zaken van verschillende kanten worden belicht. Hopelijk nodigt dat uit tot verdergaande bestudering van de stof. Daartoe is bij de meeste artikelen een literatuur-opgave gevoegd. Aanbeveling verdient het ook om kennis te nemen van de desbetreffende artikelen en kernwoorden in de lexica en encyclopedieën.

De bundel opent met twee bijdragen van de hand van Drs. W.Bakker, universitair docent kerkrecht aan de faculteit der godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij was de belangrijkste initiatiefnemer tot de samenstelling van dit boek. Helaas heeft hij de verschijning niet meer mogen meemaken. Maar zijn bijdragen houden de herinnering levend aan de animo en de vaardigheid waarmee hij het vak wetenschappelijk beoefende.

Onder de schrijvers bevindt zich een gast: Prof.Dr. R.G.W. Huysmans, hoogleraar kerkelijk recht aan de Katholieke Theologische Universiteit te Amsterdam. Hem is gevraagd te beschrijven waar een predikant van een reformatorische gemeente in Nederland die samenwerkt met een Rooms-Katholieke parochie kerkrechtelijk mee te maken krijgt.

Sommige bijdragen in dit boek zijn onmiskenbaar gedateerd, omdat er omstandigheden in worden beschreven die in ontwikkeling zijn. Verder is het mogelijk dat het gebruik van dit boek lacunes aan het licht brengt.

Voor opmerkingen en suggesties tot verbetering van dit boek kan men zich wenden tot de secretaris van de werkgroep Nederlands Reformatorisch Kerkrecht, Drs. L.C.van Drimmelen.

De werkgroep
Nederlands Reformatorisch Kerkrecht.

INLEIDEND DEEL

1. WAT IS KERKRECHT?

Drs. W. Bakker

1. Bij 'kerkrecht' denkt men meestal aan het geheel van de voorchriften en bepalingen waarmee kerken haar organisatie en werkzaamheden, alsook haar betrekkingen naar buiten, trachten te regelen. Daarnaast is het woord de naam van de wetenschap die zich met de bestudering van het kerkrecht bezighoudt.

Toch kan deze laatste niet volstaan met slechts het geldende (positieve) kerkrecht te behandelen. Als wetenschappelijke discipline zal zij kritisch, d.w.z. beoordelend, te werk moeten gaan. Dit betekent dat zij zich niet alleen afvraagt, hoe de kerk is ingericht, maar ook en vooral, hoe zij behoort te worden ingericht. Bovendien blijkt de wijze waarop kerken haar leven en werkzaamheden ordenen in de regel niet los te staan van de voorstellingen die zij koesteren over het wezen en de roeping van de kerk en over haar verhouding tot de wereld en de samenleving. Bij verscheidene kerken van gereformeerde signatuur zijn de hoofdlijnen van de kerkinrichting zelfs aangegeven in de belijdenisgeschriften (zie bijv. de artt. 27-32 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis). Maar ook waar dat niet het geval is, gaan er belangrijke principiële beslissingen aan de kerkorde vooraf. Anders gezegd: het kerkrecht wortelt in de ecclesiologie, de leer aangaande de kerk.

2. Men kan over de kerk op meer dan één manier spreken. Naar haar concrete verschijningsvorm is zij een gemeenschap van mensen, een menselijk samenlevingsverband, dat bepaalde overeenkomsten vertoont met andere menselijke samenlevingsverbanden, zoals de staat, het huwelijk etc. Naar haar wezen is zij echter een geestelijke gemeenschap, het mystieke Lichaam van Christus. En als zodanig is zij voorwerp van geloof: 'ik geloof de heilige katholieke (= algemene) Kerk'. Dat deze kerk van het Apostolicum niet samenvalt met of opgaat in één of meer van de bestaande kerkelijke instituten, behoeft nauwelijks toelichting. Toch zweeft zij ook niet als een platonische idee boven de werkelijkheid. Juist in de empirische kerken neemt zij gestalte aan. In dit verband heeft men dikwijls de onderscheiding gemaakt tussen zichtbare en onzichtbare kerk. Deze onderscheiding is bruikbaar, als men maar goed bedenkt dat het daarbij niet gaat om twee afzonderlijke kerken, maar om twee zijden van de ene kerk:

haar zichtbare 'buitenkant' en haar onzichtbare 'binnenkant'. Het kerkrecht heeft slechts betrekking op de zichtbare kerk, en dan nog voorzover die als organisatie optreedt. De kerk naar haar onzichtbare zijde is voor een concrete rechtsordening niet vatbaar. Dat wil niet zeggen dat het kerkrecht met het geestelijke 'wezen' van de kerk niet te maken zou hebben. Ook de kerk naar haar zichtbare gestalte wordt ten diepste bepaald door haar toebehoren aan Jezus Christus. Zij kan daarom ook niet zonder meer beoordeeld worden naar de regels en wetmatigheden die voor andere menselijke samenlevingsverbanden gelden. De kerk is 'sui generis', eigensoortig, en dientengevolge 'sui iuris', van eigen rechte.

3. De verhouding tussen kerk en recht zal in het derde hoofdstuk afzonderlijk behandeld worden. Ook de vraag waarin precies het eigensoortige karakter van het kerkrecht gezocht moet worden, zal dan aan de orde komen. Voorlopig gaan we ervan uit, dat kerkrecht inderdaad een vorm van recht is, zodat hetgeen van recht in het algemeen geldt, ook op het kerkrecht van toepassing is.

Hoewel een definitie van recht moeilijk te geven is, wordt het recht vrij algemeen beschouwd als een middel tot ordening van de samenleving. Het recht tracht de uitwendige betrekkingen tussen mensen op vreedzame en rechtvaardige wijze te regelen, teneinde daardoor zowel de stabiliteit van de samenleving als de rechtszekerheid binnen de samenleving te waarborgen. Rechtsregels zijn a.h.w. de verkeersregels die de samenleving in staat moeten stellen naar behoren te functioneren. Op dezelfde wijze bedoelt het kerkrecht de uitwendige verhoudingen binnen de kerken en die van de kerk tot andere kerken en tot de staat te regelen, teneinde het de kerk mogelijk te maken haar roeping naar behoren te volbrengen. Dat is in overeenstemming met het bijbelse voorschrift: 'Laat alles betamelijk en in goede orde geschieden' (1 Kor. 14:40). Zonder goede afspraken en deugdelijke regelingen staat niet alleen de deur open voor machtsmisbruik en rechtskrenking (die in de kerk nog minder te verdragen zijn dan elders), maar komt op den duur ook het bestaan zelf van het kerkelijk instituut in gevaar. Ten diepste dient het kerkrecht echter een geestelijk doel: het wil de kerk die bewerktuiging geven waardoor zij waarlijk als Kerk-met-de-grote-K, als van Christus afhankelijke geloofsgemeenschap, kan functioneren.

Dat het kerkrecht, evenals alle recht, een formeel karakter draagt, roept uiteraard spanningen op. Dat voorkomt men niet door het begrip 'kerkrecht' te vervangen door minder 'juridisch' klinkende ter-

men als 'orde' of 'ordering' - die veronderstellen immers ook een meer of minder vaste structuur, die in wezen het karakter van een bindende rechtsorde draagt. De oplossing zal veeleer hierin gezocht moeten worden, dat men er naar streeft de kerkelijke bepalingen als zodanig én de wijze waarop zij gehanteerd worden in overeenstemming te doen zijn met het specifieke karakter van de kerk als christelijke geloofsgemeenschap.

4. Er zijn verschillende definities van het begrip kerkrecht gegeven. De zeventiende-eeuwse gereformeerde theoloog Gisbertus Voetius noemt in zijn *Politica Ecclesiastica* de kerkrechtswetenschap 'de heilige wetenschap van de regering der zichtbare kerk' (*scientia sacra regendi ecclesiam visibilem*). Volgens hem heeft het kerkrecht betrekking op de kerkelijke 'politeia' of staatsregeling, die van de 'politeia' van de burgerstaat te onderscheiden is. In nauwe aansluiting bij Voetius maakt A.Kuyper een onderscheid tussen de 'architectoniek van het kerkelijk instituut als zodanig' en 'de door dit instituut gesanctioneerde rechtsverhoudingen'. In de eerste gaat het om het constitutionele element, de 'Kirchenverfassung', de structuur van het kerkelijk instituut. Bij de tweede denkt Kuyper aan de regulatieve bepalingen die door de kerk zelf worden uitgevaardigd. Zie hiervoor zijn *Encyclopaedie der heilige Godgeleerdheid*, 2e dr., dl.III (Kampen 1909), 232v., 238v. Eveneens in Voetius' geest spreekt H.Bouwman (*Gereformeerd Kerkrecht*, dl.I,10) van 'het recht, dat in de zichtbaar geïnstitueerde kerk geldt en gelden moet'. Th.L.Haitjema vreest dat met Kuypers definitie heimelijk een overspannen onderscheiding tussen de kerk als instituut en als organisme binnengehaald zou worden en omschreef het object van het kerkrecht summier als 'de orde in het leven en werken der kerk' (*Nederlands Hervomd kerkrecht*, 7). Nauwkeuriger is de definitie van D.Nauta (*Christelijke encyclopedie*, 2e dr., dl.IV, 232): 'Kerkrecht is... het inbegrip van de normen, die de rechtsverhoudingen in de kerken en de rechtsverhouding van de staat tot de kerken bedoelen te regelen'. Maar in deze definitie wordt het zgn. Staatskerkrecht ('Staatskirchenrecht'), d.w.z. het door de staat voor de kerken uitgevaardigde recht, met het eigenlijke kerkrecht onder één noemer gebracht, terwijl aan de andere kant de regelingen die de kerken zelf treffen voor haar betrekkingen naar buiten, niet in de begripsbepaling zijn opgenomen. Ook blijft hier de structuur van de kerkelijke organisatie - Kuypers 'architectoniek' — buiten beschouwing. Zelf zouden wij het kerkrecht willen omschrijven als 'het geheel

van de normen die de structuur van de kerkelijke organisatie en de rechtsverhoudingen binnen de kerken, alsmede de betrekkingen van de kerken naar buiten, zowel tot elkaar als tot de staat, bedoelen te regelen'. Het staatskerkrecht, hoe belangrijk ook voor de positie van de kerken in het openbare leven, rekenen wij niet tot het kerkrecht; het vormt een onderdeel van het staatsrecht.

5. Over de plaats van de wetenschap van het kerkrecht binnen het geheel van de theologie lopen de meningen uiteen. In Duitsland en elders wordt het kerkrecht veelal door juristen beoefend, als een deel van de rechtswetenschap. Dit hangt samen met de historische ontwikkelingen binnen het Lutheranisme waardoor de overheid grote invloed kreeg op het kerkelijk leven. In wezen is kerkrecht echter een theologische discipline, zij het met juridische 'affiniteit'. De vraag wat de kerk is en hoe het in de kerk behoort toe te gaan, kan alleen vanuit de theologie beantwoord worden. Het kerkrecht heeft 'dogmatische Grundlegung' nodig (Barth), het steunt op de ecclesiologie.

Maar tot welk deel van de theologie behoort de kerkrechtswetenschap dan? Meestal rekent men het tot de praktische vakken. Aan de openbare theologische opleidingen in ons land is het, binnen het kader van de zgn. duplex ordo, toevertrouwd aan de kerkelijke hoogleraren. Aan de Vrije Universiteit en andere gereformeerde opleidingen sluit men zich in dezen aan bij A. Kuiper, die in zijn *Encyclopaedie* vier groepen van vakken in de theologie onderscheidde: een bibliologische, een ecclesiologische, een dogmatologische en een diaconologische groep, en het kerkrecht, samen met de kerkgeschiedenis, onderbrengt bij de ecclesiologische groep. Kerkrecht en kerkgeschiedenis hebben volgens Kuiper beide de ecclesia tot object. Het kerkrecht bestudeert 'de bestaanswijze van de kerk als instituut', de kerkgeschiedenis de historie van dit instituut (vgl. de verhouding van bedding en stroom).

Een bevredigende encyclopedische indeling is niet gemakkelijk te geven. Men bedenke dat in de wetenschap, ook in de theologie, alles met alles samenhangt. Het kerkrecht is een vak met verschillende aanvoerlijnen. Het bestrijkt een terrein waar gegevens uit verscheidene andere disciplines, zoals exegese, dogmatiek, kerk- en kerkgeschiedenis, praktische theologie, sociologie en rechtswetenschap, verwerkt en geïntegreerd worden.

6. De kerkrechtswetenschap zelf kent verschillende onderdelen, die

van de normen die de structuur van de kerkelijke organisatie en de rechtsverhoudingen binnen de kerken, alsmede de betrekkingen van de kerken naar buiten, zowel tot elkaar als tot de staat, bedoelen te regelen'. Het staatskerkrecht, hoe belangrijk ook voor de positie van de kerken in het openbare leven, rekenen wij niet tot het kerkrecht; het vormt een onderdeel van het staatsrecht.

5. Over de plaats van de wetenschap van het kerkrecht binnen het geheel van de theologie lopen de meningen uiteen. In Duitsland en elders wordt het kerkrecht veelal door juristen beoefend, als een deel van de rechtswetenschap. Dit hangt samen met de historische ontwikkelingen binnen het Lutheranisme waardoor de overheid grote invloed kreeg op het kerkelijk leven. In wezen is kerkrecht echter een theologische discipline, zij het met juridische 'affiniteit'. De vraag wat de kerk is en hoe het in de kerk behoort toe te gaan, kan alleen vanuit de theologie beantwoord worden. Het kerkrecht heeft 'dogmatische Grundlegung' nodig (Barth), het steunt op de ecclesiologie.

Maar tot welk deel van de theologie behoort de kerkrechtswetenschap dan? Meestal rekent men het tot de praktische vakken. Aan de openbare theologische opleidingen in ons land is het, binnen het kader van de zgn. duplex ordo, toevertrouwd aan de kerkelijke hoogleraren. Aan de Vrije Universiteit en andere gereformeerde opleidingen sluit men zich in dezen aan bij A. Kuiper, die in zijn *Encyclopaedie* vier groepen van vakken in de theologie onderscheidde: een bibliologische, een ecclesiologische, een dogmatologische en een diaconologische groep, en het kerkrecht, samen met de kerkgeschiedenis, onderbrengt bij de ecclesiologische groep. Kerkrecht en kerkgeschiedenis hebben volgens Kuiper beide de ecclesia tot object. Het kerkrecht bestudeert 'de bestaanswijze van de kerk als instituut', de kerkgeschiedenis de historie van dit instituut (vgl. de verhouding van bedding en stroom).

Een bevredigende encyclopedische indeling is niet gemakkelijk te geven. Men bedenke dat in de wetenschap, ook in de theologie, alles met alles samenhangt. Het kerkrecht is een vak met verschillende aanvoerlijnen. Het bestrijkt een terrein waar gegevens uit verscheidene andere disciplines, zoals exegese, dogmatiek, kerk- en kerkgeschiedenis, praktische theologie, sociologie en rechtswetenschap, verwerkt en geïntegreerd worden.

6. De kerkrechtswetenschap zelf kent verschillende onderdelen, die

WAT IS KERKRECHT?

elk bepaald worden door de invalshoek van waaruit men de stof benadert, de vragen die men stelt en het doel dat men voor ogen heeft.

Zo houdt de kerkelijke rechtsgeschiedenis zich bezig met het ontstaan en de historische ontwikkeling van de kerkelijke rechtsinstellingen, zoals bijv. het bisschopsambt, de concilies, het pausdom of de presbyteriale kerkvorm. Dit onderdeel van het kerkrecht leunt vanzelfsprekend sterk aan tegen de kerkgeschiedenis en kan in zekere zin zelfs een hulpwetenschap van de kerkgeschiedenis genoemd worden. Maar het staat ook niet los van de algemene rechtsgeschiedenis.

Een andere invalshoek is de systematische: hoe behoort de kerk te worden ingericht, naar de gegevens van het Nieuwe Testament en de daarop zich baserende ecclesiologie? Dat bij de beantwoording van deze vraag dankbaar gebruik gemaakt wordt van de resultaten van de dogmatische en praktisch-theologische bezinning, ligt voor de hand. Hierbij komen ook de fundamentele vragen naar de aard van het kerkrecht en de verhouding tussen kerk en recht aan de orde.

Tenslotte richt de kerkrechtswetenschap zich uiteraard ook op het binnen de onderscheiden kerkgemeenschappen geldende recht, zoals dat bijv. in de Codex Iuris Canonici van de Rooms-Katholieke Kerk of in de kerkorden van de protestantse kerken is vastgelegd. Hierbij valt het kerkrecht naar de verschillende denominaties uiteen: bijv. het Rooms-Katholieke, het Nederlands Hervormde of het Gereformeerde kerkrecht. Een afzonderlijk vak binnen dit meer praktische onderdeel is de zgn. gybernetiek, de 'kunst' van de praktische kerkregering of de toepassing van de geldende regels in de praktijk van het kerkelijk leven.

7. Bij de voortschrijdende toenadering tussen de kerken, die met name de tweede helft van de twintigste eeuw te zien heeft gegeven, komen wij steeds nadrukkelijker voor de vraag te staan naar de mogelijkheid van een oecumenisch kerkrecht. Daarbij gaat het niet zozeer om de wijze waarop de - bilaterale of multilaterale - betrekkingen tussen de kerken geregeld worden, als wel om de vraag of er gemeenschappelijke grondstructuren aan te wijzen zijn die zouden kunnen dienen als basis en uitgangspunt voor het tot stand komen van een oecumenische kerkgemeenschap, waarin de huidige confessioneel-bepaalde tegenstellingen overwonnen zijn.

Vooraf door het nieuwere onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van de christelijke kerk in de tijd van het Nieuwe Testament en

de bestudering van de oude kerkgeschiedenis zijn waardevolle bouwstenen voor dit oecumenische kerkrecht aangedragen. Terwijl verder de voortgang van de oecumenische beweging de bezinning op de gemeenschappelijke traditie, die in de onderscheiden kerken op eigen wijze gestalte heeft gekregen, sterk gestimuleerd heeft. Als vrucht van die bezinning verscheen in 1982 het rapport '*Doop, Eucharistie en Ambt*', met als ondertitel '*Verklaringen van de Commissie voor Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken. Lima, Peru, januari 1982*'.

Het derde hoofdstuk van dit zgn. Lima- of B.E.M.-rapport (naar de Engelse titel: *Baptism, Eucharist, Ministry*) handelt over de vragen met betrekking tot het kerkelijk ambt. Hierin worden allereerst de bijbelse en theologische zowel als de vroegste historische gegevens besproken. Vervolgens wordt aandacht geschonken aan de wijze waarop het ambt in onze tijd uitgeoefend dient te worden. Tenslotte komt de weg waarlangs wij tot een wederzijdse erkenning van de kerkelijke ambten kunnen geraken aan de orde. Vanuit de kring van het gereformeerd protestantisme is er terecht op gewezen, dat de gereformeerde traditie in deze beschouwingen niet of nauwelijks verwoord wordt. Dit neemt niet weg dat het rapport een belangrijke aanzet heeft gegeven voor de verdere dialoog over de vragen naar het ontstaan, de betekenis en de uitoefening van het ambt en naar de verhouding tussen het ambt en de gemeente, vragen die voor het kerkrecht van fundamentele betekenis zijn. Van het antwoord daarop hangt het af of men er in zal slagen de grondlijnen van een oecumenisch kerkrecht te ontwerpen.

LITERATUUR

A.Kuyper, *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid*, III. Kampen, 2e dr. 1909, p. 231-248.

H.Bouwman, *Gereformeerd Kerkrecht*, I. Kampen 1928, p. 1-15.

A.J.Bronkhorst, D.Nauta, sub voce 'Kerkrecht' in: *Christelijke Encyclopedie*, IV. Kampen 2e dr. 1959, p. 232v.

K.Barth, *Die Ordnung der Gemeinde*. Zur dogmatischen Grundlegung des Kirchenrechts. München 1955 (= *Kirchliche Dogmatik*, IV/2: Die Lehre von der Versöhnung. Zollikon-Zürich 1955, p. 765-824).

M.Geiger, *Wesen und Aufgabe kirchlicher Ordnung* (Theologische Studien, hrsg. v. K.Barth, 42). Zollikon-Zürich 1954.

WAT IS KERKRECHT?

H.Dombois, 'Grundlagen und Grundzüge der Kirchenrechtslehre' in: G.Picht, E.Rudolph (Hrsg.), *Theologie - was ist das?* Stuttgart/Berlin 1977, p. 261-275.

H.Dombois, 'Sätze des allgemeinen Kirkenrechts' in: H.Dombois, *Kodex und Konkordie. Fragen und Aufgaben ökumenischer Theologie*, Stuttgart-Frankfurt/Main 1972, p. 108-118. H.Beintker, 'Zur ökumenischen Dimension einer der Kirche eigenen Ordnung' in: *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht*, 23 (1978), p. 262-267.

H.Dombois, 'Ökumenisches Kirchenrecht heute', in: *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht*, 24 (1979), p. 225-249.

2. GESCHIEDENIS VAN DE WETENSCHAP VAN HET KERKRECHT

Drs. W.Bakkert

Hoewel de kerk van het begin af haar regels en gebruiken heeft gekend en daarmee ook een eigen recht, dat geleidelijk in omvang toenam, dateert de wetenschappelijke beoefening van het kerkrecht pas van omstreeks het midden van de twaalfde eeuw. Daarvóór beperkte men zich ertoe de kerkelijke rechtsstof te verzamelen en te ordenen.

Reeds de *Didache* of *Leer van de twaalf apostelen*, die wellicht nog voor het einde van de eerste eeuw is ontstaan, geeft, naast morele en liturgische voorschriften, regels voor het leven der gemeente, o.m. over profeten, opzieners en diakenen. Andere vroeg-christelijke kerkorden zijn de *Traditio apostolica* (+ 215), van de Romeinse presbyter en latere tegenbisschop Hippolytus, de *Didaskalia* (eerste helft 3e eeuw) en de *Constitutiones apostolorum* (± 380) - de beide laatste, evenals de *Didache*, uit het Oosten, waarschijnlijk uit Syrië, afkomstig. Vooral de *Apostolische constituties* vormen, met hun acht boeken, een omvangrijke kerkrechtelijke verzameling; de drie andere zijn er, bewerkt en uitgebreid, in opgenomen, terwijl het laatste hoofdstuk 85 'apostolische canones' bevat, die handelen over de verkiezing, de wijding en de plichten van de clerus. Kenmerkend voor heel deze groep is hun pseudepigrafisch karakter: met een beroep op de apostolische herkomst trachten de opstellers het gezag van hun voorschriften te versterken.

Naast dit 'apostolische' kwam weldra ook het van de kerk zelf uitgaande recht. Synoden en concilies spraken zich uit over de leer, de liturgie en de kerkinrichting. Van hun besluiten (canones) werden verzamelingen aangelegd. In het Westen schiepen de pausen, als eerste Siricius I in 385, met hun decretalen (*litterae decretales*) - beslissingen in rechtsvragen - een eigen kerkelijke wetgeving.

Aan het begin van de zesde eeuw vatte de Scythische monnik Dionysius Exiguus ('de kleine') in Rome het synodale en het pauselijke decretalenrecht samen in twee collecties, die naderhand bijeengevoegd werden. Dit *Corpus canonum*, ook aangeduid als (*Collectio*) *Dionysiana*, vond later als *Dionysio-Hadriana* - paus Hadrianus had haar in 774 ter hand gesteld aan Karel de Grote - ingang in het Karolingische rijk. Daar stond echter ook het rechtsboek van de Spaanse kerk, de *Hispana*, dat toegeschreven werd aan bisschop Isidorus van Sevilla

(t 636), in hoog aanzien. Van deze laatstgenoemde vertaling werd gebruik gemaakt bij het vervaardigen van de grote kerkrechtelijke falsificatie die bekend staat als de *Pseudo-isidorische Decretalen*. Hierin waren naast authentieke teksten tal van vervalste pauselijke decreta- len en andere apocriefe stukken, zoals de befaamde *Constantijnse Schenking*, opgenomen. In de strijd tussen paus en keizer zou de Pseudo- isidoriana, die omstreeks het jaar 850 in het bisdom Reims moet zijn ontstaan, een belangrijke rol spelen. Pas na de reformatie werd de onechtheid ervan door de Franse protestantse geleerde David Blondel overtuigend aangetoond (1628).

Tot nu toe had men de verzamelde stof steeds chronologisch geor- dend. De kerkelijke praktijk vroeg echter om een zakelijke indeling. Een poging om in deze behoefte te voorzien waren de systematische collecties van Burchard van Worms (*Decretum Burchardi*, + 1010) en Yvo van Chartres (t cl 115) (*Decretum; Panormia*). Yvo citeerde als eerste ook uitvoerig de wetgeving van de christelijke keizers. Duide- lijk bleek tot welk een omvang het kerkelijk recht gedurende het eerste millennium was uitgedijd. Maar ook traden de tegenstrijdigheden aan het licht die er tussen de 'auctoritates' (= gezaghebbende uitspraken) uit zoveel eeuwen en van zo verschillende herkomst - algemene en provinciale concilies, de kerkvaders, biechtboeken, liturgische geschrif- ten, Romeinse wetten en Frankische capitularia - wel moesten bestaan. Dit noopte tot een streven naar harmonisatie en daarmee tot wetenschappelijke bewerking van de voorhanden rechtsstof.

De opkomst van de Scholastiek en de herleeft studie van het Ro- meinse recht in Italië schiepen daarvoor de gunstige omstandigheden. Omstreeks 1140 bracht Gratianus, een Camaldulenser monnik in Bo- logna, een systematische bronnenverzameling tot stand waarin hij de tegenstrijdige bepalingen met behulp van de dialectische methode van de Scholastiek trachtte te harmoniseren; vandaar de naam *Concordia discordantium canonum*. Later ging men spreken van *Decretum Gra- tiani*. Dit Decretum, waarin het overgeleverde recht was samenge- vat, werd nu als leerboek ten grondslag gelegd aan het onderwijs in het canonieke, d.i. het kerkelijke, recht aan de universiteiten. Zo ont- wikkelde de canonistiek zich allengs tot een zelfstandige wetenschap, naast de theologie en het Romeinse recht. Gratianus gold als de va- der ervan - Dante gaf hem daarom zelfs een plaats in het paradijs, samen met Thomas van Aquino en Albertus Magnus!

Het *Decretum Gratiani* valt in drie delen uiteen. Het eerste, over de aard en de bronnen van het recht en over kerkelijke personen en ambten, omvat 101 *distinctiones*, die weer onderverdeeld zijn in *capitula*.

tula (men citeert: c. 1 D XII = capitula 1, Distinctio XII). In het tweede worden 36 rechtsgevallen - *Causae* - besproken, vnl. over proces-, vermogens-, orde- en huwelijksrecht. De *causae* zijn verdeeld in *quaestiones*, deze in *capitula* (bijv. c. 1 C X q.1). Als *quaestio* 3 van *Causa* 33 is een afzonderlijke verhandeling over het boetewezen ingevoegd, in 7 *distinctiones* (citeerwijze: c. 1 D VI de poen.(-itentia)). Het derde deel vormt een zelfstandig tractaat *de consecratione*, in vijf distincties, over de cultus en de overige sacramenten (c. 1 D IV de cons.).

De canonistiek nam weldra een hoge vlucht. Aan de universiteiten waren het de *Dekretisten* - in onderscheid van de *legisten*, de professoren in het Romeinse recht - die het Dekreet verklaarden en commentarieerden, zoals Huguccio (t 1210) en Johannes Teutonicus (f 1245). Voor de pausen werd de kerkelijke rechtswetenschap een middel om tegenover de keizer hun positie te versterken. Tal van nieuwe decretalen werden uitgevaardigd, die na verloop van tijd in drie afzonderlijke verzamelingen werden bijeengebracht. Het zijn:

1. de *Decretalen van Gregorius IX*, of *Liber Extra* (se. *decretalium extra Decretum vagantium*), in 1234 door paus Gregorius IX toegezonden aan de universiteiten van Parijs en Bologna. Omvat in vijf boeken de decretalen die sinds de verschijning van het *Decretum Gratiani* waren uitgevaardigd (geciteerd als: X);
2. de *Liber Sextus*, van Bonifatius VIII, uit 1298 (gec: in VI^{to});
3. de *Clementinae* (se. *constitutiones*), in 1317 door Johannes XXII gepubliceerd, met de besluiten van het concilie van Vienne (1311/12) en de decretalen van zijn voorganger Clemens V (gec. als: c. 1 in Clem. de poenis V 8). Samen met het *Decretum Gratiani* werden deze drie verzamelingen het *Corpus Iuris Canonici* genoemd, naar analogie van het *Corpus Iuris Civilis*. Later voegden uitgevers nog twee private collecties toe: de *Extravaganten van Johannes XXII* en de zgn. *Extravagantes communes*. Een officiële uitgave, bezorgd door de zgn. *Correctores Romani*, verscheen op gezag van paus Gregorius XIII in 1582 te Rome. Een moderne kritische editie in twee delen gaf E. Friedberg (Leipzig, 1879, herdrukt Graz 1955-59).

De verschijning van de *Liber Extra* leidde een bloeitijd van de canonistiek in. In de plaats van de Dekretisten traden nu de *Dekretalisten* op. o.a. Hostiensis (Hendrik van Susa, bisschop van Ostia, t 1271), Johannes Andreae (t 1348) en Nicolaus de Tudeschis, aartsbisschop van Palermo en vandaar ook: Panormitanus (t 1445). Hostiensis kende aan het canonieke recht als *scientia scientiarum* zelfs de eerste plaats toe in de hiërarchie van de wetenschappen, omdat het zich zo-

wel over de wereldlijke als de geestelijke dingen uitstrekke. En inderdaad was er bijna geen levensterrein waar het zijn invloed niet deed gelden. Ook op terreinen die voor ons tegenwoordig van zuiver wereldlijke aard zijn, als het erfrecht en het huwelijksrecht, was de kerkelijke wetgeving van toepassing. Dit had echter ook zijn schaduwzijden. Steeds meer werd het leven der christenen omgeven door een netwerk van door het kerkelijk gezag gesanctioneerde regels. De verrechtelijking van geloof en kerk werd in toenemende mate als onverdraaglijk ervaren. Een reactie kon niet uitblijven.

Zij kwam met de Reformatie. Luther verwierp het canonieke recht als een instrument van de pauselijke tirannie. Demonstratief verbrande hij op 10 december 1520 bij de Elsterpoort te Wittenberg het Corpus Iuris Canonici. Alleen door de zuivere prediking van het evangelie kon z.i. de herordering van het kerkelijk leven bewerkt worden: *sine vi, sed verbo*. De historische omstandigheden waaronder de beginnende reformatie zich voltrok leidden echter tot het ontstaan van het zgn. landsheerlijke kerkbestuur, waarbij het uitwendige bestuur van de kerk, het 'Kirchenregiment', bij de landsvorst kwam te berusten, die dit in de regel uitoefende door middel van 'consistoriën', colleges waarin zowel juristen als theologen zitting hadden. Het waren de vorsten of stadsmagistraten die de kerkorden uitvaardigden. Geen wonder dat het kerkrecht bij uitstek een zaak werd van de juristen. Deze laatste grepen echter op tal van punten weer terug op het canonieke recht, dat in Duitsland trouwens rijksrecht was en ook in de praktijk onmisbaar bleek.

Het gevolg was dat zich pas na verloop van tijd een protestantse kerkrechtswetenschap ontwikkeld heeft. De aanzet daartoe werd gegeven door de pogingen het landsheerlijke kerkbestuur nu ook theoretisch te rechtvaardigen. In dit verband spreekt men meestal van drie, elkaar opvolgende systemen: het episcopale, territoriale en collegiale systeem. De belangrijkste vertegenwoordiger van het Episkopalsysteem is Benedict Carpzov (1595-1666) te Leipzig, een orthodox lutheraan, die als eerste een systematische beschrijving gaf van de consistoriale praktijk, zoals men die in Keursaksen kende (*Jurisprudentia ecclesiastica seu consistorialis*, 1649). Carpzov geldt als de grondlegger van de lutherse kerkrechtswetenschap. Bij lateren deed zich meer de invloed van het Verlichtingsdenken gelden, zoals bij Christian Thomassius (1655-1728) te Halle, die een gesecculariseerd natuurrecht verdedigde. Zijn leerling Just Henning Böhmer (1674-1749), eveneens te Halle, gaf het protestantse kerkrecht een vaste theoretische grondslag in zijn omvangrijke *Jus ecclesiasticum Protestantium* (6 dln.,

1714vv.). Beiden waren aanhangers van het Territorialisme. Consequent natuurrechtelijk was het Collegialisme, o.a. gerepresenteerd door de theoloog Christoph Matthaeus Pfaff (1686-1760) en de Göttinger hoogleraar in de rechten Georg Ludwig Böhmer (1715-1797), wiens *Principia juris ecclesiastici* (1762, ⁷1802) nog tot in de dertiger jaren van de negentiende eeuw als leerboek gebruikt werd.

Anders is de ontwikkeling binnen het Gereformeerd Protestantisme geweest. Daar was het Johannes Calvijn (1509-1564) die in zijn *Institutie* en in zijn commentaren op het N.T. de beginselen van het presbyteriaal-synodale stelsel van kerkregering aangaf en deze in Genève, althans ten dele, in praktijk wist te brengen. In onderscheid van Luther zocht Calvijn, die in dit opzicht mee de invloed van de Straatsburgse reformator Martinus Bucer (1491-1551) heeft ondergaan, het voorbeeld voor de kerkinrichting in het N.T. en de organisatie van de vroege kerk. Tekenend is dat de meeste gereformeerde confessies meer of minder uitvoerige passages bevatten over de wijze waarop de kerk dient te worden ingericht - de hoofdlijnen van de kerkorde werden zo tot een onderdeel van de belijdenis.

Wellicht het oudste geschrift dat aan het gereformeerde kerkrecht is gewijd, is de *Dilucida Explicatio* van Waker Travers (ca. 1548-1635), één van de leiders van de Engelse puriteinen. De titel luidt voluit: *Ecclesiae disciplinae et Anglicanae ecclesiae ab Ma aberrationis, plena e Verbo Dei, et dilucida explicatio*. Het verscheen anoniem en met een gefingeerde drukplaats, doch waarschijnlijk te Heidelberg, in 1574. Nog in hetzelfde jaar kwam er een Engelse vertaling: *A Full and Plaine Declaration of Ecclesiastical Discipline out off the Word off God*. Voor Travers is het presbyteriaal-synodale stelsel het enig schriftuurlijke, de 'true discipline of Christ's church'. Later bond hij de kerkelijke discipline nog nauwer aan de bijbel en wees elke andere vorm als anti-christelijk af (*Defense of the Ecclesiastical Discipline*, Middelburg 1588). In 1644 verscheen tijdens de Synode van Westminster *A Directory of Church Government*, de Engelse vertaling van een slechts in manuscript bekend werk van Travers uit 1587: *Disciplinae Ecclesiae ex Dei Verbo descripta*, dat bedoeld was als een praktische handleiding voor de verwerkelijking van de presbyteriaanse ideeën.

Uit een andere omgeving afkomstig is *Politica ecclesiastica* (1595) van Wilhelm Zepper, een werk dat door Voetius veelvuldig geciteerd wordt. Zepper was als hofprediker van graaf Jan van Nassau betrokken bij de invoering van de reformatie in gereformeerde geest in Nassau-Dillenburg. In feite is zijn boek een commentaar op de Dillenburger kerkorde van 1582. Zepper tracht het consistoriale met het

synodale element te verbinden. Een Nederlandse vertaling zag in 1622 te Utrecht het licht, onder de titel: *Christelycke bedenckinge voorslach ende raedt, aenwysende door wat middel de kercke Gods te helpen sy.*

Als de grootmeester van het gereformeerde kerkrecht in Nederland tenslotte geldt Gisbertus Voetius (1589-1676), van 1634 tot zijn dood hoogleraar te Utrecht. Op zijn colleges, die bijna het gehele terrein van de theologie bestreken, behandelde Voetius ook het kerkrecht, overigens niet als afzonderlijk vak maar bij de verklaring van de Ned. Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus, derhalve in verband met de dogmatiek. Befaamd waren Voetius' zaterdagse dispuutcolleges. Uit de daar behandelde stof ontstond zijn vierdelige standaardwerk *Politica ecclesiastica* (1663-1676). Dit bestaat uit een omvangrijke verzameling disputaties, waarin telkens, op scholastieke wijze, na een zorgvuldige begripsbepaling, eerst een principieel-thetische uiteenzetting gegeven wordt, dan allerlei praktische kwesties besproken en eventuele vragen en tegenwerpingen beantwoord worden. Belangrijk is voor Voetius de gedachte dat de kerkelijke gemeenschap tot stand komt mee dank zij de vrije bewilliging van de betrokkenen. Aangenomen wordt dat zich hierbij de invloed doet gelden van gematigde independenten als Robert Parker, een naar Nederland uitgeweken puritein, die door Voetius herhaaldelijk met instemming wordt genoemd.

Sinds Voetius is het gereformeerde kerkrecht niet meer zo breed en tegelijk zo grondig behandeld. Wel had nu in ons land de gedachte burgerrecht verkregen dat het kerkrecht thuishoort in de theologie, overigens zonder dat het vooralsnog een eigen plaats in het curriculum ontving. Pas in de negentiende eeuw zou het vak, met name door F.L. Rutgers, in aansluiting bij de Utrechtse canonist, verder tot ontwikkeling worden gebracht.

Naast dit presbyteriaal-synodale kerkrecht staan binnen het Gereformeerd Protestantisme - in de brede zin genomen - echter ook andere opvattingen. Zo loopt er een lijn van de staatskerkelijke situatie in het Zürich van Zwingli en Bullinger naar de verdedigers van de Anglicaanse staatskerk in Engeland en naar de Nederlandse Remonstranten. Als de theoreticus van dit staatskerkelijk systeem in Zwitserland kan men Wolfgang Musculus (1497-1563), hoogleraar te Bern, beschouwen. Musculus wijdde het laatste hoofdstuk van zijn dogmatiek (*Loei communes*, 1560) aan de overheid. Hij kent aan de overheid het recht van kerkregering toe, de staat is bij hem feitelijk de zichtbare kerk geworden. Voor de Anglicaanse kerkorde werd een brede theologische en filosofische fundering gegeven door Richard

Hooker (1554-1600), in zijn in schitterend Engels geschreven *On the Laws of Ecclesiastical Polity* (8 boeken, I-IV 1594, V 1597, VI-VIII postuum). Hooker werd door een conflict met Waker Travers, die korte tijd samen met hem predikant was aan de Temple Church in Londen, ertoe gebracht de geschillen tussen anglicanen en presbyterianen te bestuderen. Naar zijn mening kan de kerkvorm niet uit de bijbel worden afgelezen, zij wordt met behulp van de door God geschonken rede door de kerk zelf, naar behoefte van de omstandigheden, vastgesteld.

Een tegenhanger van deze staatskerkelijke stroming vormt het Independentisme of Congregationalisme, dat eerst in Frankrijk gepropageerd werd door Jean Baptiste Morély (t 1594) (*Traicté de la discipline et police Chrestienne*, 1562), later verdedigers vond onder de Engelse puriteinen en tenslotte invloed kreeg in de Noordamerikaanse koloniën. De al genoemde Robert Parker (1564P-1614), gestorven als predikant te Doesburg, heeft met zijn postuum in 1616 verschenen *De Politeia Ecclesiastica* (2e ed. Amsterdam 1638) onder de congregationalisten groot gezag genoten.

In de Rooms-katholieke kerk begon na het tijdvak van de klassieke canonistiek (12e-16e eeuw) met het Concilie van Trente (1545-63) de na-klassieke periode die tot na het eerste Vaticaanse Concilie (1870-71) zou duren. Aanvankelijk leverde vooral Italië belangrijke canonisten o.a. Giovanni Paolo Lancelotti (t 1590), die in zijn veelgebruikte leerboek *Institutiones iuris canonici* (1583) de uit het Romeinse recht bekende indeling: personae, res, actiones overnam, en de jezuïet kardinaal Robertus Bellarminus (1542-1621). Later traden ook Spanjaarden en Fransen op de voorgrond. De Franse gallicaan Louis Thomassin (t 1697) wordt beschouwd als de vader van de kerkelijke rechtsgeschiedenis. Invloedrijk representant van het Episcopalisme en Gallicanisme was ook de Leuvense hoogleraar Zeger Bernhard van Espen (1641-1728). Zijn leerling Nicolaas van Hontheim publiceerde in 1763 onder het pseudoniem Justinus Febronius een opzienbarend werk *De statu ecclesiae et legitima potestate Romani pontificis* tegen de absolute macht van de paus, die naar zijn mening beperkt moest worden door de macht van de bisschoppen en de vorsten. Niet lang daarvoor had Prosper Lambertini, de latere paus Benedictus XIV (1758) met zijn canonistisch hoofdwerk *De synodo dioecesana* (1748, uitgebreid 1756) een juridische fundering geleverd voor het jurisdictieprimaat van de paus, dat in 1870 dogmatisch vastgelegd zou worden.

Pas in de negentiende eeuw is de beoefening van het kerkrecht op een modern wetenschappelijk niveau gebracht. Het zwaartepunt kwam nu in Duitsland te liggen, waar de 'historische rechtsschool' van Carl Friedrich von Savigny (hoogleraar Berlijn, 1799-1861) zich, mee onder invloed van de Romantiek, tegen het abstracte, natuurrechtelijke denken van de Verlichting keerde. Voor haar was het recht met het willekeurig produkt van de wetgever, maar een levend organisme dat groeit in en met het volk, een uiting van het volksbewustzijn. Dit leidde tot een historische benadering. De eerste die in Duitsland deze historische methode op het kerkrecht toepaste, was K.F.Eichhorn (1781-1854), vriend van Savigny en de vader van de Duitse rechtsgeschiedenis. Eichhorn trachtte de ontwikkeling van het kerkrecht te verklaren uit de 'publiek opgestelde leer' van de kerk, maar was zelf nog niet vrij van rationalistische vooringenomenheid. Anders was dat met Aem.Ludw.Richter (1808-1864), die zich nauw verbonden wist met het kerkelijk belijden. Richter ging uit van de reformatorische kerkorden van de zestiende eeuw, waarvan hij ook een uitgave verzorgde. Zijn *Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf deutsche Zustände* (1842; 8e dr. bewerkt door R.Dove en W.Kahl, 1886) bleef lang het toonaangevende werk. Hele generaties Duitse kerkrechtsgeleerden hebben zich in navolging van Richter verdienstelijk gemaakt door onderzoek en bronnenpublicaties. Genoemd kunnen worden, naast vele anderen: Paul Hinschius (1835-1898), die op 28-jarige leeftijd de eerste kritische editie van de Pseudo-isidorische Decretalen tot stand bracht, Emil Friedberg (1837-1910), de uitgever van het Corpus Iuris Canonici, Emil Sehling (1860-1928) aan wie wij *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts* (5 dln., 1902-13) te danken hebben, een publicatie die sinds 1955 wordt voortgezet door het Institut für evangelisches Kirchenrecht in Göttingen. Als laatste grote vertegenwoordiger van de historische school geldt Ulrich Stutz (1868-1938), hoogleraar te Berlijn, wiens aandacht zich vooral richtte op de invoeden van het Germaanse recht in het kerkrecht. Overigens moet bedacht worden dat het hier gaat om juristen, die vaak ook een actieve rol speelden in de kerkelijke politiek van hun landsregering. In de geest van het negentiende-eeuwse positivisme beperkten zij zich in hun systematische werken bovendien meer en meer tot de beschrijving van het geldende recht. De diepere, theologische achtergrond geraakte tenslotte geheel op de achtergrond.

Dit laatste moet in feite ook van Rudolph Sohm (1841-1917) gezegd worden, die in zijn *Kirchenrecht* (I. Die historischen Grundla-

gen, 1892; II. Die katholische Kirche, 1922, uit de nalatenschap uitgegeven) kerk en recht, of liever: de eigenlijke, onzichtbare kerk en het recht, als onverenigbaar tegenover elkaar plaatste: 'Das Wesen des Rechts steht mit dem Wesen der Kirche in Widerspruch'. Toch zijn de vragen die Sohm stelde, die naar het wezen van de kerk, naar de oorsprongen van het kerkrecht in het N.T. en naar de verhouding van kerk en recht, sindsdien niet meer van de agenda afgevoerd. Mag men de 'Geist-' of 'Wesenskirche' en de 'Rechtskirche' wel zo van elkaar losmaken als Sohm dat deed? Maar hoe is dan de relatie tussen beide? En waarin onderscheidt zich het kerkelijke van het wereldlijk recht? Noch Günther Holstein (*Die Grundlagen des evangelischen Kirchenrechts*, 1928) noch Hans Liermann (*Deutsches evangelisches Kirchenrecht*, 1933, met poging tot rechts-sociologische benadering) slaagden er in Sohms dualisme te boven te komen. »

Tijdens de Duitse kerkstrijd (1933vv.) won echter, mee onder invloed van Karl Barth, steeds meer de overtuiging veld, dat de ordening van de kerk niet aan willekeurige machten of omstandigheden kan worden overgelaten, maar direct te maken heeft met het belijden, ja zelf een vorm van belijden is. Het kerkrecht vraagt om een theologische fundering. Deze grondgedachte is typerend voor de drie grote systematische ontwerpen uit de jaren '50 en '60, die van Johannes Heckel (*Lex Charitatis* 1953; ²1973), Erik Wolf (*Die Ordnung der Kirche* 1961) en Hans Dombois (*Das Recht der Gnade*. Oekumenisches Kirchenrecht I 1961, ²1969; II 1974; III 1983). Maar bij het niet geringe verschil in opzet en uitwerking tussen deze drie concepties wekt het geen verbazing dat de discussie over de grondslagen van het kerkrecht nog niet is afgesloten (zie daarvoor verder hoofdstuk 3). Naast de rechtstheologische blijven uiteraard ook tal van historische en praktische kwesties de aandacht vragen. De bijzondere verhouding tussen kerk en staat in de Bondsrepubliek brengt mee dat het zgn. staatskerkrecht in Duitsland vrij intensief beoefend wordt, o.m. door Axel Freiherr von Campenhausen (*Staatskirchenrecht* ²1982) en Martin Heckel. Veel informatie geeft het *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht* (opgericht in 1953).

In de Rooms-katholieke kerk heeft de canonistiek zich in onze eeuw allereerst gericht op de bestudering en commentariëring van de in 1918 in werking getreden *Codex Iuris Canonici*. Het gezaghebbende leerboek werd geschreven door Eduard Eichmann (1870-1946) (*Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts auf Grund der CIC*, 1923); na diens dood is het voortgezet en herschreven door Klaus Mörsdorf (Ile dr. in 3 dln., 1964-1979). De kerkelijke rechtsgeschiedenis schetste W.M.Plöchl

(Geschichte des Kirchenrechts, 4 dln., I²1960, II²1962, III 1959, IV 1966). In Frankrijk verschijnt sinds 1955 een op talrijke delen berekende *Histoire du Droit et des Institutions de l'Eglise en Occident*. Bij het onderzoek naar de middeleeuwse canonistiek is Stephan Kuttner, oprichter van het Institute of Medieval Canon Law (1957, thans te Berkeley, California), de leidende figuur.

Belangrijke impulsen tot een heroriëntatie t.a.v. het traditionele kerkelijk recht gaven het Tweede Vaticaans Concilie (1962-65) en de revisie van het kerkelijk wetboek, die zich over twee decennia (1963-83) uitstreckte. De nieuwere canonistiek heeft ook de invloed ondergaan van de confrontatie met de protestantse rechtstheologie en streeft evenals deze naar een theologische fundering en legitimatie van het kerkelijk recht en daarmee naar de beoefening van het kerkrecht als een *theologische* wetenschap. Op de nieuwe codex zijn inmiddels tal van commentaren verschenen; veruit de beste - en uitvoerigste - is het *Handbuch des katholischen Kirchenrechts*, uitg. door Joseph Listl e.a., met 46 medewerkers (Regensburg 1983), dat zich echter vooral tot de r.k. kerk in de Duitstalige landen beperkt.

In Nederland heeft het kerkrecht in de vorige eeuw een plaats gekregen in het academisch onderwijs, dankzij de Utrechtse kerkhistoricus H.J.Royaards (1794-1854), die in het begin van de jaren dertig colleges ging geven over het hervormde kerkrecht, met het oog op de vorming van de a.s. predikanten. Als handboek voor studie en praktijk is bedoeld zijn tweedelige *Hedendaagsch kerkregt bij de Hervormden in Nederland* (1834-1837). In 1848 pleitte Royaards in een rede over 'Het kerkregt, als wetenschap, ook voor academisch onderwijs' ervoor het kerkrecht naar Duits voorbeeld onder de universitaire disciplines op te nemen. Hij beschouwde het als een gemengde wetenschap, te beoefenen zowel door juristen als theologen, liefst in onderlinge samenwerking. Binnen de theologische faculteit hoorde het z.i. tot de historische vakken. Royaards' idealen zijn echter slechts ten dele vervuld. De wet op het hoger onderwijs van 1876 rekende het kerkrecht niet tot de eigenlijke theologie; aan de openbare universiteiten valt het sindsdien als kerkelijk vak onder de verantwoordelijkheid van de hoogleraren der Ned. Herv. Kerk. Aan de Vrije Universiteit en de theologische hogescholen van gereformeerde signatuur daarentegen is het in het theologische curriculum opgenomen, meestal nauw verbonden met de kerkgeschiedenis.

Bij de beoefening van het kerkrecht greep F.L.Rutgers (1836-1917), die het vak aan de Vrije Universiteit tot ontwikkeling bracht, bij voor-

keur terug op Calvijn en de ontstaanstijd van de kerk der reformatie in ons land. Hij gaf o.m. een tekstkritische editie van de *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw* (1889). In Rutgers' geest werkte H.Bouwman (1863-1933) te Kampen, in wiens tweedelige *Ge-reformeerde Kerkrecht* (1928-1934) echter ook veel aandacht besteed wordt aan praktische kwesties. Vanuit zijn betrokkenheid bij het streven naar reorganisatie der Ned.Herv.Kerk voerde de hervormde theoloog O.Noordmans (1871-1956) een origineel pleidooi voor de presbyteriaal-synodale kerkvorm, o.m. tegenover de Utrechtse nieuwtestamenticus A.M.Brouwer die de organisatie van de kerk als een zuiver praktische aangelegenheid beschouwde. In 1947 wijdde A.J.Bronkhorst zijn dissertatie aan het fundamentele vraagstuk van *Schrift en kerkorde*. Na de totstandkoming van de nieuwe kerkorde der Ned.Herv.Kerk gaf Th.L.Haitjema een historisch-principiële toelichting daarop in zijn *Nederlands Hervormd Kerkrecht* (1951). Voor een breder lezerspubliek bestemd is de *Verklaring van de Kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (1971) die D.Nauta publiceerde na de invoering in 1959 van de herziene kerkorde van deze kerken. Tenslotte heeft de herdenking van de zestiende-eeuwse synoden der Nederlandse kerken in de laatste decennia aanleiding gegeven tot het ontstaan van een reeks gedenkbundels, waarin ook aan het kerkrechtelijke aspect aandacht is geschonken en tevens de tekst van de betreffende acta door W.van 't Spijker opnieuw is uitgegeven. Toch valt het niet te ontkennen dat de wetenschappelijke beoefening van het kerkrecht in bepaalde opzichten bij die in Duitsland ten achter is gebleven. Met name geldt dat van de bestudering van de zgn. grondslagenproblematiek. De beschouwingen van Heckel, Wolf en Dombois wachten hier te lande nog steeds op een kritische evaluatie en nadere verwerking.

LITERATUUR

De overzichten in de artikelen 'Kirchenrecht' in:

- *Evangelisches Kirchenlexikon*, II. Göttingen 1958,
 - *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, III. Tübingen, 3. Aufl. 1959, en
 - *Lexikon für Theologie und Kirche*, VI, Freiburg, 2. Aufl. 1961.
- W.M.Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, I, Wien-München, 2. Aufl. 1960; II, Wien-München, 2. Aufl. 1962; III, Wien-München 1959; IV, Wien-München 1966.

GESCH. WETENSCHAP KERKRECHT

- H.E. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte: Die Katholische Kirche*, Köln-Graz, 4. Aufl. 1964.
- A. Erler, *Kirchenrecht*. Ein Studienbuch, München, 4. Aufl. 1975.
- H. Bouwman, *Gereformeerd Kerkrecht*, I. Kampen 1928, p. 53-323.
- Th. L. Haitjema, *Nederlands Hervormd Kerkrecht*, Nijkerk 1951, p. 15-111.
- J. Plomp, *Beginselen van reformatorisch kerkrecht* (Kamper Cahiers, 4), Kampen 1967.

3. KERK EN RECHT *Dr.*

J.Plomp

Een oude maar altijd actuele kwestie

Is kerkrecht mogelijk? Is de kerk vatbaar voor recht? Of dezelfde vraag iets anders geformuleerd: laat de kerk zich organiseren? Verdraagt ze een bepaalde orde, een *kerkorde*? Feit is dat de kerk zich al vroeg in een bepaalde organisatorische gedaante vertoond heeft. Maar feit is ook dat zich daartegen haast van meet aan verzet heeft geopenbaard en er sindsdien geen eeuw voorbijgegaan is, of er traden anti-institutionele tendensen aan de dag.

Een kleine bloemlezing: in de tweede eeuw greep het Montanisme om zich heen. Het verzette zich tegen de verambtelijking van de kerk, het zag die als verwereldlijking en als tegenwicht daartegen poogde het de oud-christelijke profetie te doen herleven. - In de dertiende eeuw gaf Joachim van Fiore zijn visie op de (kerk)geschiedenis. Eerst was er de periode van de Vader geweest (van Adam tot Christus), de tijd van het vlees waarin de stand van de gehuwden schitterde, vervolgens de periode van de Zoon (van koning Uzzia tot Jezus), de tijd van het leven tussen Geest en vlees waarin de stand van de clerici uitblonk en in Joachims tijd stond de periode van de Geest voor de deur, de tijd waarin de stand van de monniken naar voren zou treden en er voor de hiërarchie geen plaats meer zou zijn. - In de zestiende eeuw vonden de Dopers dat de hervormers maar half werk hadden gedaan. Zij bepleitten afschaffing van alles wat niet in de Schrift werd geleerd en terugkeer naar het voorbeeld van de oudste nieuwtestamentische gemeente, 'restitutio' in plaats van 'reformatio'. - In de negentiende eeuw kwam John Nelson Darby, ambtsdrager in de Engelse staatskerk, tot het inzicht dat de georganiseerde kerk met haar kerkorden, geloofsbelijdenissen, formulieren en ambten, voor het samenleven van alle christenen een sta-in-de-weg was. Daarom brak hij met alles wat naar organisatie zweemde. Zijn volgelingen noemen zich broeders, zij komen bijeen in 'de vergadering'. Dat is tegelijk de naam voor hun uiterst laagkerkelijke gemeenschap. - De twintigste eeuw heeft de 'mars door de instituten' te zien gegeven, ook door de kerkelijke instituten. Velen zijn nog wel lid van hun kerk gebleven, maar staan tegenover haar organisatie onverschillig. De kritische gemeenten en basisgroepen, sedert het midden van de jaren zestig in Nederland aanwezig, hebben tegenover de 'gevestigde' kerk een soort

liefde-haat relatie. 'Je kunt het in de kritische gemeenten scherp horen zeggen: „laat de kerk maar barsten". (...) Er zullen er echter weinigen zijn die zich geen barst meer van de „oude kerk" willen aantrekken'.¹

Het beeld is duidelijk. In alle eeuwen treffen wij tegenover de kerkelijke organisatie een kritische houding aan. Soms werd de organisatie geheel afgewezen, soms werd alleen een onmisbaar geacht minimum aan organisatie aanvaard. Is die hele of gedeeltelijke afwijzing terecht? De man die dit probleem met grote klem aan de orde gesteld heeft, is Rudolph Sohm (1841-1917). Wij geven eerst een korte beschrijving van zijn denkbeelden en gaan daar vervolgens nader op in.

De denkbeelden van Rudolph Sohm

Sohm was een veelzijdig jurist die lange tijd verbonden is geweest aan de destijds beroemdste juridische faculteit van Duitsland, die van Leipzig. Zijn leeropdracht omvatte Duits recht en kerkrecht; op beide terreinen blonk hij uit. In 1892 verscheen het eerste deel van zijn *Kirchenrecht*. Het werk baarde opzien doordat het als uitgangspunt voor de beschrijving van de geschiedenis van het kerkrecht twee stellingen had gekozen: 'Das Kirchenrecht steht mit dem Wesen der Kirche in Widerspruch'. Want: 'Das Wesen der Kirche ist geistlich, das Wesen des Rechts ist weltlich'. Kerkrecht is een feit maar tegelijk een raadsel. Het bestaat, hoewel de kerk krachtens haar wezen geen kerkrecht wil.

Voor Sohm stond de gemeente van het Nieuwe Testament model voor de gemeente van alle tijden. Dat was een gemeente zonder formele juridische organisatie. Haar Heer en Hoofd was Christus zelf. Hij leidde haar door de gaven van zijn Geest waarin alle leden deelden. De gemeente was voluit charismatisch, ze werd bezielde en bijeengehouden door de macht van de liefde. Het was een 'Geistkirche', een 'Liebeskirche', een kerk zonder rechtsorde die ze ook niet nodig had. Voor die begintijd gold: *Ubi Christus, ibi ecclesia*.

Deze begintijd loopt af tegen het einde van de eerste eeuw. Blijk daarvan is de eerste brief van Clemens van Rome aan de gemeente van Korinthe. Clemens berispt daarin jongere leden van die gemeente vanwege hun verzet tegen hun ambtsdragers. Grond voor die berisping was niet, aldus Sohms interpretatie, dat de jongeren ingegaan

1. A. Duyvendak, 'Kritische gemeenten; kunstmanen of meer dan dat?' in: *Voorlopig*, jrg. 5, nr. 9, september 1973, p. 283.

zouden zijn tegen de Geest en de charismata, maar tegen de officiële aanstelling van de ambtsdragers, dus tegen de *orde*. Hij constateert hier bij de schrijver van de brief en zijn omgeving een tekort aan vertrouwen in de macht van de Geest, kleingeloof dat vreest dat de macht van de zonde wel eens groter kon zijn dan die van de Geest. Dit kleingeloof ging vragen om maatregelen ter handhaving van de rechte orde in de kerk. Die maatregelen kwamen er. De 'Rechtskirche' ontstond. Voortaan gold: ubi *episcopus*, ibi ecclesia. Het was het begin van een fatale ontwikkeling. In de Middeleeuwen voorzag de kerk zich van een indrukwekkende organisatie waarin echter voor het vrije werken van de Geest nog nauwelijks ruimte was. In de zestiende eeuw brak even het licht door, toen de jonge Luther weer opkwam voor de apostolische opvatting van de gemeente en het algemeen priesterschap. Maar dat was kort van duur. De Lutherse Reformatie wierp zich weldra in de armen van het landsheerlijk kerkregiment, de Zwijliaanse liep uit op een soort theocratie waarin de staat in Christus' naam zorgt voor de orde in de kerk, en Calvijn meende zelfs dat de Heer zijn kerk een complete organisatie had voorgeschreven. De Verlichting betekende een nieuwe stap verder op deze heilloze weg: ze degradeerde de kerk tot een vereniging met een godsdienstig doel, die evenals alle andere verenigingen aan de staat onderworpen was. Het is met de kerk in haar geschiedenis al maar bergafwaarts gegaan. 'Die Kirche des Urchristentums (Ekklesia) ist eine rein geistliche, die katholische Kirche eine geistlich-weltliche, die evangelische Kirche im Rechtssinn, wie sie heute vor uns steht, eine rein weltliche Organisation'.² Die kerk heeft echter met de gemeente van de Heer niets meer te maken. Voor Sohm werd de gemeente steeds meer een zuiver geestelijke werkelijkheid. Ze is vergelijkbaar met de kring van verdeders van een groot musicus, die van heinde en ver komen om zijn concert bij te wonen en vervolgens weer uiteengaan, slechts geestelijk verbonden met de meester en met elkaar.

Al geldt Sohm bij sommigen voor wetenschappelijk achterhaald, zijn ideeën leven nog steeds en oefenen grote invloed uit.

Verwante gedachten treffen wij aan bij Emil Brunner (1889-1966). Hij ziet een tegenstelling tussen de 'Ekklesia' en de 'Kirche(n)' of het 'Kirchentum'. De 'Ekklesia' is de gemeente van Christus die volstrekt a-institutioneel is, de 'Kirchen' hebben alle het karakter van instituut. Ze zijn in een lang proces van ontplooiing en tegelijk verandering uit de 'Ekklesia' ontstaan. De functie van de 'Kirchen' is niet 'Ekklesia' te worden - dat kunnen ze niet -, maar te functioneren

2. *Kirchenrecht*, I. Berlin 1892 (Nachdruck 1970), p. 698.

KERK EN RECHT

als externa subsidia voor de 'Ekklesia'. De 'Kirchen' verdienen geen minachting, maar veeleer waardering: ze hebben nu bijna tweeduizend jaar de schaal gevormd waarin de kostbare kern van het evangelie bewaard werd.

Behalve de overeenkomst met Sohm valt ook het verschil op. Bij Sohm is de 'Ekklesia' wel degelijk zichtbaar en wordt de 'Kirche' niet afgeschreven.

Evaluatie

Voorzover bij Sohm protest te beluisteren valt tegen bureaucratise-ring van de kerk, verdient hij instemming. Niets is zo erg als een kerk waarin regels worden gehandhaafd om de regels en de organisatie verworden is tot doel in zichzelf. Maar Sohm heeft zich niet alleen verzet tegen het gevaar van bureaucratise-ring, hij heeft ook en vooral de principiële onverenigbaarheid van kerk en recht, kerk en organisatie willen aantonen. Tegen zijn beschouwingen hieromtrent zijn een aantal bedenkingen in te brengen:

1. De uitspraak van Sohm: 'het wezen van de kerk is geestelijk' laat zich met een beroep op het Nieuwe Testament uitstekend verdedigen. Paulus schrijft aan de gemeente van Korinthe: 'Weet gij niet dat gij Gods tempel zijt en dat de Geest Gods in u woont?' (1 Kor. 3:16). Een retorische vraag die geen antwoord behoeft. En in de brief aan de Galaten heet het: 'Indien wij door de Geest leven, laten wij ook door de Geest het spoor houden' (Gal. 5:25). Maar als twee hetzelfde zeggen, is dat nog niet hetzelfde. Sohms begrip van de Geest is modern. Geest wordt door hem opgevat als 'geestig' in de zin van immaterieel, ongrijpbaar, onzichtbaar. In het Nieuwe Testament is de Geest echter aanwezig en werkzaam in de gemeente hier op aarde. Hij beweegt haar tot concrete daden die sporen trekken in de tijd.³ Hrij zegt tot de profeten en leraars in Antiochië: 'Zondert Mij nu Barnabas en Saulus af voor het werk waartoe Ik hen geroepen heb' (Hand. 13:2). Het gebeurt en de tocht van de kerk door de eeuwen is begonnen. De Geest leidt Paulus, Silas en Timotheüs door Klein-Azië; om voor ons verborgen redenen brengt Hij hen van hun voornemen af ook de provincies Asia en Bithynië te bezoeken (Hand. 16:6,7). Hij is zeer betrokken bij de gang van de gemeente door de geschiedenis, Hij waarschuwt Paulus dat in de toekomst gemeenteleden van het geloof zullen afvallen (1 Tim. 4:1), Timotheüs moet zijn optreden daarop

3. Vgl. O.Linton, *Das Problem der Urkirche in der neueren Forschung: Eine kritische Darstellung*. Uppsala 1932 (Nachdruck Frankfurt/Main), pag. 63: 'Aber auch die Idee Sohms von der Geistesrede dürfte modern sein. Unsere moderne Auffassung des Geistes ist „geistisch“, die urchristliche war konkret. Wenn der Geist sprach, sprach er etwas, führte eine Entscheidung herbei, die besteht. Auch der Geist schafft Tradition, die die Folgezeit bestimmt, auf die man sich berufen kann. Und diese Idee ist urchristlich'.

afstemmen. Uit alles blijkt dat de 'geestelijkheid' van de kerk in het Nieuwe Testament heel iets anders is dan Sohm daaronder verstaat. Ze sluit de zichtbaarheid van de kerk niet uit, maar juist in.

2. Volgens Sohm is de ambtelijk geleide kerk een symptoom van verval dat intrad tegen het einde van de eerste eeuw. De oorspronkelijke gemeente zou niet ambtelijk maar charismatisch geleid zijn. Nu kan niet worden ontkend dat in de Paulinische gemeenten de charismata een belangrijke rol gespeeld hebben. Maar onder die charismata zijn er verscheidene die ambtelijk aandoen. Men denke aan charismata als het dienen, het onderwijzen, het besturen en leiding geven (Rom. 12:6; 1 Kor. 12:28). Het ligt in de aard van deze charismata dat ze niet een incidenteel karakter dragen, maar een continueel, en ook dat ze aanspraak maken op blijvende erkenning. Alleen zo hebben ze als charismata hun waarde. 'Het charisma tendeert dus naar het institutionele en bestaat mede daarin, dat de gemeente niet slechts hic et nunc, maar voorzover dit nodig is, ook een vaste instrumentering en „geleding" ontvangt, zoals Paulus, (...) met een beeld aan het lichaam ontleend, de gezonde functionering van de met de gaven van Christus begiftigde gemeente beschrijft (Ef. 4:16, vgl. vs. Ilv.).⁴ Daarom is het niet juist het charismatische en het institutionele als 'geestelijke volmacht' en 'menselijke regel' tegenover elkaar te stellen. Het ambt is ook zelf een charisma. Het is niet bedoeld om andere charismata te verdringen, maar juist om die ruimte en vrijheid te geven de gemeente te bouwen. In het Nieuwe Testament wordt ook het optreden van vaste functionarissen vermeld - wij zouden hen ambtsdragers kunnen noemen —: ouderlingen, opziensers en diakenen (Hand. 14:23; 15:2,4,6,22,23; 16:4; 20:17,28; 21:18; Fil. 1:1; 1 Tim. 3:2,8,12; 5:17,19; Titus 1:5,7). Hun optreden wordt echter nergens gesignaleerd als een schokkende inbreuk op een bestaande charismatische situatie. Blijkbaar is daarvan geen sprake geweest.

3. Met de uitspraak: 'het wezen van het recht is wereldlijk' wilde Sohm zeggen dat het recht volstrekt diesseitig is, dat het geen transcendente achtergrond of verankering in de religie heeft. Hij kent aan het recht ook nog enige andere eigenschappen toe: formaliteit, uitkomend in 'Zwangsmassigheid' en uiterlijkheid; historiciteit en positiviteit, vooral op de 'Zwangsmassigheid' legt hij veel nadruk. Sohm bedoelt daarmee dat aan het recht altijd 'Zwangsgewalt', uitoefening van dwang, verbonden is. Aangezien in de kerk echter de Geest heerst

4. H.N.Ridderbos, *Paulus*. Ontwerp van zijn theologie. Kampen 1966, p. 497v.; vgl. p. 512v.

en de liefde de toon aangeeft, kan in de kerk van recht geen sprake zijn. De fout van Sohm op dit punt is dat hij uitgaat van een te beperkte opvatting van recht. Hij heeft alleen oog voor het door de staat uitgevaardigde recht, dat in veel gevallen inderdaad door afdwingbaarheid wordt gekenmerkt. 'Rechtsregels' komen echter ook voor in andere levensverbanden, in het huwelijk, het gezin, een vereniging, een bedrijf en ook in de kerk. Al naar het gelang van het levensverband waarin ze functioneren, ontvangen de 'rechtsregels' een eigen specifieke kleur. Zo is er ook kerkrecht, recht dat als het goed is volstrekt niet diesseitig is, omdat het bepaald wordt door 'biblische Weisung' (zie hierover nader de volgende paragraaf: Kerkrecht, maar wat voor?). Dit recht kent geen dwang. In het algemeen mag worden aangenomen dat de leden van de kerk zich vrijwillig naar dit recht voegen. En wanneer één van hen daartegen in verzet zou komen, dan nog gaat de kerk niet over tot dwang, maar tot gesprek, onderricht, waarschuwing en vermaan. Zelfs wanneer ze iemand excommuniceert, oefent ze geen dwang uit. Verbreking van de band met de gemeente geschiedt in feite door het kerklid zelf. Met de excommunicatie verklaart de kerk dat het desbetreffende kerklid, omdat en zolang het bij zijn afwijking in leer of wandel blijft, zich blijkbaar buiten de gemeente heeft begeven.

Conclusie: Sohms stelling dat het (kerk)recht met het wezen van de kerk in strijd is, is niet te handhaven. Ze gaat alleen op, wanneer men in plaats van (kerk)recht leest: recht in het algemeen, of slecht kerkrecht. Van een principiële onverzoenlijkheid tussen kerk en (kerk)recht kan niet worden gesproken.

Het kan na het voorafgaande niet meer verwonderen, dat wij reeds in het Nieuwe Testament sporen van kerkrecht aantreffen. Paulus stelt reeds op zijn eerste zendingsreis in alle gemeenten ouderlingen (oudsten) aan (Hand. 14:23). Als taak wordt hun opgedragen opzicht te houden over 'de kudde', de gemeente Gods te weiden (Hand. 20:28). Een bepaalde verhouding van kerkrechtelijke aard tekent zich hier al af. Voor zijn theorie van een rechtsvrije gemeente in het Nieuwe Testament heeft Sohm meermalen verwezen naar de gemeente van Korinthe, voor hem het voorbeeld van een charismatisch geleide gemeente, zonder ambten en rechtsregels. Maar juist deze gemeente wordt door Paulus opgewekt zichzelf regels te stellen (1 Kor. 14:40). En met volledige erkenning van de in deze gemeente aanwezige charismata richt Paulus zich ook zelf tot haar met voorschriften (1 Kor.

7:17), regels (1 Kor. 11:34), geboden (1 Kor. 14:37) en zelfs terechtwijzingen (1 Kor. 4:14). De gemeente is daar blijkbaar vatbaar voor geweest. Van een volledig uitgegroeid kerkrecht is in het Nieuwe Testament uiteraard nog geen sprake, maar beginselen ervan zijn aanwezig. Men zou van een kerkrecht in wording kunnen spreken. In de loop van de eeuwen zou de kerk meermalen met slecht kerkrecht te maken krijgen, maar de terechte kritiek daarop mag niet leiden tot afwijzing van het kerkrecht als zodanig. *Abusus non tollit usum.*

Kerkrecht, maar wat voor?

Het gevaar van slecht kerkrecht kan dreigen van verschillende kanten, maar het dreigt met name wanneer de staat zich met de kerk wil bemoeien. Dat was bijvoorbeeld het geval in Genève in de zestiende eeuw bij de opstelling en invoering van de *Ordonnances Ecclésiastiques*. Maar de mate van overheidsbemoeiing was toen van dien aard, dat Calvijn haar kon verdragen. Anders was dit in Duitsland tijdens de *Kirchenkampf* (1933-1945). Wij willen aan die kerkstrijd enige aandacht schenken omdat daarin duidelijk aan het licht is gekomen welk kerkrecht voor de kerk verwerpelijk is en welk bij haar past.

Het eigenlijke startsein voor de *Kirchenkampf* werd gegeven door Karl Barth, destijds hoogleraar te Bonn. Op zaterdagavond 24 juni 1933 greep hij naar de pen en hij bleef schrijven tot de volgende dag. Hij had toen een brochure voltooid die, gedrukt, veertig pagina's zou omvatten: *Theologische Existenz heute!* Daarin ging Barth in op wat hij de laatste maanden en dagen in Duitsland voor zijn ogen had zien gebeuren. Er werd driftig gewerkt aan een Duitse rijkskerk onder een rijksbisschop, naar analogie van het ene Duitse rijk onder de ene Führer. De kandidaat-rijksbisschop van de behoudenden, Friedrich von Bodelschwingh, was zo juist - diezelfde zaterdag 24 juni - tot aftreden gedwongen, de weg voor de vertrouwensman van Hitler en de *Deutsche Christen* lag nu open. Barth toonde tegen de verpolitieking van de inrichting van de kerk en van het kerkrecht. Achter de roep om een rijksbisschop lag de wens tot invoering van het Führerprincipe in de kerk. Als dat zou gebeuren zou dat volgens Barth de ondergang van de kerk betekenen. Wat de kerk dan moest doen? Niets anders dan kerk zijn, dat wil zeggen: *theologisch* bestaan, alles verwachten van het alleen gezaghebbende Woord Gods. Barths geschrift had onmiskenbaar een kerkrechtelijke inslag: de kerk moest zichzelf blijven, ook in haar regering, geen andere heerschappij over zich toelaten dan die van het Woord Gods.

Hoogtepunt van de *Kirchenkampf* was de eerste belijdenissynode

van de Deutsche Evangelische Kirche, gehouden van 29 tot 31 mei 1934 te Barmen. Deze synode sprak zich in kerkrechtelijk opzicht veel explicieter uit. In een *Theologische Erklärung zur gegenwärtigen Lage der Deutschen Evangelischen Kirche* verklaarde ze onder meer:

'Wir verwerfen die falsche Lehre, als dürfe die Kirche die Gestalt ihrer Botschaft und ihrer Ordnung ihrem Belieben oder dem Wechsel der jeweils herrschenden weltanschaulichen und politischen Überzeugung überlassen' (uit de derde stelling).

'Die verschiedenen Ämter in der Kirche begründen keine Herrschaft der einen über die anderen, sondern die Ausübung des der ganzen Gemeinde anvertrauten und befohlenen Dienstes.

Wir verwerfen die falsche Lehre, als könne und dürfe sich die Kirche abseits von diesem Dienst besondere, mit Herrschaftsbefugnissen ausgestattete Führer geben oder geben lassen' (uit de vierde stelling).

En in een tweede verklaring, de *Erklärung zur Rechtslage der Bekenntnissynode der Deutschen Evangelischen Kirche*: 'In der Kirche ist eine Scheidung der äusseren Ordnung vom Bekenntnis nicht möglich'.

Het waren woorden 'zur Lage'. De Deutsche Christen verklaarden voortdurend dat de bemoeienis van de staat met de kerk alleen betrekking had op haar uitwendige organisatie en haar relatie tot de staat, maar het eigenlijke leven van de kerk, het geloof en de belijdenis onaangetast liet. Voor de verzoeking die in deze voorstelling van zaken gelegen was, was de belijdende kerk niet bezwiken. Ze weigerde zich te laten dringen in een positie à la Sohm: de georganiseerde kerk (Sohms 'Rechtskirche') maar te laten voor wat ze was - of maar te aanvaarden zoals ze geworden was - en tevreden te zijn met een soort ongeorganiseerde onzichtbare kerk (Sohms 'Geistkirche'). Hier ligt de winst van de Kirchenkampf. Het inzicht was gewonnen dat de wijze waarop de kerk geordend moet worden, uitsluitend bepaald wordt door het kerkelijke Selbstverständnis, door het belijden van de kerk omtrent haar Heer en zichzelf.

Barth, de voornaamste auteur van de *Theologische Erklärung* van 1934, heeft zijn gedachten naderhand uitgewerkt in zijn *Kirchliche Dogmatik*. In hoofdzaken komen ze neer op het volgende:

Het kerkrecht moet gefundeerd worden op een christologisch-ecclesiologisch verstaan van de gemeente. Deze is de gemeenschap der heiligen waarvan Hij het Hoofd en de Heer is. De Heer is het 'primaire subject' van de gemeente. Hij ordent, beveelt en beschikt en de gemeente gehoorzaamt. Deze Christocratie is bepalend voor heel de ordening van de gemeente, ze is in het kerkrecht het 'Grundrecht',

ius divinum. De gemeente ('secundair subject') zal daarom bij haar ordeningswerk goed naar de stem van de Heer moeten luisteren. Nu betuigt de Heer zich in de Schrift. De gemeente moet daaruit echter geen kerkorde willen overschrijven - wat ook niet kan -, maar er 'biblische Weisung' aan ontlene door zich te oriënteren aan het leven van de Heer in zijn oudtestamentische en nieuwtestamentische gemeente. De Heer van toen is ook de Heer van nu. Inhoudelijk zal kerkrecht altijd moeten zijn:

- *dienstrecht*: in de gemeente is geen plaats voor heerschappij van wie ook. 'Wie onder u de eerste wil zijn, zal aller slaaf zijn' (Mark. 10:44).

- *liturgisch recht*: Christus manifesteert zich in de eredienst. Maar die wordt in al zijn onderdelen (belijden, doop, avondmaal, gebeden) verricht door mensen en is dus vatbaar voor misverstand en misbruik. Daarom moet het kerkrecht zich bezighouden met de ordening van de eredienst.

- *levend recht*: omdat de Heer van de kerk leeft, leeft ook het kerkrecht. Het is nooit afgesloten. De gemeente moet altijd openstaan voor nieuwe 'Weisung' en daarom de 'Mut zur Provisorium' hebben.

- *exemplarisch recht*: het kerkrecht moet, ook in zijn handhaving, voorbeeldig zijn. Niet dat de kerk andere gemeenschappen, de staat bijvoorbeeld, zou moeten oproepen haar recht over te nemen. Maar door te laten zien dat er reeds een rechtsorde bestaat, die gegrond is op de grote verandering in de menselijke situatie, zou van het kerkrecht een corrigerende werking kunnen uitgaan.

Barth wilde geen kerkorde geven, evenmin een schets voor algemeen kerkrecht, dat trouwens niet bestaat. Elke kerk heeft haar eigen kerkrecht. Barth heeft wel de voorwaarden willen schetsen waaraan elk kerkrecht van elke kerk zou moeten voldoen. Ook al zou men sommige dingen anders - of sommige dingen niet en andere wel - gezegd willen hebben, het antwoord op de vraag hoe het kerkrecht er in het algemeen zal moeten uitzien, zal zeker in de door Barth aangegeven richting moeten worden gezocht.

LITERATUUR

Rudolph Sohm

Van Sohm zelf:

Das Verhältnis von Staat und Kirche aus dem Begriff von Staat und Kirche entwickelt. Tübingen 1873 (Nachdruck Darmstadt 1965).

Kirchengeschichte im Grundriss. Leipzig 1887 (21. Aufl. 1925).
Kirchenrecht, I: Die geschichtlichen Grundlagen. Leipzig 1892 (Nachdruck 1970). Vooral met dit werk, dat uitgaat van en uitloopt op zijn twee befaamde stellingen, heeft Sohm naam gemaakt. *Das altkatholische Kirchenrecht und das Dekret Gratians*. München-Leipzig 1918 (Nachdruck Darmstadt 1967). In dit werk herzielt Sohm zijn negatieve visie op de periode van Clemens I tot Gratianus.
Kirchenrecht, II: Katholisches Kirchenrecht. München-Leipzig 1923 (Nachdruck 1970).

Over Sohm:

H.Barion, *Rudolph Sohm und die Grundlegung des Kirchenrechts* (Bonner Antrittsvorlesung). Tübingen 1931. A.Bühler, *Kirche und Staat bei Rudolph Sohm*. Zürich 1965. E.Foerster, *Rudolph Sohms Kritik des Kirchenrechtes: Zur 100ten Wiederkehr seines Geburtstags 29. Oktober 1841*. Haarlem 1942. F.L.Rutgers, *Het kerkrecht in zoover het de kerk met het recht in verband brengt* (rectorale rede). Amsterdam 1894. D.Stoodt, *Wort und Recht: Rudolf Sohm und das theologische Problem des Kirchenrechts*. München 1962.

Emil Brunner

Das Missverständnis der Kirche. Zürich, 2. Aufl. 1951. De inhoud werd verwerkt in:

Dogmatik, III: Die christliche Lehre von der Kirche, vom Glauben und von der Vollendung. Zürich-Stuttgart 1960.

Gemeente, ambt, charisma

U.Brockhaus, *Charisma und Amt: Die paulinische Charismenlehre auf dem Hintergrund der frühchristlichen Gemeindefunktionen*. Wuppertal 1972.

E.Schweizer, *Das Leben des Herrn in der Gemeinde und ihren Diensten: Eine Untersuchung der neutestamentlichen Gemeindeordnung*. Zürich 1946.

E.Schweizer, *Gemeinde nach dem Neuen Testament* (Theologische Studien, 26). Zollikon-Zürich 1949.

E.Schweizer, *Geist und Gemeinde im Neuen Testament und heute* (Theologische Existenz heute, NF 32). München 1952.

E.Schweizer, *Gemeinde und Gemeindeordnung im Neuen Testament*. Zürich 1959. H.N.Ridderbos, *Paulus*. Ontwerp van zijn theologie. Kampen 1966.

Met name zijn van belang de hoofdstukken VIII (De kerk als het volk van God), IX (De kerk als lichaam van Christus) en XI (De opbouw der gemeente), p. 364-441 en 479-543.

De eerste Bekenntnissynode, Barmen 1934

De tekst van de *Theologische Erklärung zur gegenwärtigen Lage der Deutschen Evangelischen Kirche* o.a. in: W.Niesel (Hrsg.), *Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche*. Zollikon-Zürich, 2. Aufl., o.J., p. 333-337.

De tekst van de *Erklärung zur Rechtslage der Bekenntnissynode der Deutschen Evangelischen Kirche* in: H.Hermelink (Hrsg.), *Kirche im Kampf*. Dokumente des Widerstands und des Aufbaus in der Evangelischen Kirche Deutschlands von 1933 bis 1945. Tübingen-Stuttgart 1950, p. 113-114.

H.Brunotte, *Die Theologische Erklärung von Barmen 1934 und ihr Verhältnis zum lutherischen Bekenntnis* (Luthertum, 18). Berlin 1955.

G.Niemöller, *Die erste Bekenntnissynode der Deutschen Evangelischen Kirche zu Barmen*, I: Geschichte, Kritik und Bedeutung der Synode und ihrer Theologischen Erklärung; II: Text - Dokumente - Berichte. Göttingen 1959.

K.Scholder, 'Die Bedeutung des Barmer Bekenntnisses für die evangelische Theologie und Kirche' in: *Evangelische Theologie Jrg. 27* (1967), p. 435-461.

Ernst Wolf, *Barmen: Kirche zwischen Versuchung und Gnade*. München 1957, 2. Aufl. 1970.

Karl Barth

Van Barth zelf:

Theologische Existenz heutel. Beiheft 2 zu *Zwischen den Zeiten*. München 1933. Grotendeels herdrukt in: W.Fürst, *Dialektische Theologie' in Scheidung und Bewahrung 1933-1936*: Aufsätze, Gutachten und Erklärungen. München 1966, p. 43-77.

Die Ordnung der Gemände: Zur dogmatischen Grundlegung des Kirchenrechts. München 1955 (= *Kirchliche Dogmatik*, IV/2: Die Lehre von der Versöhnung. Zollikon-Zürich 1955, p. 765-824).

Over Barth:

H.Asmussen, *Hoe heeft Barth de kerk gediend?* (vertaling K.H.Kroon). Nijkerk z.j. Op p. 53-58 een Nederlandse vertaling van de Theologische Erklärung van Barmen 1934.

4. SCHRIFT EN KERKORDE

Dr. A.J.Bronkhorst

A. JEZUS EN DE KERK

1. De verhouding van 'Schrift' (met name het Nieuwe Testament) en 'kerkorde' kan op verschillende wijzen worden benaderd. Allereerst vanuit de gegevens inzake de relatie van Jezus Christus tot zijn gemeente. Enkele stippelijntjes:

a. de relatie via de apostelen en de hun meegegeven opdracht; vgl. het zedingsbevel in Mat. 28:19 (vgl. Mar. 16:15v; Luc. 24:46v; Joh. 20:21w; Hand. 1:8). Bijzonder duidelijk is hier Luc. 10:16a: 'Wie naar u hoort, hoort naar Mij; en wie u verwerpt, verwerpt Mij'. Door hun getuigenis (en na hen door hun leerlingen, vgl. bijv. 2 Tim. 2:2) wordt de kloof tussen Jezus en de latere geslachten als het ware overbrugd, want het geloof is uit het horen en het horen uit het woord van Christus (vgl. bijv. Rom. 10:14v, 17).

b. niet omdat Jezus Zich zou hebben teruggetrokken en zijn taak aan zijn discipelen zou hebben overgedragen. Mat. 28:20 zegt precies het tegenovergestelde: 'En zie, Ik ben met u al de dagen, tot aan de voleinding der wereld'. Lucas bevestigt dit in Hand. 1:1 als hij spreekt over hetgeen Jezus vóór zijn hemelvaart *begonnen* was te doen en te leren (en dus nu voortzet, door zijn discipelen en door zijn Geest). In Joh. 14:15-17 en 26 spreekt de scheidende Christus van de 'andere Parakleet', die de Vader, die Hijzelf (Joh. 15:26v) hun zenden zal en de Handelingen getuigen telkens opnieuw van de vervulling van de ze belofte (2:38; 5:32; 8:17vv; 10:44w; 11:15; 15:8; 19:66; zie ook Gal. 3:1 enz.).

c. niet minder duidelijk zijn de verschillende beelden in het N.T., die deze relatie tot uitdrukking brengen. Hij is de wijnstok, zij zijn de ranken (Joh. 15:5); Hij de Goede Herder, zij de schapen (Joh. 10:11-16). Het meest gebruikte beeld is wel dat van het lichaam en de leden (vgl. Rom. 12:5; 1 Kor. 6:15, 12:12,27; Ef. 1:22v, 4:12,16; 5:30; Kol. 1:24, 3:15) of van het hoofd en het lichaam (Kol. 1:18).

2. De betekenis daarvan wordt samengevat in het belijden der kerk over deze relatie. We kiezen daarvoor, uit het meest verbreide belijdenisgeschrift van de op Calvijn teruggaande Reformatie, vraag en antwoord 54 van de Heidelbergse Catechismus. Op de vraag 'Wat

gelooft gij van de heilige, algemene, christelijke kerk?' horen we:

a. *dat de Zone Gods ... vergadert, beschermt en onderhoudt*: Hij is het handelend subject van dit vergaderen, beschermen en onderhouden;

b. *uit het ganse menselijk geslacht*: in overeenstemming met de opdracht aan Jezus' discipelen aan het eind der evangeliën, gaat het hier om een universele werkzaamheid van de Heer, die alle scheidingen van ras, klasse en sexe transcendeert (vgl. ook Gal. 3:38);

c. *Zich*: zoals dat met name wordt aangeduid in het herhaaldelijk in het Nieuwe Testament voorkomende beeld van de bruidegom en de bruid (vgl. Joh. 3:29; Openb. 18:23, 21:2,9; 22:17);

d. *een gemeente, tot het eeuwige leven uitverkoren*: het gaat de Heer daarbij om het laatste en het hoogste, het eeuwige heil (vgl. Rom. 8:28w; Ef. 1:10vv);

e. *door zijn Geest en Woord*: Hij werkt door zijn Geest en gebruikt daarbij, als instrument van zijn handelen, de dienst van zijn getuigen (vgl. de hierboven bij de nieuwtestamentische gegevens onder a. en b. aangegeven teksten);

f. *in enigheid des waren geloofs*, dat Hem belijdt als de *Christus* (vgl. Mat. 16:16-18), de *Opgestane uit de doden* (vgl. Rom. 1:4, 10:9; 1 Kor. 15:4), de *Kurios* (Fil. 2:11), de *Geïncarneerde* (vgl. 1 Joh. 4:2v) enz.;

g. *van het begin der wereld tot aan het einde*: hier wordt ook de bedeling van het Oude Testament in deze werkzaamheid van de Zoon Gods betrokken (vgl. art. 27 van de Ned. Geloofsbelijdenis: gelijk daar uit blijkt, dat Christus een eeuwig Koning is, die zonder onderdanen niet zijn kan...). Als de gelovigen als zodanig kinderen van Abraham kunnen worden genoemd (bijv. Gal. 3: 7,29) dan kan Abraham toch moeilijk als een buitenkerkelijke worden beschouwd. Als wij in onze samenkomsten ook of uitsluitend de Psalmen van Israël, van David en de andere psalmisten, zingen, dan nemen wij toch geen liederen van buitenkerkelijken in de mond...

De beide, in 1. en 2. uitgewerkte, lijnen lopen parallel; het belijden der kerk geeft een samenvatting van de veelvormige visie van het (Oude en) Nieuwe Testament over de verhouding van Jezus tot zijn kerk.

B. DE RELEVANTIE VAN DE SCHRIFTUURLIJKE GEGEVENS

1. Het Nieuwe Testament beschrijft ons de *eerste stadia* van de weg, die de kerk door de eeuwen te gaan heeft: de Jeruzalemse Oergemeente - de weg naar het Diaspora-Jodendom (Stefanus, Antiochië, Barnabas) - de weg naar Samaritanen en heidenen (Filippus, Petrus, Pau-

lus). Het blijft steeds gaan om dezelfde boodschap, maar andere situaties dwingen tot het nemen van verantwoorde geestelijke beslissingen (vgl. Hand. 6, IOv, 15).

2. In de daarop volgende eeuwen gaat dit proces verder. De uitbreiding der gemeenten, de gnostische crisis, de erkenning van het Christendom als religio licita, als toegestane godsdienst, door Constantijn, als staatsgodsdienst door Theodosius, de ondergang van het Westromeinse keizerrijk, de Volksverhuizing, de opkomst van de Islam, de kerstening van Germanen en Slaven, de opkomst der nationale staten, de Reformatie, de activiteiten van missie en zending, de oecumenische beweging enz., scheppen telkens nieuwe situaties, die van de kerk een adequate reactie vragen.

3. Ook technische ontwikkelingen kunnen voor de gemeente een dergelijke uitdaging betekenen. Men denke aan de boekdrukkunst en ook aan de moderne communicatiemiddelen: de post, telefoon, telegraaf, radio, televisie (de elektronische kerk...), de trein, de automobiel, het vliegtuig.

De hier verlangde beslissingen kunnen ook kerkordelijke complicaties hebben. Kan de kerk alles, wat in de loop der eeuwen gegroeid is, zonder meer identificeren met de leiding van de H.Geest? Gaat het daarbij in alle gevallen alleen maar om pragmatische inzichten, waarbij de onder A. vermelde gegevens hun relevantie verloren hebben? Of geldt ook in zulke situaties, bij het bewaren van het 'toebetrouwde pand' (1 Tim. 6:20; 2 Tim. 1:14; beide Staten-Vertaling), datgene wat Hans Küng (De Kerk, p. 24v) de 'normativiteit van de oorsprong' heeft genoemd, de prioriteit van de canon boven de traditie, in erkenning van de unieke betekenis van het getuigenis der door Jezus geroepen en uitgezonden apostelen (vgl. Luc. 10:16)?

4. Nog - voorlopig - afgezien van de vraag, waarin dit dan kerkordelijk zal dienen te worden geconcretiseerd, kan nu reeds worden gezegd: uit de onder A. geschetste relatie van Jezus tot zijn gemeente volgt duidelijk, dat het in de kerk alleen maar om een *christocratie* zal kunnen gaan, niet om een democratie, een aristocratie, een monarchie, en republiek, een dictatuur, of wat men hier verder zou willen voorstellen. Over het *ius circa sacra* kan gepraat worden, maar het *ius in sacra* kan niet worden uitgeoefend door wereldse machthebbers of worden vastgesteld bij meerderheid van stemmen; de plaats van Jezus Christus in zijn gemeente kan door niemand anders wor-

den bekleed. De Duitse Kerkstrijd heeft ons duidelijk genoeg kunnen leren, dat het ook in kerkordelijke vragen om gehoorzaamheid des geloofs kan en moet gaan. Christus blijft het Hoofd, het 'Gegenüber' van zijn gemeente; de apostelen en zij die na hen de fakkel overnamen en overnemen (vgl. 2 Tim. 2:2) blijven Verbi divini *ministri, dieneren* van het goddelijk Woord. Ook als hun dienst het karakter van *Christus-representatie* mag (en moet) dragen, blijven daarin de voorschriften van de Heer uit Mat. 23:8-10 volledig van kracht.

5. Maar daarnaast dient ook te worden gezegd: juist in deze gehoorzame binding aan Jezus Christus is zijn gemeente het rijk der vrijheid. Vrijheid van wetten, tradities en ideologieën. Paulus heeft dat zowel in Gal. 5:1 en 13 als in 2 Kor. 3:17 heel duidelijk onder woorden gebracht; men kan hier ook aan Fil. 3:20 denken. En 1 Joh. 2:20 en 27 gaan zeker niet minder ver, al toont juist het slot van vers 27 dat hier in geen enkel opzicht aan de een of andere vorm van absolute autonomie is gedacht.

Zou deze dialectiek van gebondenheid en vrijheid ook niet wezenlijk voor iedere 'schriftuurlijke kerkorde' zijn?

C. EEN KERKORDE IN HET NIEUWE TESTAMENT?

Hoe relevant deze inzichten ook mogen zijn, we kunnen daaruit toch moeilijk meer dan enkele organisatorische grondstructuren afleiden. Op zichzelf behoeft ons dit niet te verbazen. Er zijn verschillende aspecten, die ons dit begrijpelijk kunnen maken:

1. De centrale positie van het apostolaat in het oudste christendom, geconcentreerd in de oergemeente te Jeruzalem. Ook na het vertrek van Petrus bleef Jeruzalem, onder Jakobus, nog enkele decennia de vanzelfsprekende 'hoofdstad', of liever misschien de 'moedergemeente'.

2. De eerste gemeente leefde vanuit een sterke wederkomstverwachting. Enkele passages in de brieven aan de Thessalonicenzen (1 Thess. 4:13-18, 5:1w; 2 Thess. 2:1w) tonen ons hoe hoog deze verwachting gespannen kon zijn. In een dergelijke situatie is men niet allereerst bezig om zich in te richten op een reis door de eeuwen.

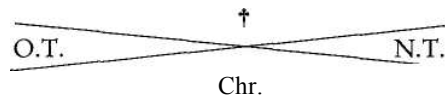
3. Dan zien we hoe charismatische en ambtelijke elementen vaak dicht bij elkaar liggen. De lijsten van taken en functies in de gemeente, in Ef. 4 en nog sterker in 1 Kor. 12 en Rom. 12, stellen ons herhaaldelijk voor de vraag in hoeverre het hier om charismatische gaven of om een ambtelijke opdracht gaat. De belangstelling van een Pinkster gemeente ligt toch wel niet primair op organisatorisch terrein.

4. De situatie van de lokale gemeenten, haar onderlinge afstand, de moeilijke communicatiemiddelen, drongen als vanzelf in een meer congregationalistische richting, met grote zelfstandigheid der plaatselijke gemeenten. We horen van een 'apostelconvent' in Jeruzalem (Hand. 15), dat ons in enkele opzichten aan een eerste synode zou kunnen doen denken, maar dat was toch meer een unieke gebeurtenis dan een permanente instelling.

5. En dan zijn er de verschillen tussen joodse en hellenistische organisatievormen. Sommige gegevens doen ons aan de joodse synagoge denken (vgl. Strack-Billerbeck, Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch, IV/1, S. 145-152), andere meer aan Griekse ordeningsmodellen: de *episkopos*, die in Paulus' oudere brieven alleen voorkomt in zijn brief aan de Filippenzen (1:1), aan een plaats, waar geen joodse synagoge-gemeenschap meer functioneerde (vgl. Hand. 16:13vv, waarbij het ook niet zeker is dat daar *joodse* vrouwen bij waren; de aanduiding 'die God vereerde' in vs. 14 wijst eerder naar de buitenste, niet-joodse, rand van de toenmalige synagogebezoekers).

D. OUDTESTAMENTISCHE GEGEVENS INZAKE DE KERKINRICHTING

1. Het Nieuwe Testament toont ons allereerst ook op dit gebied de vervulling van het Oude Testament. Kort samengevat: het O.T. loopt uit op de Christus, het N.T. wijst naar Hem terug. Er is geen rechtlijnige continuïteit tussen Oude en Nieuwe Testament. Eerder zou men kunnen zeggen: alle 'ambtelijke' lijnen van het O.T. lopen op Christus uit, alle 'ambtelijke' lijnen van het N.T. vinden in Hem hun uitgangspunt. In een schematische afbeelding:

2. Met de waardevolle, op Calvijn teruggaande, formulering van antw. 31 van de Heidelbergse Catechismus kan men zeggen: als Gods Gezalfde is Christus onze hoogste profeet en leraar, onze enige hogepriester (vgl. Hebr. 4:14w) en onze eeuwige koning. Belangrijk is hier met name de vervulling van de verwachting en de beloften van Ex. 19:6; Jes. 61:6; Jer. 31:31-34; Joel 2:28-32; zie Hand. 2:16-21. Zodat 1 Petr. 2:5 en 9 de gemeente kunnen aanduiden als een heilige, koninklijke priesterschap (vgl. ook Openb. 1:6, 5:10, 20:6). Dit impliceert het wegvallen van de joodse priester- en hogepriesterkaste: iedere christen mag vrijmoedig toetreden tot de troon van Gods genade, het verzoendeksel van de ark des verbonds (vgl. Hebr. 4:16) en iedere christen is geroepen om in deze wereld priesterlijk, bemiddelend, Gods grote daden te verkondigen (1 Petr. 2:9).

E. NIEUWTESTAMENTISCHE GEGEVENS INZAKE DE KERKINRICHTING

1. Op grond van het voorgaande is het dan ook vanzelfsprekend, dat er binnen de christelijke gemeente geen plaats is voor een priesterlijk ambt als zodanig, een ambt, dat een exclusieve priesterlijke functie zou hebben in verhouding tot de zogenaamde 'leken': Jezus Christus is haar hogepriester en de gehele gemeente is Gods koninklijk priester volk met een middelaarstaak in de wereld: verkondigend (1 Petr. 2:9) en dan ook offerend, biddend en zegenend.

2. Dit 'algemeen priesterschap der gelovigen', door Luther weer krachtig naar voren gebracht, komt niet in mindering op het bijzondere, geordineerde ambt binnen de christelijke gemeente. De functie daar van staat m.i. het duidelijkst beschreven in Ef. 4:12: 'om de heiligen toe te rusten tot dienstbetoon, tot opbouw van het lichaam van Christus'. Niet om hen nu toch weer onmondig te maken, maar in tegendeel: om hen te helpen tot zo groot mogelijke mondigheid te komen. Door hen steeds opnieuw te bepalen bij het woord van haar Heer, waaruit zij leven en werken mogen.

3. Dit bijzondere ambt kan, met een mooie formulering van de bekende nieuwtestamenticus Karl Ludwig Schmidt, kort worden getypeerd:

a. als *Christusrepresentatie*, die het 'Gegenüber' van Christus ten aanzien van zijn gemeente (Hij haar Hoofd, zij zijn lichaam) steeds weer

concreet maakt (vgl. Luc. 10:16; Joh. 20:21; 2 Kor. 5:20 enz.).

b. als *erkend charisma*. Grondslag van het bijzondere ambt zullen altijd weer de van Godswege verleende genadegaven moeten zijn (uit 1 Kor. 12:28 blijkt hoe gevarieerd de opsomming daarvan kan zijn: naast gaven van genezing valt ook de gave der kubernèsis, het vermogen om te besturen, daaronder, terwijl Rom. 12:8 ook het in eenvoud meedelen en het in blijmoedigheid barmhartigheid bewijzen tot deze charismata rekent). Tot een ambt worden deze charismata echter eerst, als zij door de gemeente worden herkend en erkend (bijzonder duidelijk komt dit uit in Hand, 6:3: mannen van goede reputatie, vol van Geest en wijsheid, door de gemeente als zodanig herkend en erkend, zullen dan door Petrus voor een bepaalde dienst (ambt) worden aangesteld).

Deze relatie tussen charisma en bijzonder ambt was ook voor Calvin wezenlijk. Het schijnt mij opmerkelijk, dat hij de verschillende 'bijzondere ambten' juist aan de drie hoofdstukken over de charismata, Ef. 4, 1 Kor. 12 en Rom. 12 ontleent: de herders en leraars aan Ef. 4:11, de ouderlingen aan 1 Kor. 12:28, de diakenen aan Rom. 12:8 (Inst. IV,3:6,8,9).

c. niet als (de gemeente toch weer tot 'leken' degraderend) *sacerdotium*, maar als *ministerium*, als dienstbetoon.

4. Van de concrete gegevens op kerkordelijk gebied in het Nieuwe Testament zij hier het volgende genoemd:

a. in Hand. 6 geven de apostelen aan het Griekssprekende deel der Oergemeente een eigen 'bestuur' (men hoeft maar een deel van zijn leven in een tweetalige omgeving te hebben gewoond om te weten hoe diep ingrijpend de verhoudingen door een dergelijke taalbarrière worden bepaald); zij maken er een 'Sondersynagoge' van, die dan ook onmiddellijk eigen wegen gaat en een eigen activiteit ontwikkelt in de kring der Jeruzalemse diaspora-synagogen (Hand. 6:9; vgl. Strack-Billerbeck II, 661-663; IV,I, 115; W.Schrage in Kittel-Friedrich, Th.W.z.NT VII, 835v en mijn 'Schrift en Kerkorde', 63-69). Met name het zevental kan ons hieraan doen denken. Dat de 'zeven' met de latere, met Jakobus naar voren komende, 'oudsten' gelijk te stellen zouden zijn (vgl. Hand. 11:30; 15:2,4,6,22v; 21:18) komt mij minder waarschijnlijk voor.

b. in Hand. 14:23 horen wij hoe Paulus en Barnabas in de steden van de eerste zendingsreis in Midden-Klein-Azië overal presbyters aan stellen.

c. in Hand. 20:17 ontbiedt Paulus de presbyters van Efeze naar Mi-

lete, om hen dan in 20:28 als episkopen, opzieners, aan te spreken. Beide begrippen duiden toen blijkbaar nog geen verschillende functies aan. Hetzelfde kan men in Tit. 1:5 en 7 terugvinden: Titus moet overal presbyters aanstellen, die aan de vervolgens gestelde voorwaarden voor een episkopos moeten voldoen.

d. Paulus gebruikt in zijn brieven vrijwel nergens vaste ambtsaanduidingen voor hen, die een bijzondere taak in de gemeente vervullen. Het blijft bij van brief tot brief verschillende typering. Zo vinden we:

- in Rom. 16:1 Phebe een *diakonos*, dienaar (vert. NBG);
- in 1 Kor. 16:15 het huis van Stephanas een *aparchè*, een eersteling van Achaje;
- in Gal. 6:6 een *katechōn*, iemand, die onderricht;
- in Kol. 4:17 Archippus, die een *diakonia*, een bediening aanvaard heeft;
- in 1 Thess. 5:12 *kopiēntes*, mensen, die zich moeite geven *enproïstamenoi*, die leiding geven, en *nouthetountes*, terechtwijzen. Dus alle maal algemene en incidentele omschrijvingen. Een uitzondering hierop is Fil. 1:1, waar de episkopen en de diakonen in de aanhef speciaal genoemd worden.

e. veel uitvoeriger op ons gebied zijn de Pastorale Brieven, met name 1 Timotheüs en Titus. Het is duidelijk, dat we hier in een later stadium van de nieuwtestamentische tijd zijn en ons in een overgangssituatie bevinden. We horen dan in 1 Tim. 3 allereerst de eisen, die aan een *episkopos*, een opziener, te stellen zijn. Over de taak die hij te vervullen heeft, wordt hier nog niet gesproken (3:1-7).

Daarna volgt een soortgelijke lijst met betrekking tot de *diakenen*, waarbij ook van een soort proeftijd gesproken wordt (3:8-13). Midden in deze voorwaarden voor het diakenambt staat merkwaardigerwijze een zin over *vrouwen*. Het NBG vertaalt: Evenzo moeten (hun) vrouwen zijn: waardig, geen kwaadspreeksters, nuchter, betrouwbaar is alles. Conditie, die in analoge bewoordingen ook aan de mannen gesteld worden: ook waardig, niet met twee tongen sprekende, niet verzot op veel wijn, niet op winstbejag uit. Gaat het hier over de vrouwen van de diakenen? Waarom wordt er dan over de vrouwen van de episkopen gezwegen? Of gaat het hier over vrouwelijke diakenen? De Staten-Vertaling liet het in het midden en vertaalde: De vrouwen. De kanttekeningen bij de Staten-Vertaling verklaren: Dit moet zowel op de vrouwen der opzieners, als die der diakenen, toegepast worden. N.J.Hommes, 'De vrouw in de kerk' (p. 150vv) geeft een reeks argumenten om deze verklaring te bestrijden; het gaat hier over vrou-

welijke diakenen. En Gerh. Huls, in zijn dissertatie 'De dienst der vrouw in de kerk' (Utrecht 1951), verdedigt met overtuiging hetzelfde standpunt, al acht hij het, gezien de overgang in 3:12 naar de gezinnen der diakenen, mogelijk dat 3:11 op ongehuwde vrouwen doelt (p. 51).

Dan volgt in 1 Tim. 5:3-16 een aantal voorschriften voor het ambt der *weduwen* in de gemeente. Huls (p. 52) oordeelt, niet zonder reden, dat de verhouding dezer weduwen tot de vrouwelijke diakenen duister is. Men zou hier, aldus Huls, misschien aan een *vrouwelijk presbyteraat* kunnen denken, in het bijzonder op de jonge vrouwen gericht, door persoonlijk gesprek, huisbezoek en catechese. Voor nadere informatie zie men p. 53vv.; voor het terugdringen der vrouw in de oude kerk en slotsel voor het geheel verdwijnen van haar diensten p. 77-83.

Daarop volgt in 1 Tim. 5:17 de centrale tekst voor Calvijns ambts-theologie in zijn commentaren (in zijn *Institutie* is dat Ef. 4:11), die met name in Schotland en van daaruit in een reeks presbyteriale kerken in de Angelsaksische wereld heeft doorgewerkt: 'Den oudsten, die goede leiding geven, komt dubbel eerbewijs toe, vooral hun, die zich belasten met prediking en onderricht'. Calvijn concludeert hieruit dat er dus twee categorieën oudsten geweest moeten zijn: oudsten, die goede leiding gaven en anderen: oudsten, die bovendien zich belasten met prediking en onderwijs, dus regerende en ook lerende ouderlingen. De omschrijving van beider taak verklaart tevens, waarom er tussen deze presbyters en de episkopen van Hand. 20 en Tit. 1 waarschijnlijk geen onderscheid was. Waarbij we ook niet over het hoofd willen zien, dat het altijd over episkopen in het meervoud gaat (behalve als het om een beschrijving van hun categorie gaat, zoals in 1 Tim. 3). De episkopos-in-het-enkelvoud komt voor het eerst in de brieven van Ignatius voor, waarbij de vraag naar de datering van deze passages hier in het midden moge worden gelaten (vgl. Schillebeeckx, 'Kerkelijk ambt', p. 155, aant. 16).

f. in Rom. 16:1; Fil. 1:1 en 1 Tim. 3:8 en 12 wordt van diakonen gesproken. De taak dezer diakenen is niet nader aangegeven. In Hand. 6 komt het woord niet voor; om een gespecialiseerde taak op het gebied der armverzorging der Griekssprekende weduwen der Oerge-meente ging het toch wel niet (al kan dit wel een onderdeel van de taak der 'Zeven' zijn geweest).

g. de leiding der gemeente berustte bij een presbyterium, een raad van oudsten/ouderlingen (zeven, in analogie tot het joodse synagogebestuur?). Vgl. 1 Tim. 4:14. Het 'synodale' element in het kerkrecht

vindt hier zijn bijbelse wortel (vgl. Mat. 18:20 en art. 1 van de kerkorde van Emden-1571).

h. als de kring der apostelen kleiner wordt, krijgt de vraag naar de voortzetting van hun arbeid grotere urgentie. Naast het al geciteerde Tit. 1:5 is hier vooral 2 Tim. 2:2 duidelijk. We zien hier een soort successie van verkondigende evangelisten naar voren komen om de voortgang van het werk te waarborgen.

i. de vraag naar de bevoegdheid tot bediening der sacramenten komt in het Nieuwe Testament niet aan de orde. Wie uit Mat. 28:19 zou willen afleiden, dat dit een speciale bevoegdheid der apostelen zou zijn geweest, vindt daarbij de apostel Paulus wel niet aan zijn zijde (vgl. 1 Kor. 1:14). En over de bevoegdheid om de maaltijd des Heren te leiden krijgen we evenmin nadere aanduidingen. Dat de dienst des Woords en de dienst der sacramenten nauw met elkaar verbonden zijn, acht ik uitermate zinnig, om verschillende redenen, maar een bijbels voorschrift op dit gebied kan hoogstens uit 1 Kor. 14:40 worden afgeleid. Hoogstens!

j. het Nieuwe Testament geeft ons trouwens toch weinig directe aanwijzingen op kerkordelijk gebied. Des te belangrijker zijn daarom de indirecte aanwijzingen, de fundamentele gezichtspunten, die ons hier gegeven, de 'grondlijnen' die hier getrokken worden. Die ons kunnen helpen om niet alle kerkordelijke bepalingen als bijbels-indifferent te beschouwen, maar om, met de uitdrukking van Noordmans, tot verantwoorde geestelijke beslissingen te komen.

F. REFORMATORISCHE GRONDLIJNEN

Dr. N.J. Hommes geeft in zijn *De vrouw in de kerk* op p. 177v een opsomming van enkele wezenlijke principiële trekken uit het Nieuwe Testament, die in de Reformatie opnieuw naar voren zijn gekomen. Hier zij genoemd:

- 1) er is in de nieuwtestamentische kerkorde nergens een monarchistische gemeenteleiding;
- 2) er is steeds een meervoud van apostelen, een meervoud van presbyters en diakenen;
- 3) er is in de n.t. orde niets, dat het monarchisch episkopaat van het pausdom rechtvaardigt;
- 4) er is onvervangbaarheid en eenmaligheid van het apostolaat;
- 5) er is een gemeente die kiest, keurt en tucht oefent;
- 6) het ambt zweeft niet Rooms boven de gemeente, maar is er terwil-

Ie van de gemeente en komt uit de gemeente op.

Maar tot de orde der kerk in het N.T. behoren ook de volgende trekken:

- a) er is een veelvoud van diensten voor mannen en vrouwen;
- b) elk gemeentelid is drager van een dienst. In een lichaam zijn er geen functieloze leden;
- c) er is een onderling 'leren en terechtwijzen' (Kol. 3:16; 1 Thess. 5:14);
- d) er is een onderling afnemen van de biecht en onderlinge voorbede (Gak. 5:14);
- e) ieder lid heeft het recht te leren en uit te leggen (Dit is uit de synagoge overgenomen, noot 24);
- f) er is in de eredienst de roep *Amen* (1 Kor. 14:26; 2 Kor. 1:20), *Abba-Vader*, *Mamnatha* (Gal. 4:6; Rom. 8:15; 1 Kor. 16:22);
- g) er is de zede van de *philêmo hagion*, de heilige kus (1 Kor. 16:20; 2 Kor. 13:12; Rom. 16:16; 1 Thess. 5:20);
- h) er is een aparte weduwenstand.

Hommel wijt het terugtrekken van deze elementen aan het opkomen van de 'ambts glorie' van de bisschop in de tweede eeuw, waardoor men zich bij voorkeur ging beroepen op de Pastorale Brieven, waarin de rol van de gemeente sterk op de achtergrond treedt (dit zijn namelijk geen gemeentebrieven, maar brieven aan particuliere leden met een bijzondere taak). Dit verklaart m.i. echter nog niet, waarom de Reformatie niet op deze nieuwtestamentische gegevens teruggegrepen heeft. Waarschijnlijker lijkt mij dat de groei der gemeenten en met name de twee-eenheid van staat en kerk in het 'corpus christianum' hier een rol hebben gespeeld. De bij Hommel onder a) tot en met h) naar voren komende elementen veronderstellen m.i. kleinere gemeenschappen, waarbinnen men elkander persoonlijk kent en in een soort groot familieverband samenleeft. Wat in een huiskamer mogelijk is, laat zich in een kathedraal soms minder goed verwerkelijken.

Hommel' overzicht maakt duidelijk dat de Reformatie op kerkordelijk gebied in het bijzonder de ambtelijke structuur heeft hervormd, minder het samenleven binnen de gemeenten, bepaald door het 'corpus christianum'. Was in de kerkelijk-maatschappelijke verhoudingen van de 16e eeuw meer mogelijk geweest? Hier zij herinnerd aan de onder B. aangeduide historisch-sociologische bepaaldheid van sommige schriftuurlijke gegevens.

G. NEGATIEVE GRONDLIJNEN

Op grond van het voorafgaande schijnt het mij mogelijk de grondlijnen van een schriftuurlijk verantwoorde kerkorde ook in enkele negatieve formuleringen samen te vatten. Het kan niet gaan om:

- 1) een kerkorde, waarin de principiële mondigheid en het algemeen priesterschap der gelovigen impliciet, laat staan expliciet zou worden ontkend;
- 2) een kerkorde, die ruimte zou geven aan een principiële tegenstelling tussen 'geestelijken' en 'leken' binnen het ene Godsvolk;
- 3) een kerkorde, waarin de voorgangers der gemeente als 'priesters' in specifieke zin zouden worden beschouwd, dit in duidelijke tegenstelling zowel tot het Nieuwe Testament als tot de eerste eeuwen der Oude Kerk;
- 4) een kerkorde, die uit het oog zou verliezen dat de herder en leraar geen dienaar der gemeente, maar *Verbi divini* minister is en in zijn ambt Christus heeft te representeren, niet alleen tegenover de wereld maar ook tegenover de gemeente (vgl. bijv. Luc. 10:16; Gal. 1:11; 2 Kor. 5:20);
- 5) een kerkorde, die in wezen hetzij aristocratisch, hetzij democratisch, in plaats van christocratisch zou zijn;
- 6) een kerkorde, waarin de waarheid zou worden uitgemaakt door de, al dan niet gekwalificeerde, meerderheid der stemgerechtigde lidmaten, met voorbijgaan aan Schrift en belijdenis (zoals dat bijvoorbeeld in de Duitse Kerkstrijd bleek te kunnen gebeuren);
- 7) een kerkorde, waarin de burgerlijke overheid ook het *ius in sacra* zou willen uitoefenen, al zou het hier slechts (!) de benoeming van bisschoppen of predikanten betreffen;
- 8) een kerkorde, waarin plaatselijke notabelen, op grond van 'heerlijke rechten' uit het verleden, een bindend recht van voordracht zouden hebben bij plaatselijke kerkelijke benoemingen;
- 9) een kerkorde, die gegrond is op irrevocabele en irreformabele, hoogstens herinterpretabele, kerkelijke uitspraken uit het verleden (vgl. de openingsrede van paus Joannes XXIII van Vaticanum II: het moet gaan om de oude waarheid, maar in nieuwe vormen);
- 10) een kerkorde, waarin slechts plaats zou zijn voor de 'opzieners' als hoeders der apostolische overlevering en niet voor de theologen als vertolkers van deze boodschap in nieuwe verhoudingen;
- 11) een kerkorde, waarin de mogelijkheid van bijbels verantwoorde 'gravamina' tegen vroegere leeruitspraken a priori uitgesloten zou zijn;
- 12) een kerkorde, waarin de *ecclesia regionalis*, *nationalis* of *totalis*

SCHRIFT EN KERKORDE

onvoldoende ruimte zou laten aan het eigen leven en de bewerktuiging der ecclesia localis;

13) een kerkorde, waarin de ecclesia localis zou worden verabsoluteerd en niet geroepen zou zijn haar eigen oordeel aan het oordeel der zusterkerken te toetsen (vgl. bijv. Hand. 15 en 1 Kor. 14:36);

14) een kerkorde, waarin het plaatselijk ambt der ouderlingen en diaconen zou zijn gedevalueerd ten behoeve van boven-gemeentelijke ambten;

15) een kerkorde, waarin geen plaats zou zijn voor legitieme pluraliteit en voor verantwoorde experimenten. Dit impliceert ook een zeer behoedzame wijze van omgaan met de charismatische gaven binnen de gemeente;

16) een kerkorde, die de eigen kerk zou verabsoluteren en het woord van haar Heer in Joh. 10:16 zou hebben vergeten, laat staan zou willen vergeten;

17) een kerkorde, waarin de grondregels voor alle onderlinge verhoudingen uit Mat. 23:8-11 vergeten of verwaarloosd zouden zijn;

18) een kerkorde, die het mogelijk zou maken dat door kerkelijke leiders, 'van bovenaf', aan een gemeente ambtsdragers tegen haar wil, misschien zelfs zonder enig overleg, zouden kunnen worden opgedrongen.

H. DOOR DE DIENST VAN MENSEN

Een goede, schriftuurlijk verantwoorde kerkorde is belangrijk, mits deze dan ook door hen, die daartoe geoepen worden, in de geest van het evangelie wordt uitgevoerd. Daarom noemen we hier tenslotte nog enkele gegevens, die daarop betrekking hebben:

1) Mat. 18:15-20 geeft aanwijzingen voor de behandeling van 'een zaak van opzicht en tucht' en onderstrepen, dat het er in de allereerste plaats om zal moeten gaan door liefde en tact hem die zondigde te winnen;

2) Mat. 20:25-28 onderstreept, dat het in de gemeente anders zal moeten gaan dan in de wereld. Niet heerschappij en macht zijn belangrijk; wie 'groot' wil worden, zal dienaar zijn. Gelijk de Zoon des mensen niet gekomen is om Zich te laten dienen, maar om te dienen en zijn leven te geven als losprijs voor velen;

3) Mat. 23:1-11 wijst verder ook menselijke eerezucht af. Het mag er niet om gaan door de mensen rabbi, vader, leidsman genoemd te worden, want één is uw Meester en gij zijt allen broeders, en één is uw Vader, Die in de hemelen is; onder de discipelen gaat het om princi-

piële gelijkheid, voor een hiërarchie is in hun midden geen plaats; 4) zelfs Petrus moet horen en ervaren, dat de kracht om getrouw te blijven en zijn roeping op de rechte wijze te vervullen, niet in hem zelf liggen kan (Mat. 26:34v en 69-75; vgl. ook Joh. 13:36-38 en 18:15-27);

5) zelfs als Jezus afscheid van zijn discipelen neemt en hun de taak, waarvoor Hij hen heeft opgeleid, toevertrouwt, horen we nog 'en sommigen twijfelden' (Mat. 28:17). Als het van (deze) discipelen zou afhangen, kunnen we de zaak van Jezus eigenlijk alleen maar een verloren zaak noemen;

6) ook de afscheidsredenen van Joh. 14-16 tonen ons telkens twijfel en onzekerheid (Joh. 14:4-7, 8-10, 22-24). Alleen als de ranken aan de wijnstok blijven, kunnen zij vrucht dragen (Joh. 15:4; vgl. ook 16:16vv);

7) in deze lijn ligt ook de reactie der discipelen op de opstandingsberichten: ontsteltenis en verbijstering (Mar. 16:8,13,14; Luc. 24:13-25; Joh. 20:9,24vv);

8) niet Petrus' liefde voor Jezus, alleen Jezus' liefde voor Petrus kan hem voor de dienst van het evangelie bekwaam maken (Ooh. 21:15w);

9) ook Paulus kan alleen tegen deze achtergrond zijn apostolische dienst verrichten, 'niet waard om apostel te heten...' (1 Kor. 15:9v). Niet om te heersen over het geloof van 'zijn' gemeenten, maar slechts als medewerker aan haar blijdschap (2 Kor. 1:24), slechts in eigen zwakheid machtig (2 Kor. 12:9v): 'Mijn genade is u genoeg'.

Dit en alles wat hier verder op dit gebied te zeggen zou zijn (men kan hier denken aan 1 Kor. 6:1vv, 11:20-34; Gal. 1:6-9, 3:1-5; Fil. 4:2v; Jak. 2:1w, 3:1-12 enz.), herinnert er ons aan, dat de kerk behoort tot deze bedeling 'tussen de tijden'. Als Gods heilsplan geheel vervuld zal zijn, is haar tijd voorbij. In het nieuwe Jeruzalem ziet Johannes geen tempel, want de Here God, de Almachtige, is haar tempel, en het Lam (Openb. 22:22). Dan zal ook de Zoon het koningschap overdragen aan God de Vader, opdat God zij alles in allen (1 Kor. 15:24,28).

LITERATUUR

J.Baur (Hrsg.), *Das Amt im ökumenischen Kontext: Eine Studienarbeit des ökumenischen Ausschusses der Vereinigten Evangelischen Lutherischen Kirche Deutschlands*. Calwer Verlag, Stuttgart 1980.

- A.M.Brouwer, *De kerkorganisatie der eerste Eeuw en Wij*. Bosch & Keuning, Baarn, z.j. (1937).
- A.M.Brouwer, *Antwoord aan Dr. A.J.Bronckhorst*. Sijthoff, Leiden, 1947.
- A.J.Bronckhorst, *Schrift en Kerkorde*. Diss. Utrecht 1947. J.van Bruggen, *Ambten in de Apostolische Kerk* (Een exegetisch mozaïek), J.H. Kok, Kampen, 1981.
- Hans von Campenhausen, *Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht in den ersten drei Jahrhunderten*. J.C.M. Mohr, Tübingen, ²1963.
- Hans Conzelmann, *Geschichte des Urchristentums*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1969.
- Oscar Cullmann, *Petrus, Jünger, Apostel, Martyrer*. Zwingli Verlag, 1952.
- G.D.J.Dingemans, *Een huis om in te wonen: schetsen en bouwstenen vooreen kerk van de toekomst*. Boekencentrum, 's-Gravenhage, 1987.
- H.Dombois, *Das Recht der Gnade*, passim. Luther Verlag, Witten, later Bielefeld, 1961ff.
- A.von Harnack, *Entstehung und Entwicklung der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts in den zwei ersten Jahrhunderten: Urchristentum und Katholizismus*. J.C. Hinrichs'sche Verlagbuchhandlung, Leipzig, 1910.
- N.J.Hommes, *De Vrouw in de Kerk: Nieuwtestamentische Perspectieven*. Wever, Franeker, 1951.
- G.Huls, *De dienst der Vrouw in de Kerk*, diss. Utrecht 1951. Veenman, Wageningen, 1951.
- G.P.van Itterzon, *Het kerkelijk ambt in het geding*. J.H. Kok, Kampen, 1974.
- A.F.N.Lekkerkerker, *Oorsprong en functies van het ambt*. 's-Gravenhage, 1971.
- A.A.van Ruler, *Bijzonder en algemeen ambt*. Callenabch, Nijkerk, 1952.
- E.Schillebeeckx, *Kerkelijk ambt: Voorgangers in de Gemeente van Jezus Christus*. Nelissen, Bloemendaal, 1980.
- Adolf Schlatter, *Die Geschichte der ersten Christenheit*. C. Bertelsmann, Gütersloh, ³⁻⁴1927.
- R.Sohm, *Kirchenrecht*. Leipzig, I, 1892; II, 1923. H.L.Strack - P.Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch, TV/I*, Exkurs 7,8. C.H. Beek, München, 1928.
- B.H.Streeter, *The Primitive Church*. London, 1930. Studierapport *Wat is er aan de hand met het Ambt?*. Boekencentrum, 's-Gravenhage, 1970.

R.Torfs, *De Vrouw en het Kerkelijk Ambt: Analyse in functie van de mensenrechten in kerk en staat*. Acco, Leuven, 1985.

Verder zij hier verwezen naar de artikelen: apostolos, (arch)iereus, diakonos, didaskalos, doulos, dódeka, ekklesia, episkopos, leiturgia, mathêtês, presbuteros, prophêtês, m.n. in Kittel-Friedrich, *Theol. Wörterbuch zum Neuen Testament*; Coenen-Beyreuther-Bietenbard, *Theol. Begriffslexikon zum Neuen Testament*; Xavier Léon Dufour, *Wörterbuch zur biblischen Botschaft*; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*; *Christelijke Encyclopedie*; A.van den Bom c.s., *Bijbels Woordenboek*; en analoge werken.

5. HERMENEUTIEK VAN HET KERKRECHT

Dr. A. van de Beek

1. De noodzaak van een hermeneutiek van kerkrecht Men kan zich afvragen of hermeneutiek van het kerkrecht wel nodig is. Moet men niet simpel de regel toepassen? En behoort een rechtsregel niet eenduidig te zijn, zodat in tegenstelling tot bijvoorbeeld literaire teksten over de betekenis niet valt te twisten? Leidt elke interpretatie niet tot subjectiviteit die uiteindelijk ondermijnend werkt op de rechtszekerheid?

Onder hedendaagse juristen bestaat de neiging eerder het tegendeel te zeggen: een positivistische opvatting van rechtsregels heeft als effect dat men niet onderscheidt wat men doet en de rechtsregel willekeurig toepast. Juist in het strikte 'Regel is regel' ligt de wortel van de willekeur. Het effect is niet anders dan het toepassen van losse bijbelteksten in concrete situaties. Waar dat gebeurt, bestaat gewoonlijk een grote huiver voor ontkrachting van het schriftgezag, terwijl juist in het niet onderkennen van de hermeneutische situatie het Woord Gods ontkracht wordt. Ook een juridische tekst heeft uitleg nodig om te vermijden dat men naar willekeur daarover gaat beschikken voor eigen goede of meestal kwade bedoelingen. De regel uit de Hervormde kerkorde dat het ene ambt niet over het andere heerschappi mag voeren (art. V,1), zou door een dominee gebruikt kunnen worden om een kerkeraad die kritiek op zijn wijze van preken heeft, zijn plaats te wijzen: ouderlingen en diakenen mogen niet heersen over het ambt van de predikant. Deze toepassing van artikel V,1 is evenwel niet naar de bedoeling van de wetgever. Dat blijkt al uit het volledige artikel zelf: om te vermijden dat het ene ambt over het andere gaat heersen, 'wordt de regering der Kerk uitgeoefend in vergaderingen, waarin de ambten bijeen zijn'. Het gaat in de vergadering om de wederzijdse verantwoordelijkheid van de verschillende ambten en niemand, ook niet het ene ambt, kan zelf beslissen over wat in de kerk behoort. Nu zou de dominee zich vervolgens kunnen beroepen op ordinantie 13,2,1 waarin staat dat de verkondiging des Woords zijn taak is en niet die van de ouderlingen. Hij zou zelfs kunnen verwijzen naar een artikel in de kerkorde van de Gereformeerde Kerken, waar expliciet is geformuleerd dat de ambten weliswaar niet in waardigheid en eer zijn gescheiden, maar wel in opdracht en werk (art. 2,2); en de Gereformeerde Kerken behoren tenslotte tot dezelf-

de traditie als de Hervormde Kerk. Maar juist daarin kan weer een belangrijk argument tegen zijn positie worden gevonden. Artikel V,1 in de Hervormde kerkorde gaat terug op artikel 84 van de Dordtse kerkorde, waar het niet over elkaar heersen vooral betrekking heeft op het heersen van de ambtsdragers over elkaar, met op de achtergrond de historische situatie in de Rooms-Katholieke kerk, waar er een hiërarchische ambtsopvatting is. Nog eerder had de Synode van Embden (1571) het anti-hiërarchische artikel daarom reeds helemaal voraan gezet. Tegen de hiërarchie kwam men tot de keuze voor het presbyteriaal-synodale stelsel. Als de Hervormde kerkorde het heersen van ambtsdragers vervangt door het heersen van ambten, moet dit dus in dezelfde anti-hiërarchische context worden gelezen. Aangezien het risico van heersen van dominees met de Schrift en de exegese in de hand juist bij de uitleg van de Schrift erg groot is, zal dit ambt hier in het bijzonder op zijn tellen moeten passen. Men zou zelfs kunnen zeggen dat de ouderling eerder het primaat heeft in de Gereformeerde traditie. Heeft tenslotte, zoals Noordmans heeft opgemerkt, Calvijn de paus niet mat gezet met de pion van de ouderling? Toch is ook dat weer niet de bedoeling: het gereformeerde kerkrecht kent het presbyteriaal-synodale stelsel: het presbyterium, dat wil zeggen de kerkeraad, heeft de beslissing en niet de presbyter. Dat betekent dus dat in de vergadering, dus in gemeenschappelijk overleg besloten wordt. En tenslotte had de hele argumentatie ook veel korter gekund door te verwijzen naar ordinantie 14,1, waar staat dat aan de ouderlingen is toevertrouwd 'het dragen van medeverantwoordelijkheid voor de bediening des Woords'. De bediening van het Woord is dus een zaak van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en kan noch door een beroep op ordinantie 13,2,1 noch op art. V,1 door de predikant geclaimd worden.

Bij fundamentele artikelen die te maken hebben met de eigen aard van de traditie van de kerk, kan de discussie over de interpretatie van een artikel of zinsnede zeer gecompliceerd zijn. Bij andere artikelen kan deze vaak veel eenvoudiger verlopen. Maar in wezen behoeft elk artikel interpretatie en is er dus discussie over mogelijk. De regels voor deze discussie probeert de hermeneutiek te formuleren.

2. De aard van de hermeneutiek van het kerkrecht Rechtsteksten zijn in eerste instantie aan dezelfde hermeneutische processen onderhevig als elke andere tekst. 'Juristische Hermeneutik ... ist als solche nicht von so grundsätzlicher Verschiedenheit gegenüber geschichtlicher oder literarischer Hermeneutik, dass sie eine ei-

HERMENEUTIEK KERKRECHT

gene juridische Hermeneutik verlangen würde', schrijft J.Esser.¹ Primair moet dus in het oog gehouden worden dat een juridische tekst een *tekst* is, die verstaan moet worden.

Toch noemt Esser twee verschillen met historische en literaire hermeneutiek²:

a. het recht is prescriptief. Het wil niet alleen iets vertellen over de geschiedenis en niet slechts duiden maar het wil een weg aanwijzen door de geschiedenis die gegaan moet worden. Het is 'Weisung'. Ook als rechtsregels casuïstisch geformuleerd zijn, zijn het naar de bedoeling imperatief. Rechtsteksten zijn dus een heel bepaald soort teksten. Het recht is op de toekomst gericht, en zelfs op een specifieke wijze daarop gericht: niet wat verwacht wordt ten aanzien van de toekomst of wat gewenst wordt, maar wat vereist is: zó zal de toekomst eruit moeten zien. Een rechtstekst beschrijft niet wat was of wat is, maar wat zijn moet.

b. het recht is betrokken op een situatie in het heden. Niet alleen de situatie van het ontstaan van de tekst of de interne structuur van de tekst moet worden onderzocht, maar ook hoe de tegenwoordige situatie is, waarin de tekst met het oog op de toekomst moet functioneren. Er is dus een extra hermeneutische spanningsboog tussen de tekst in zijn eigen context van ontstaan en de situatie van nu.

Ik denk dat er nog een derde, door Esser niet vermeld, aspect is, dat zelfs fundamenteeler is dan de beide genoemde. Er zijn meer teksten die prescriptief zijn en vragen om een analyse van de eigen situatie. In feite geldt dat voor alle teksten met een boodschap of oproep. Ook de *Max Havelaar* van Multatuli is prescriptief: het is een oproep om op een bepaalde wijze met mensen om te gaan. En wie het boek nu leest, moet zijn eigen situatie analyseren of er nu geen Sahidja's en Adinda's zijn, die tussen de raderen van de uitbuiting en de macht vermalen worden. Wie de *Max Havelaar* niet zo leest, doet de auteur geen recht. Toch is het boek geen juridische tekst. Daarvoor is een extra dimensie nodig, namelijk dat deze door een bepaalde gemeenschap is aanvaard als voorschrift van de gemeenschap met sancties van die gemeenschap in het geval de imperatief niet gehoorzaamd wordt. Een rechtstekst dient dus gelezen te worden tegen de achtergrond van de gemeenschap die haar als zodanig heeft gesanctioneerd. Een rechtstekst is dus nooit een individuele maar steeds een collectieve tekst.

1. J.Esser, *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung*. (Studien und Texte zur Theorie und Methodologie des Rechts, 7.) Frankfurt am Main 1970, S. 134.

2. A.w., S. 135f.

Vanwege deze bijzondere eigenschappen van een rechtstekst is de hermeneutiek van het recht een nog meer complexe zaak dan die van andere teksten.

Men kan zich voorts afvragen of de hermeneutiek van het kerkrecht van eigen aard is ten opzichte van ander recht. Ook hier kunnen we inzetten bij de identiteit tussen beide. Kerkrechtelijke teksten zijn onderhevig aan dezelfde hermeneutische processen als andere rechtsteksten. Men kan bijvoorbeeld nimmer een beroep doen op de eigen aard van het kerkrecht om daarmee het feit, dat de rechtsregel bindend is, te ontkrachten. Men kan niet zeggen dat terwille van de genade die in de kerk moet zegevieren het recht ongeldig is. Want het recht is niet ongenadig, het is veeleer de vormgeving van de genade. Het belemmert niet de vrijheid maar waarborgt deze. Een beroep op de genade tegenover het recht leidt snel tot onrecht en dus juist tot genadeloosheid. Tegenover de opvatting van R.Sohm³, dat recht en genade elkaar uitsluiten, zal moeten worden gehandhaafd dat het recht de gestalte van de genade is, en dat de christelijke gemeenschap dus zodanig recht moet scheppen dat dit inderdaad uitdrukking van genade is. Inhoudelijk kan het kerkrecht dus verschillen van het recht van andere gemeenschappen, maar dat geldt voor elke verschillende gemeenschap. En iedere rechtshermeneutiek zal recht moeten doen aan de eigen aard van de gemeenschap waarin het functioneert.

Toch heeft juist de eigen aard van de christelijke gemeente ook formele consequenties voor de hermeneutiek van het kerkrecht. Daarbij gaat het niet om de tegenstelling tussen genade en recht, maar om het feit dat de kerk niet haar eigen wetgever is maar zich gebonden weet aan de Schrift. Iedere andere gemeenschap vormt geleidelijk of via revoluties haar eigen recht. Maar de kerk is gebonden aan een externe gezagsinstantie uit het verleden. Daardoor is er niet alleen de hermeneutische cirkel tussen de tekst van de wet en de hedendaagse situatie, maar zijn beide ook in een hermeneutische relatie gebracht met de bijbel, die zowel voor het vigerende recht als voor de situatie van nu een kritische instantie is. Zodoende ontstaat er iets van een hermeneutische driehoek of een samenstel van drie hermeneutische cirkels, waardoor de hermeneutiek van het kerkrecht nog complexer is dan die van ander recht. Alles van het gewone recht geldt hier ook, maar de eigen aard van dit recht geeft extra complicaties.

3. Zie hoofdstuk 3.

3. Soorten van hermeneutiek

Uit het bovenstaande blijkt dat hermeneutiek van het kerkrecht een complexe zaak is. Men kan daarin verschillende niveaus onderscheiden:

a. *literaire hermeneutiek*: wat is de bedoeling van een regel binnen de literaire context waarin deze staat. In het onder § 1 genoemde voorbeeld: blijkens het gehele art. V,1 van de Hervormde kerkorde moet de eigenheid van het ambt gelezen worden in het kader van de ambtelijke vergaderingen.

b. *structurele hermeneutiek*: welke betekenis heeft de regel binnen het geheel van de wetgeving? Als de dominee zich beroept op ordinantie 13,2,1 is dat een voorbeeld van structurele hermeneutiek. Het komt overeen met 'Schrift met Schrift vergelijken' in de bijbelse hermeneutiek.

c. *historische hermeneutiek*: in welke historische context is de rechtsregel ontstaan? Wat hebben de opstellers ermee willen zeggen? Wat is de functie in het verleden geweest? Historische hermeneutiek heeft drie aspecten:

* *wetshistorisch*: wat betekende de regel als positief recht ten tijde van de opstelling? Toen de Hervormde kerkorde werd ingevoerd had men niet de intentie dominees absolute vrijheid te geven tegenover de rest van de kerkeraad, maar juist in het samenspreken van de ambten overheersing te vermijden. Naar de oorspronkelijke, wetshistorische, bedoeling is het beroep van de dominee dus ten onrechte. ** *rechtshistorisch*: tegen welke voorgeschiedenis is de regel ontstaan? De regel bleek ingebed in een lange anti-hiërarchische traditie en uiteindelijk gericht tegen een episcopale overheersing. Tegen de achtergrond van deze historie van het Gereformeerde kerkrecht kan men niet voorzichtig genoeg zijn om de plaats van de ouderling te relativiseren.

*** *naar de geschiedenis van het functioneren* (Wirkungsgeschichte). Is er sprake van jurisprudentie? Hoe heeft men in het verleden de regel toegepast? Een jonge kandidaat werd bevestigd in een Hervormde gemeente. Zo'n eerste bevestiging gebeurt met handoplegging. Daartoe worden volgens ordinantie 3,21,5 de aanwezige dienaren des Woords uitgenodigd. Bij de bevestiging zou ook een bevriende predikant van een buitenlandse kerk aanwezig zijn. Het lag voor de hand ook deze predikant uit te nodigen. Wat is immers mooier dan dat een jonge dominee bij zijn bevestiging is verbonden met de wereldkerk? Maar het mocht niet. Want in het verleden is de uitdrukking 'dienaren des Woords' geïnterpreteerd als 'dienaren des Woords in de Hervormde Kerk'.

Nu kan men bij deze redenering kritische kanttekeningen maken. In het verleden kan het misschien nuttig geweest zijn om in een bepaalde situatie een zo nauwe interpretatie van het artikel te geven (door een strikte interpretatie vermijdt men bijvoorbeeld dat allerlei volk uit obscure groepen ergens ter wereld zich aandient en als dominee moet worden erkend), maar past het wel in de oecumenisch gerichte traditie van de Hervormde Kerk om een buitenlandse predikant van een kerk die lid is van de Wereldraad zo uit te sluiten? En symboliseert de handoplegging door de andere dienaren des Woords niet juist de band met de kerk van alle eeuwen en plaatsen? Daarmee zijn we gekomen bij

d. de *systematische hermeneutiek*: Hierbij wordt de betekenis van de rechtsregel binnen het geheel van de theologische traditie van de kerk geplaatst. Daarin kan ook het beroep op de kerkorde van zusterkerken een rol spelen. De dogmatische bezinning wordt van groot belang. De kerkorde is een van de expressievormen van die traditie en dient dus ook tegen deze achtergrond gelezen te worden. Daar de traditie niet stilstaat maar een levend proces is, zal ook de interpretatie van de kerkorde steeds weer nieuw moeten worden gezien. Bij een voortgaande theologische bezinning is er ook een voortgaande systematische hermeneutiek van het kerkrecht nodig.

Daarmee zijn we gekomen bij het terrein waar de hermeneutiek haar grootste reikwijdte en ook haar grootste spanning krijgt:

e. de *teleologische hermeneutiek*: een hantering van het kerkrecht gericht op het doel: dat er recht wordt gedaan aan het rechtsgevoel van de gemeenschap, soms redenerend vanuit bestaande juridische regelgeving, soms om te voorzien in leemten in de wet, soms zelfs tegen de letterlijke tekst van de wet in.

4. Rationaliteit van de rechtspraak

Hermeneutiek van het recht is nodig voor de rechter, ook voor de kerkelijke rechter. Kerkeraden, classicale vergaderingen, synoden, speciale rechterlijke commissies moeten weten hoe zij de kerkorde moeten hanteren. Maar uiteindelijk is het kerkrecht er niet voor de kerkelijke rechters, maar als regel voor het kerkelijk samenleven. Het kerkrecht dient voor de ordening van het leven van gemeenten en ambtelijke vergaderingen. Het verschaft hun rechtszekerheid en daarom veiligheid in hun beslissen en handelen. Om deze rechtszekerheid te waarborgen is het nodig dat men niet alleen de letterlijke regels kent maar ook op de hoogte is van de gebruikelijke interpretatie. Hermeneutiek van het kerkrecht is dus in het belang van het ge-

meenteleven. Men moet inzicht hebben in de uitleg van rechtscolleges. Men moet weten wat men verwachten kan en daarom moet de rechtspraak ook inzichtelijk zijn. In de rechtswetenschap gebruikt men hiervoor het begrip *rationaliteit*: men moet de redelijkheid van de toepassing van het recht aantonen.

Vooraf binnen kerken waarin men werkt met een eenvoudige kerkorde, speelt de rationaliteit van het recht een grote rol. Waar gewerkt wordt met de Dordtse kerkorde zal zich veel vaker een situatie voordoen waarin men op grond van redelijkheid en rechtsgevoel moet oordelen, dan in een kerk met een zeer gedetailleerde kerkorde zoals de Hervormde of de Rooms-Katholieke Kerk. Toch ontkomt geen kerk, net zo min als enige burgerlijke rechtspraak, aan het zoeken naar rationaliteit.

Men zou kunnen veronderstellen dat men in het geval van een eenvoudige kerkorde meer vrijheid heeft in de kerkelijke rechtspraak. Dat is maar zeer ten dele waar. Juist daar waar de formele rechtsregel ontbreekt, is een uiterste zorgvuldigheid geboden om het rechtsgevoel niet te kwetsen en daardoor de rechtszekerheid voor de toekomst geen schade toe te brengen. Steeds weer zal men zich moeten afvragen of de beslissing als rechtvaardig erkend wordt. Daartoe kan men verschillende methoden hanteren:

a. analyse van de situatie. Dat is vooral van belang waar er wel een regel is die toepasbaar lijkt. Maar dan moet men zich toch steeds afvragen, of deze regel wel voor deze situatie bedoeld is. Mag men ordinantie 3,11,9 en 10 van de Hervormde kerkorde aangaande bezwaren in belijdenis en wandel van gekozenen gebruiken om in gemeenten met avondmaalsmijding gemeenteleden die niet aan de viering deel nemen uit het ambt te weren?⁴

b. het analogieprincipe. Er is een rechtsregel voor analoge situaties. Mag een predikant voor buitengewone werkzaamheden die in een bepaalde gemeente woont daar ouderling zijn? Er is geen regel die dat expliciet verbiedt. Ordinantie 1,16,2 verbiedt wel dat iemand in een gemeente meer dan één ambt heeft, maar een predikant voor buitengewone werkzaamheden heeft geen ambt in de gemeente maar is verbonden aan een bredere vergadering. Op grond echter van het verbod om in een gemeente meer dan één ambt te hebben of in twee gemeenten tegelijk ambtsdrager te zijn, kan men concluderen dat cumulatie van ambten niet is toegestaan.

4. Zie hierover: A. van de Beek, *Tussen traditie en vervreemding*, Nijkerk 1985, blz. 115-125 en het herderlijk schrijven van de Hervormde Synode *Ambt en avondmaalsmijding*, 's-Gravenhage 1986.

De analogie kan ook betrekking hebben op vroegere beslissingen: als een provinciale kerkvoogdijcommissie aan een gemeente toestemming heeft gegeven om de pastorie tegen geschatte executiewaarde te verkopen aan de dominee, kan zij moeilijk deze transactie bij een volgende predikant verbieden. Precedentwerking heeft een sterk rechtsbewustzijnsvormend effect. Niets is schadelijker voor het rechtvaardigheidsgevoel dan het adagium: 'Quod licet Iovi non licet bovi'.

c. als er geen expliciete analogie is, kan men ook een beroep doen op het algemene gevoelen van billijkheid en recht. Men kan zich voorstellen, dat een gemeentelid met een ernstig zieke vrouw die zich gehaast heeft om nog naar de gemeenteavond te gaan maar net een minuut te laat komt, de deur definitief gesloten vindt en van de stemming over de ambtsdragers wordt uitgesloten, deze uitsluiting als onrechtvaardig ervaart. Met name bij het afwegen van recht en billijkheid is het zaak om uiterst zorgvuldig af te wegen. Er is in de gemeente iemand die een moord heeft gepleegd. Hij heeft diepe spijt van zijn daad en heeft bovendien enige tijd in de gevangenis doorgebracht. Mag de kerkeraad zo iemand weren van het avondmaal? Is dat niet tegen alle regels van vergeving en genade in de kerk van Christus? Moet de schuldige niet worden opgenomen? Maar mag men van de moeder van het vermoorde kind eisen dat zij komende zondag naast de moordenaar van haar dochttertje zit? Is dat geen groter onrecht?

In de regel zal de rationaliteit van het recht in een minder dramatische situatie bepaald moeten worden. Maar in alle gevallen geldt, dat mensen het besef moeten hebben dat hun geen onrecht gedaan wordt en dat, als zij volgens de beginselen van de gebruikelijke hermeneutiek van het kerkrecht leven, zij juridisch juist leven en hun rechtszekerheid gewaarborgd is.

5. Rationaliteit van de wet

In de Nederlandse rechtspraak is er de laatste tijd een toenemende neiging om aan de interpretatie van het recht gewicht toe te kennen tegenover de positieve rechtsregel, niet alleen waar de regel daartoe ruimte laat (gaten in de wet, onduidelijkheden, verwijzing naar billijkheid) of om te verwijzen naar het al of niet toepasbaar zijn van de regel, maar ook in het accepteren van de rechtsregel zelf. J. van Schellen heeft er in zijn oratie op gewezen, dat de Hoge Raad steeds meer uitspraken doet die de houdbaarheid van de wet toetsen.⁵ Een

5. J. van Schellen, *Wat leert de Hoge Raad?* Denkpatronen bij de Hoge Raad in de tachtiger jaren, Deventer 1983.

HERMENEUTIEK KERKRECHT

bekend voorbeeld hiervan is de abortus-kwestie. Toen abortus nog strikt verboden was in de wet, werden artsen die hiertoe waren overgegaan niet veroordeeld, omdat de illegitimiteit van abortus maatschappelijk ter discussie stond en voor brede lagen van de bevolking niet meer vanzelfsprekend was. Een veroordeling zou tegen het rechtsgevoel van veel Nederlanders indruisen. Hier gaat het dus niet meer om rationaliteit van de rechtspraak, maar om rationaliteit van de wet zelf: is het redelijk dat de wet zo is geformuleerd. Men zou kunnen stellen dat de rechter zelf het recht verkracht. Toch is dat te simpel gedacht. Het gaat immers niet om de simpele toepassing van de regel, maar om het functioneren van het recht in de maatschappij, of beter: om het vormgeven aan de traditie van de rechtsbeleving. Soms kan de wetgeving achterblijven bij de ontwikkelingen van de maatschappelijke bezinning en leidt juist strikte toepassing tot onrecht. Hier bereikt de teleologische hermeneutiek haar hoogtepunt. Terwille van het recht moet men het omgekeerde doen van wat de wet gebiedt.

Ook in de kerk kunnen zulke situaties ontstaan. Ook daar kan de wetgeving achterblijven bij de theologische ontwikkelingen. De uitleg van het artikel over de handoplegging was in tegenspraak met hedendaagse oecumenische opvattingen. Maar dat geldt niet alleen voor de uitleg, dat geldt ook voor de kerkorde zelf. Het is in het licht van de samenwerking in de Raad van Kerken een anachronisme dat de Rooms-Katholieke Kerk in de Hervormde kerkorde alleen voorkomt in de ordinantie over het apostolaat als object van evangelisatie (ordinantie 4,29,2). De praxis binnen de Raad van Kerken druist in tegen het principe van kerstening van het volksleven naar reformatorisch karakter⁶ dat aan de Hervormde kerkorde ten grondslag ligt. Toch zou het in het algemeen binnen de Hervormde kerk als onbillijk worden ervaren als de generale commissie voor bezwaren en geschillen deze praxis verbod - en dat doet zij dus ook niet.

Nog scherper komt de discrepantie tussen wet en als rechtvaardig ervaren praxis naar voren ten aanzien van de deelneming van kinderen aan het avondmaal. In alle kerken van de gereformeerde traditie is het alleen aan belijdende leden toegestaan deel te nemen aan de viering van het avondmaal. Kerkordelijk en historisch vanuit de Gere-

6. Zowel artikel VIII als de ordinantie over het apostolaat van de Hervormde kerkorde zijn op deze basis geformuleerd. Het was een van de belangrijkste motieven bij het ontwikkelen van de nieuwe kerkorde. Zie hierover: Th.L.Haitjema, *Nederlands Hervormd kerkrecht*, Nijkerk 1951, blz. 206v; G.D.J.Dingemans, *Een huis om in te wonen*: schetsen en bouwstenen voor een kerk en een kerkorde van de toekomst, 's-Gravenhage 1987, blz. 32-37.

formeerde traditie is deze regel goed gefundeerd. Toch wordt het in veel gemeenten als onjuist ervaren kinderen van deelname aan de viering uit te sluiten. In de Gereformeerde kerken is geprobeerd om via wijziging van de kerkorde de belemmeringen weg te nemen. Maar ondanks grondige voorbereiding en diepgaande discussies is artikel 75 onverlet gebleven, hetgeen echter niet verhindert dat in Gereformeerde kerken kinderen deelnemen aan het avondmaal, waartoe de weg door synodebesluiten geëffend werd.⁷ In de Hervormde kerk is de situatie niet veel anders. Alleen is daar nog geen poging ondernomen om de kerkorde te wijzigen of richtlijnen te geven.

Is het nu onjuist dat kinderen aan het avondmaal deelnemen? Ik meen van niet: waar in een gemeente ouders en kinderen de viering van de maaltijd alleen gemeenschappelijk als zinvol ervaren, werkt strikte toepassing van de regel frustrerend op het leven van de gemeente en is het kerkrecht niet meer expressie van het evangelie. Het aangaan van kinderen mag dan wel onwettig zijn, maar is geen onrecht.

Is het nu niet beter om de kerkorde te wijzigen? Dat is minder eenvoudig dan het lijkt. In ordinantie 10,2,1 van de Hervormde kerkorde, in artikel 75 van die van de Gereformeerde kerken of in artikel 61 van de Dordtse kerkorde simpel de wijziging aanbrengen dat ook kinderen mogen deelnemen, heeft tot gevolg dat voortaan in alle gemeenten van de betrokken kerk kinderen kunnen deelnemen. Ook in een ultra-orthodoxe gemeente, waar zelfs de belijdende leden amper aan het avondmaal gaan, moet men dan kinderen toelaten. De kerkeraad heeft dan geen artikel in de kerkorde om zich op te beroepen voor een andere praxis. En zo wordt in die gemeenten weer onrecht aangericht. Kerkordelijke oplossing van het probleem vraagt om een veel meer fundamentele herstructurering van de kerkorde dan wijziging van één artikel. In zo'n geval is het het simpelste om de regel te laten staan, om waar dat nodig is een rechtelijke mogelijkheid te hebben voor een bepaalde praxis, en tegelijk een zware hermeneutiek te gebruiken voor die situaties waar toepassing tot kennelijk onrecht leidt.

6. Criteria

Ondertussen dringt zich de vraag op naar de criteria die voor de hermeneutiek gehanteerd kunnen worden. Waar vindt men vaste grond onder de voeten om te weten wat recht en onrecht is? Voor de basis

7. Uitvoerige informatie kan men vinden in *Kerkinformatie* 65, december 1976.

van de rechtsvinding worden door G.E.Langemeijer⁸ drie mogelijkheden genoemd:

a. het *natuurrecht*. Deze opvatting is vooral binnen de Rooms-Katholieke traditie in trek. De kerk geeft het ware natuurrecht te rug. Het ware kerkrecht is in wezen het ware recht van de wereld. Het beroep op de natuur geldt als basis voor het recht. Meestal gaat het in feite niet om de natuur maar om een bepaalde vanzelfsprekend geachte cultuur. De natuur zelf is ambivalent. Als men in de kerk homofilie verbiedt, kan men dat doen met een beroep op de natuur: er zijn nu eenmaal mannen en vrouwen. Maar met eenzelfde beroep op de natuur kan men verdedigen dat men nu eenmaal homofiel geboren is. Wat in het eerste geval een beroep op de natuur lijkt, is in wezen een beroep op een bepaalde culturele vanzelfsprekendheid dat homofilie niet mag. Een beroep op 'de natuur' kan soms zinvol zijn als kritiek op bepaalde culturele rechtssystemen. Zo heeft men in Duitsland na de oorlog veelal het recht in de natuur gefundeerd tegen een cultuur van Germanendom. Maar men doet er goed aan te bedenken, dat men het begrip 'natuur' zo oneigenlijk gebruikt: als chiffrage voor kritiek op een bepaalde cultuur.

b. de *historisch-culturele context, het maatschappelijk draagvlak*? Men spreekt geen recht in het luchtledige. In het voorafgaande heeft dit uitgangspunt een belangrijke rol gespeeld. Toch blijft er hierbij een belangrijk probleem over. Immers, de enkeling kan binnen de gemeenschap weliswaar zich oriënteren op wat recht is, maar de gemeenschap in haar geheel is stuurloos. Zij is overgeleverd aan de toevallige gang van haar eigen traditiesgeschiedenis. Daarom is er gezocht naar een verdere fundering. Deze werd gezocht in

c. het *geweten*. P.Scholten, die deze optiek met name heeft uitgewerkt¹⁰, bedoelt daarmee niet het individuele geweten van het absolute subject dat zichzelf ten wet is, oncontroleerbaar, maar het besef dat we met elkaar als gemeenschap ons geroepen weten op een diepere wijze dan we op dit moment aan expliciete meningen over goed en kwaad hebben. Het geweten gaat verder dan de waan van de dag of het decennium. Dit geweten is niet zo gemakkelijk te verwoor-

8. G.E.Langemeijer, 'Das Billigkeitsermessen des Zivilrichters in den Niederlanden', in: *Ermessensfreiheit und Billigkeitsspielraum des Zivilrichters* (Arbeiten zur Rechtsvergleichung 24, hrsg. van E.von Caemmerer), Frankfurt am Main/Berlin 1964, S. 85-104, S. 89f. Zie ook: G.J.Wiarda, *Drie typen van rechtsvinding*, Zwolle 1972.

9. Deze opvatting kan men met name aantreffen bij J.Esser, a.w.

10. Asser-Scholten, Algemeen deel. Zie ook: P.Scholten, *Recht en liefde* (Synthese IV), Haarlem 1917.

den. Maar de rechter zal moeten pogen om het te thematiseren en communicabel te maken voor anderen, om misschien tegen hun op de voorgrond aanwezige vanzelfsprekende oordeel een beroep te doen op een diepere verantwoordelijkheid en menselijke roeping.

Binnen het kerkrecht en zeker binnen het protestantse kerkrecht is het niet moeilijk om de keus voor het laatste te maken. Daarbij kan worden opgemerkt dat de roeping van de mens niet in hemzelf gelegen is, maar een roeping is van Godswege.¹¹ Het is de roeping die tot ons komt vanuit het evangelie. Ons geweten is niet autonoom maar staat onder kritiek van en wordt gevormd door de Schrift. Het Woord van God is echter niet een objectief gegeven. Het is het in de kerk gelezen en gehoorde Woord, gehoord in onze eigen context, die zelf weer door het horen van de Schrift mede gevormd is. Zo kan het kerkrecht ook niet zonder de fundering in de gemeenschap. En om kerkelijke exclusiviteit te vermijden en niet met een beroep op God de mens te vertrapen kan het kerkrecht ook niet zonder te luisteren naar wat mensen buiten de kerk over recht en onrecht zeggen. Iets van de notie van het natuurrecht komt zo toch weer binnen.

7. Een hermeneutisch netwerk

Er bestaat dus een ingewikkeld samenspel van de kerk die in een bepaalde richting gegroeid is, die kerkordelijke regels heeft met een eigen geschiedenis, die deel uitmaakt van een bepaalde maatschappelijke constellatie, die de Schrift hoort, welke zelf ook weer in allerlei situaties is ontstaan. In dit complexe geheel moeten de kerkrechtelijke beslissingen worden genomen. Er zijn allerlei hermeneutische cirkels die met elkaar verbonden zijn en samen een hermeneutisch netwerk vormen. Slechts in het telkens weer doorlopen van alle hermeneutische cirkels doet men de complexe werkelijkheid recht en kan men recht doen in de complexe werkelijkheid. Zo wordt rechtshandelen 'ein Mosaik, welches sich nur allmahlich mit grosser Anstrengung aus immer neu hinzukommenden Stücken zusammenfüge'.¹² In een structuur wegen bepaalde elementen zwaarder dan andere. Het leren afwegen van het gewicht van de elementen is buitengewoon belangrijk. Om niet eindeloos elke beslissingsprocedure helemaal nieuw te moeten doorlopen, zijn er bepaalde regels die generaal voor beslissingen kunnen gelden. Deze moeten als door de gemeenschap geijkte regels

11. Ook voor Scholten zelf gold deze roeping trouwens als hoogste gewetensinstantie.

12. Langemeijer, a.w., S. 99.

zwaar wegen, maar zijn in een hermeneutische structuur nooit absoluut. Er is nieuwe bezinning op de Schriften, er zijn nieuwe ontwikkelingen in kerk en maatschappij, er is gewoontevorming in de gemeente. Niet iedere regel van een kerkorde heeft daarom ook eenzelfde gewicht. Men moet zich bijvoorbeeld afvragen hoe deze gewoonlijk wordt gehanteerd, zoals bij kinderen aan het avondmaal. Aan sommige regels blijkt men zich streng te moeten houden, bijvoorbeeld de wijze waarop ambtsdragers worden gekozen. Andere hebben meer het karakter van raadgeving en oriëntatie, zoals de regel voor de *censura morum*.

In de vormgeving van de kerk is zij niet willekeurig overgeleverd aan het spel van krachten van maatschappij en geschiedenis. Zij weet zich gevormd door het evangelie en wil zich er door laten vormen. Daarom is er ook steeds weer kritische theologische bezinning nodig op haar functioneren. Daarbij gaat de theologie zelf ook alle geschetste hermeneutische cirkels door: in samenspraak met de Schrift, de traditie, de concrete kerkelijke en maatschappelijke situatie. Kerkrecht is daarbij die theologische wetenschap, die in de complexiteit van het theologische gebeuren in het bijzonder aandacht heeft voor de functie van de vastgelegde rechtsregels, in samenhang met het geheel van de bezinning op de betekenis van het evangelie in de wereld waarvan de kerk zelf een onderdeel is. Er is dus niet een simpel schriftberoep mogelijk in het kerkrecht; er is niet een simpel beroep op de wens van een bepaalde gemeente mogelijk; er is niet een simpel beroep op ambtelijk gezag mogelijk; er is evenmin een simpel beroep op een kerkorde-artikel mogelijk. Alleen in de totale samenhang van de kerkelijke werkelijkheid is de contingente beslissing te nemen, die zelf vervolgens medebepalend wordt voor de samenhang: zij hoort voortaan bij de rechtsgeschiedenis.

LITERATUUR

E.von Caemmerer (hrsg.), *Ermessensfreiheit und Billigkeitsraum des Zivilrichters (Arbeiten zur Rechtsvergleichung 24)*. Frankfurt am Main/Berlin 1964.

J.Esser, *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung: Rationalitätsgarantien der richterlichen Entscheidungspraxis (Studien und Texte zur Theorie und Methodologie des Rechts)*. Frankfurt am Main 1970.

H.Frost, *Strukturprobleme evangelischer Kirchenverfassung. Rechtsvergleichenden Untersuchungen zum Verfassungsrecht der deutschen evan-*

- gelischen Landeskirchen*. Göttingen 1972.
- P.Scholten, 'Algemeen deel' in: C.Asser - P.Scholten, *Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk recht*. Zwolle 1974³.
- , *Recht en liefde (Synthese IV)*. Haarlem 1917.
- G.Schubert (ed.), *Judicial decision-making*. London 1963.
- I.Szabo, *Die theoretischen Fragen der Auslegung der Rechtsnormen (Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1963, 3)*. Berlin 1964.
- G.J.Wiarda, *Drie typen van rechtsvinding*. Zwolle 1972.

GESCHIEDENIS VAN DE
KERKINRICHTING

6. DE ONTWIKKELING VAN DE OUD-CHRISTELIJKE KERKINRICHTING EN DE VERSTERKING VAN DE EPISCOPALE STRUCTUREN

Dr. H.B.Weijland

Opkomst van een 'clerus'

Na het wegvallen van de apostelen en de door hen gegeven - geïnspireerde - leiding, kwam de jonge kerk voor grote problemen te staan. Temidden van een heidense omgeving, die de samenleving tot in de details beheerste, moest zij zichtbaar maken wat het betekende om door één Geest tot één lichaam te zijn gedoopt (1 Kor. 12:13). Die doop scheidde als het ware twee werelden uitéén: leven door de Geest naar het Rijk dat komt en leven naar het vlees dat ten ondergang is gedoemd. Hoewel een scherp-omlijnd kerkbegrip nog ontbrak, was er wel degelijk een 'kerkelijk besef', een idee van 'wij christenen'.

Dit idee van leven door de Geest werd maatschappelijk vertaald in een grote opofferingsgezindheid, zowel onder elkaar als voor buitenstaanders in armen- en ziekenzorg. Het laat zich denken dat de jonge gemeenten hierdoor tot sterke uitbreiding kwamen, een groei die nog versterkt werd door de bereidheid om ook tot het martelaarschap toe te getuigen voor het geloof dat Christus de Heer is.

Een schaduwzijde van deze groei - en daarmee raken wij aan de bovengenoemde problemen — was het opkomen van allerlei twisten om het geestelijk leiderschap in de gemeenten en het insluipen van allerlei moeilijk controleerbare ketterijen, die mede veroorzaakt werden door het ontbreken van een Nieuw-Testamentische canon en een geestelijke verlegenheid met het uitblijven van de parousie.

Deze situatie vroeg om:

- een inspirerende leiding van de gemeente als teken van identiteit;
- een nauwgezette bewaking van de heiligheid van de gemeente als signaal van de Geest;
- een sterke consolidatie van de eenheid als belichaming van het 'in Christus zijn' van de gemeente;
- een apostolisch-betrouwbare Schrift/traditie als garantie voor de heilszekerheid van de gelovigen.

Deze factoren maakten de weg vrij naar een ontwikkeling, waarin de ambtsdragers (met name episkopoi en presbuteroi) zich tegenover de gemeente konden profileren.

Mede door het terugtreden van de spontane geestesgaven (tongentaal en profetie onder de gemeentelieden) werden zij in woelige tijden bij uitstek de dragers van de bedoeling van de Geest. Er ontstond een 'clerus' als houvast voor heiligheid, eenheid en apostoliciteit. De gemeente werd meer en meer gezien als de akker, waar onkruid en tarwe samengroeien...

De opkomst van het 'monarchisch episcopaat'

In de bovenomschreven tendens naar meer hiërarchische structuren ten behoeve van de jonge gemeenten heeft het ambt van episcopus een versnelde ontwikkeling doorgemaakt. Uit het oorspronkelijk éne ambtelijke college van oudsten/opzieners (vgl. Hand. 20:17 en 28; Tit. 1:5 en 7) viel aan de episcopus meer en meer de 'éénhoofdige leiding over de gemeente' toe.

Een belangrijke achtergrond van deze ontwikkeling vormde het verschil in functie tussen deze beide ambten. De functie van episcopus - ontleend aan het grieks-hellenistische verenigingsleven - had een sterk administratief en representatief accent. De functie van 'oudste' - ontleend aan de joods-synagogale traditie — was daarentegen meer patriarchaal en onderwijzend. Door de groei van het aantal heiden-christelijke gemeenten ten opzichte van de joods-christelijke gemeenten kreeg de eerste bestuursvorm de overhand.

Naast de groeiende invloed van de heiden-christelijke gemeenten hebben ook de volgende factoren de opkomst van het monarchisch episcopaat sterk bevorderd:

- het representatief optreden van de bisschoppen bij de wisselende vervolgingen gaf hun ambt groot aanzien (vgl. het martelaarschap van Polycarpus en Ignatius);
- door het leiding geven met name bij de eucharistieviering werd de bisschop verantwoordelijk voor het beheer van de gaven en voor de bewaking van de heiligheid van het sacrament (sleutelmacht!);
- deze positie werd nog extra versterkt door de uitkomst van de strijd om de boete in de oude kerk. De vraag speelde namelijk of een christen, die bij de doop de Geest ontvangen had, daarna nog vergeving van een 'doodzonde' kon ontvangen, dan wel of hij door zo'n zonde 'bewees' de Geest nooit ontvangen te hebben. Naarmate de weg naar vergeving ervan meer open werd gesteld, kreeg de bisschop meer macht over de wijze van boetedoening;
- in de afweer tegen de opkomende ketterijen (Gnosis, Marcion, Montanisme en Novatianisme) werden de bisschoppen het centrale oriëntatiepunt voor de eenheid en betrouwbare waarheid van de kerk;

- als bewaarders van de geschreven bijbelboeken (soms apostolische autographa?, vgl. Seeberg) werden de bisschoppen verwijsplaats voor de Schrift-teksten en - in het verlengde daarvan - voor de apostolisch-betrouwbare uitleg ervan.

In deze ontwikkeling kan men de volgende fasen onderscheiden: Bij Ignatius van Antiochië (gestorven omstreeks 115) symboliseert de bisschop de eenheid van de plaatselijke kerk. Hij vertegenwoordigt Christus, zoals de vergadering van oudsten het apostel-college representeert. 'Volgt allen de bisschop, zoals Jezus Christus de Vader en volgt het college van oudsten, zoals tegenover de apostelen betaamt' (Smyrn. 8.1).

Bij Irenaeus van Lyon (omstreeks 180) komt de betekenis van het episcopaat voor de eenheid van de gehele kerk in zicht. De opeenvolging van bisschoppen (Adv.haer. III.3.3) vormt als het ware de belichaming van een apostolische traditie, die tegenover het gevaar van de Gnosis een garantie biedt voor de Canon van de Schrift, voor de continuïteit van de Geest en voor de 'vaste en ware prediking' (id. I.10 en V.20).

Bij Cyprianus (bisschop van Carthago omstreeks 250), die geconfronteerd werd met schismata en afvallige christenen, zien wij hoe het wezen van de kerk zelf in de bisschoppen wordt verankerd: 'Ecclesia super episcopos constituitur' (Ep. 33.1). Het episcopaat gaat de structuur van de kerk als instituut bepalen!

Was bij Irenaeus het episcopaat nog een hulplijn voor het ware-kerk-zijn, bij Cyprianus wordt het episcopaat de legitimatie van de ware kerk. Uit deze ontwikkeling blijkt, hoezeer de bisschop de gezaghebbende leraar, priester en rechter van de gemeente is geworden. Hij alleen bezit de volle potestas magisterii, de potestas ordinis en de potestas iurisdictionis.

Wat de verhouding met Rome betreft, had de Cathedra Petri met name voor de Afrikaanse kerken - waar zeer veel bisschoppen (ook dorps-bisschoppen!) waren - alleen een symboolwaarde, zoals Petrus een symbool was voor de navolging van Christus. Alle bisschoppen waren voor deze kerken gelijk in rang. Niet Rome maar het geheel der bisschoppen belichaamt de eenheid van de kerk. Daarom geldt Cyprianus wel als de vader van het episcopalisme (het zwaartepunt van de kerkregering berust bij de gezamenlijke bisschoppen).

De vorming van grote bisdommen en grotere kerkelijke verbanden

Men kan zich afvragen hoe het mogelijk is geweest dat uit de oude kerk, met haar grote nadruk op de gemeente als draagster van de Geest

in de loop der tijden zulke bisschoppelijke machten hebben kunnen ontstaan: bisschoppen met enorme diocesen, vorstelijke titels en rijkdommen.

Om daarop enig zicht te krijgen moeten wij weer terug naar de eerste gemeenten. Het begin van de christelijke kerk speelde zich met name af in de grote steden, in de massaliteit van een Jeruzalem, Antiochië, Korinte of Rome. De eerste gemeenten waren dus in zekere zin een 'stadsgebeuren', waar de omgeving geleidelijk bij betrokken werd. Zo schrijft Paulus 'aan de gemeente Gods, die te Korinte is, met al de heiligen in geheel Achaje' (2 Kor. 1:1). Grote gemeenten waren dan ook regel. Een kleine gemeente viel op, zoals die van Filadelfia: 'Gij hebt kleine kracht, maar gij hebt mijn woord bewaard' (Openb. 3:8).

Wellicht heeft deze grootschaligheid van de oud-christelijke kerkgemeenten er in belangrijke mate toe bijgedragen - naast de bovengenoemde factoren - dat het bisschopsambt zo snel tot een hiërarchisch uitgegroeide macht kon worden. De recente discussie (tussen Schillebeeckx en Van Bilsen) over de vraag of er nog een presbyteraal-kerkordelijke tussenfase is geweest, wordt overschaduwd door het feit, dat reeds op de vóór-nyceense synoden het episcopaal gezag over de toen nog 'paroecia' genoemde dioceses als vanzelfsprekend wordt verondersteld. In alle canones uit die tijd, waar over de bevoegdheden van bisschoppen wordt gesproken, blijkt niet alleen hun prioriteit maar ook een evident-hiërarchisch gezag over presbyters, diakenen en de gemeente.

De geestelijke achtergrond hiervan wordt verwoord in een zeer oude, vermoedelijk uit Antiochië stammende bepaling:

'De presbyters en diakenen mogen zonder toestemming van de bisschop niets afhandelen, want hij is het aan wie het volk van de Heer is toevertrouwd en die verantwoording over hun zielen zal moeten afleggen' (verzameld als can. 40 in de zgn. Apost. Canones).

Hieruit blijkt dat met een plaatselijke kerk bedoeld werd een door een bisschop vanuit een bepaalde stad bestuurde en over een bepaald gebied verspreide 'gemeente'.

Voor de latere ontwikkeling is het van groot belang geweest, dat niet alleen de grenzen van de diocesen zoveel mogelijk met de staatkundige indeling van de provincies — of delen daarvan — moesten samenvallen, maar dat ook expliciet verboden werd op het platteland bisschoppen te wijden:

'Het is niet geoorloofd in een dorp of kleine stad, waar met één priester volstaan kan worden, een bisschop aan te stellen, opdat de naam en het gezag van de bisschop hun waarde niet verliezen... Wordt echter een stad zo volkrijk dat zij een bisdom waardig lijkt, dan zal zij er een ontvangen' (Sardica, 343, can. 6, 2e deel).

Deze door Chalcedon en Laodicea bevestigde bepaling had tot gevolg dat de bisdommen tot gehele landstreken en - in dun bevolkte gebieden - ook tot ongehoorde grootte konden uitdijen, zoals men later in de Nederlanden nog merken zou (het bisdom Utrecht telde in de middeleeuwen wel 1300 parochies). Slechts in N.Afrika bleven tot de 5e eeuw plattelandsdiocesen bestaan, zoals wij al zagen.

Reeds tegen het einde van de tweede eeuw kwamen synoden van bisschoppen en andere geestelijken uit een bepaald gebied bijeen. Sinds het midden van de derde eeuw gebeurde dit regelmatig. Geleidelijk traden de andere ambten terug en werden de synoden uitsluitend bisschops-synoden.

In aansluiting bij de bestuurlijke indeling van het Romeinse rijk ontwikkelden zich - net als bij de vorming van de diocesen - grotere kerkprovincies. De post-communicatie vormde daarbij een belangrijke factor. De bisschop van een provincie-hoofdstad (metropolis) kreeg de leiding en het toezicht op de overige bisschoppen in die provincie (metropoliet). Uit de grote kerkprovincies - Alexandrië, Antiochië, Rome, waarbij later Constantinopel en Jeruzalem kwamen - ontstonden boven-provinciale verbanden (patriarchaten).

Ook deze ontwikkeling werd door het concilie van Chalcedon bevestigd in 451, waarbij tevens in can. 28 bepaald werd, dat de patriarch van Constantinopel van gelijke rang met die van Rome zou zijn, weliswaar 'slechts één schrede achter hem...!'

Ondanks deze boven-provinciale structuren groeiden de westerse en oosterse kerken steeds verder uiteen. Door de taalgrens ontstonden allerlei misverstanden over conciliebesluiten. Ook de verschillen tussen de Latijnse en de Griekse geest (discursief-intuïtief) en het uiteenvallen van het Romeinse rijk speelden daarbij een grote rol.

De Oosters-Orthodoxe Kerk

In deze kerken - wel te onderscheiden van de geünieerde kerken die in gemeenschap met Rome leven - vond de episcopale kerkstructuur een zekere afronding.

Door de incorporatie in het byzantijnse staatsbestel werd de kerk een centraal geleid rechtsinstituut, onder de keizer als opperste wet-

gever en rechter. De kerk op haar beurt omgaf het keizerschap met een sacraal gezag.

Deze visie van een juridische binding tussen kerk en staat zou - o.m. via Karel de Grote - ook invloed in West-Europa krijgen en doorwerken in bepaalde stromingen van het reformatoerisch kerkrechtelijk denken.

Na de val van Constantinopel (1453) en de revolutie in Rusland (1917) veranderde wèl de politieke constellatie waaronder de Oosterse Kerk moest leven, maar bleef toch de structuur ervan in grote lijnen onaangestast. Ondanks de byzantijnse staatsinvloed had zij een eigen 'integriteit' verkregen, zij het ten koste van politiek en maatschappelijk engagement.

Kenmerkend voor de organisatie van de Oosterse Kerk is het ontbreken van verschil in rangorde tussen de bisschoppen. De patriarchen zijn slechts *primi inter pares*, iedere autocephale (administratief zelfstandige) kerk - er zijn er een veertiental - bestaat uit een aantal bisdommen en heeft aan het hoofd een synode met een aartsbisschop of patriarch als president. Leden zijn bisschoppen, priesters en leken. Elke bisschop heeft een diocesane (gekozen) raad van bijstand. De priester bestuurt zijn gemeente samen met een 'kerkeraad'. Ondanks de hiërarchische opbouw kan aan deze kerken een zeker democratisch gehalte niet ontzegd worden.

Wezenlijk voor deze kerken is het begrip 'sobornost' (Slavische vertaling van 'katholiek'). Het duidt op samen-zijn, verzamelen, gemeenschappelijk leven in de volheid van de 'orthodoxie', niet alleen als dogma maar vooral ook als rechte doxa, lofprijzing. Hierdoor wordt niet alleen de centrale functie van de liturgie maar ook de oecumenische interesse van deze kerken nader verklaarbaar.

Evaluatie van het episcopale denken

H.Dombois wijst er in zijn boek *Das Recht der Gnade* op, dat de oude kerk door drie monumentale scheppingen werd gekenmerkt: de eucharistische liturgie, de triniteitsleer en christologie van de grote concilies; én de 'singulare und unverwechselbare Bildung des Bischofsamts und der bischöflichen Verfassung' (II, p. 103vv). Hij noemt deze drie de historische en onomkeerbare 'Substruktur' van de oude kerk, waarachter niet kan worden teruggegaan. M.a.w.: deze drie stonden voor het besef van die tijd in een zodanige onderlinge samenhang, dat men er niet een van kan laten vallen zonder aan de wezenlijke bedoeling van die kerk ernstig tekort te doen. De leer van het pauselijk jurisdictie-primaat 'ist durch kein Mittel

der historischen Interpretation in die Struktur der alten Kirche zurück zu projizieren; er ist eine Neubiildung...' (id.). Ook de Reformatoren zijn met hun leer van het primaat van het Woord eigen wegen gegaan, met name op het punt van de kerkinrichting.

Met welk recht - zo vraagt Dombois nu - kan men zich wèl op het dogma en de liturgische viering van de éne oude kerk beroepen en daarin met haar eensgeestes willen zijn, terwijl men tegelijk op een ander, daarmee (voor het besef van die kerk) wezenlijk samenhangend, punt radicaal een nieuwe koers gaat?

Wij zullen ons als reformatorische kerken in Nederland moeilijk aan de klem van die redenering kunnen onttrekken. Daar ligt ook de meest indringende vraag die in het Lima-rapport over Doop, Eucharistie en Ambt aan deze kerken gesteld wordt: de vraag om een nadere bezinning op de waarde van het episcopale ambt.

De opkomst van het pauselijk primaat

De gemeente van Rome genoot van oudsher groot aanzien onder de christenen. Gevestigd in de hoofdstad van het rijk, telde zij veel aanzienlijken in haar midden, waardoor belangrijke steun aan omringende kerken kon worden gegeven (Eusebius, Hist.Eccl. IV.23.10). Moedig was ook haar getuigenis door hulp aan gevangenen en door het martelaarschap van haar leden, onder wie ook bisschoppen. Door de vele contacten met alle provincies ging er dan ook een roep van deze kerk uit in het gehele rijk.

Een van de gevolgen hiervan was, dat deze kerk zich met gezag kon mengen in twisten elders. Zo schreef Clemens in 96 een vermanende brief aan de Korintiërs wegens hun verzet tegen de ambtsdragers aldaar. En bij Irenaeus dient deze kerk als verwijfsplaats tegenover opkomende ketterijen: Het is noodzakelijk, dat elke kerk met deze kerk samenstemt vanwege haar grote voorrang, want in deze kerk wordt bewaard wat door de apostelen werd overgeleverd (Adv.Haer. 3.3.1).

Het beroep op Rome kreeg een extra accent door het feit dat Petrus en Paulus daar gepredikt hadden (vgl. Ignatius, Rom. IV.3). Dat gaf ook aanzien aan de bisschop van Rome, die zich meer en meer ging beschouwen als de opvolger van Petrus, de 'princeps apostolorum', met beroep op Mat. 16:18; Joh. 21:15-17 en Luc. 22:32. Zittend op de 'cathedra Petri' (voor het eerst vermeld bij Cyprianus, Ep. 71.17), werd hij als verantwoordelijk gezien voor de eenheid van de kerk.

Wij zagen reeds hoe de eenheid van de Oosterse kerk bevorderd werd door de opkomst van het Byzantijnse rijk. Onder de vleugels

van het keizerlijk gezag - en dus ook in de schaduw ervan! - kon zij zich ontplooien en verbreiden. Ook na de val van Constantinopel kon zij zich in een nauwe binding aan de Russische heersers tot ver in het Oosten uitbreiden. Het is opmerkelijk, hoe in tegenstelling met deze ontwikkeling de eenheid van de Westerse kerk juist bevorderd werd door de ineenstorting van het West-Romeinse rijk. Immers, met de val van Rome (410, Alarik) 'stierf een mythe'. Het oude vertrouwde veiligheids-ideaal van de Roma-Mater-gedachte ging in vlammen ten onder. Maar... door de standvastigheid van de kerk in de storm van de volksverhuizing (met name de veerkracht van de kloosters) én door het optreden van enkele krachtige persoonlijkheden die als bisschop van Rome geestelijk leiding bleven geven (Leo I en Gregorius I), kreeg de oude Roma-Mater-gedachte, voor het bewustzijn van velen, in de Roomse kerk een nieuwe inhoud. Zo kon in het westen een eenheids- en gezagsvacuüm door het pauselijk primaat geleidelijk weer gevuld worden.

De uitbouw van het pauselijk primaat

In zijn boek *De Civitate Dei* schetst Augustinus (gestorven in 430, toen zijn woonplaats door de Vandalen belegerd werd) de grote strijd in de geschiedenis tussen de staat van Christus met Zijn volgelingen én de staat van de satan met diens volgelingen. Abel staat tegenover Kaïn en Jeruzalem tegenover Babyion, want 'tweeërlei liefde schept tweeërlei rijk' (14.28). In deze eschatologische visie van een twee-staten-leer viel de overheid tot op zekere hoogte nog buiten het Rijk Gods. Augustinus kon zelfs zeer scherp tegen haar uitvallen!

Later, toen er meer geconsolideerde tijden kwamen, werd Augustinus' visie geleidelijk aangepast en omgebouwd in een meer theocratische richting: Tegenover de machten van heidendom en islam staat het éne Corpus Christi (beter niet de aan Troeltsch ontleende term 'Corpus Christianum'), dat als het Rijk Gods onder éénhoofdige leiding kerkelijk én staatkundig beslag legt op het gehele maatschappelijke leven. De droom in Daniël 2 (over de steen tegenover het beeld met het gouden hoofd) moet onder pauselijke leiding in naam van Christus worden verwezenlijkt.

Een belangrijke stap in deze richting zien wij bij Gelasius I, die in 494 in een brief aan de keizer de twee-machten-theorie formuleerde. In deze gedachtengang wordt de wereld bestuurd door twee instanties, die elk met een eigen rechtsgebied functioneren; het bisschoppelijk gezag en de macht van de vorsten, beide door God ingesteld:

'Twee zijn het immers, verheven keizer, waardoor van oudsher deze wereld geregeerd wordt: Het gewijde gezag van de bisschoppen en de koninklijke macht. Daarbij is het priesterlijk gezag zwaarder, omdat zij ook over de koningen der mensen in het goddelijk oordeel eens rekenschap zullen moeten geven' (Denzinger, 347).

Deze dualistische gedachtengang moest wel leiden tot een langdurige strijd over de vraag of de theocratische macht uiteindelijk in handen van de keizer (naar byzantijns model, vgl. ook Karel de Grote!), dan wel in handen van de paus zou komen. Deze strijd om de leiding van de ene christenheid (vgl. de Investituurstrijd) eindigde voorshands met een overwinning van het pausdom.

In zijn bul 'Unam Sanctam' formuleerde Bonifacius VIII de leer van de twee zwaarden (naar Luc. 22:38 !?), die beide aan de kerk zouden toekomen (1302):

'Beide zijn dus in de macht van de kerk, het geestelijke zwaard én het materiële. Maar het laatste moet voor de kerk gehanteerd worden en het eerste door de kerk' (Denzinger, 873).

Dit betekende uiteraard een onderschikking van alle wereldlijke macht aan de geestelijke, zoals de gebruikte beelden van ziel en lichaam, zon en maan ook aantonen. De kerk wordt als het ware een Gods-staat op aarde. De vorsten ontvangen hun macht als een 'leen' van de paus.

Omdat aan deze pauselijke uitspraak elke politieke realiteit ontbrak, sloeg het verval snel toe. Na de 'babylonische gevangenschap' (1309-1377) en het westers schisma (1378-1415) stelde het concilie van Konstanz: 'concilium superat papam' (1414-1418). Volgens dit conciliarisme is het concilie onfeilbaar en kan het mede uit leken bestaan.

Door de strijd tegen de reformatie kreeg het pauselijk gezag in de 'restauratie' (beter dan 'contra-reformatie') weer aanzien, met name door het concilie van Trente (1545-1563). Toch zou het nog tot het eerste Vaticaans Concilie duren, vooraleer het conciliarisme definitief opzij gezet zou worden.

Op 18 juli 1870 - een dag voor het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog - werd het gezag van de paus over een oecumenisch concilie dogmatisch vastgelegd. Door de afkondiging van de infallibilitas papae (d.w.z.: de paus is onfeilbaar wanneer hij 'ex cathedra' leeruitspraken doet over kwesties van geloof en zeden) werd aan het conciliarisme de grond ontnomen: '... daarom zijn de uitspraken van de bisschop van Rome uit zichzelf en niet krachtens de instemming van de kerk onveranderbaar'. De glorie van deze uitspraak werd kort daarna ech-

ter verduisterd door de ondergang van de Kerkstaat, waardoor de paus de 'gevangene van het Vaticaan' werd.

Hiermee was alles echter nog niet gezegd. De verhouding van het college van bisschoppen - als afspiegeling van het apostelcollege! - met de cathedra Petri moest nog nader geregeld worden. Dit gebeurde in de dogmatische constitutie over de kerk van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), 'Lumen Gentium': 'De orde nu van de bisschoppen, die het college van de apostelen in het leergezag en het herdersambt opvolgt, meer nog, waarin het corps der apostelen bestendig voortduurt, staat eveneens, wanneer zij in gemeenschap is met de paus van Rome en nooit zonder dit Hoofd, als subject van de hoogste en volledige macht over de gehele kerk, doch kan deze macht niet zonder instemming van de paus van Rome uitoefenen'.

Kerk en staat

Wat de relatie van kerk en staat betreft, daarin heeft de opvatting van Bellarminus (1542-1621) het beleid lange tijd bepaald: De paus heeft een potestas indirecta in temporalibus, d.w.z. hij hanteert het wereldlijk zwaard niet zelf, maar kan wel het gebruik ervan verbieden of gebieden, al naar gelang het welzijn van de kerk dat vereist.

Hoewel nog in de encycliek 'Immortale Dei' van 1885 de vrijheid van geloof en geweten wordt afgewezen en de scheiding van kerk en staat verwerpelijk geacht, breekt sinds Vaticanum II met de 'Declaratio de libertate religiosa' een nieuwe visie door, waarin het recht op godsdienstvrijheid wordt erkend. Ook de verhouding tussen kerk en staat wordt nu meer gezien als een samenwerking van op eigen terrein zelfstandige partners.

Wel streeft de R.K. kerk ernaar door middel van concordaten (volkenrechtelijke verdragen tussen een staat en de 'Heilige Stoel') een zo groot mogelijk deel van de eigen rechtsbepalingen door de staat te doen erkennen.

LITERATUUR

W.Kamlah, *Christentum und Geschichtlichkeit*: Untersuchungen zur Entstehung des Christentums und zu Augustins Bürgerschaft Gottes. Stuttgart 1951.

H.Fr.von Campenhausen, *Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht in den ersten drei Jahrhunderten*. Tübingen 1953.

E.Altendorf, *Einheit und Heiligkeit der Kirche*: Untersuchungen zur

Entwicklung des alt-christlichen Kirchenbegriffs im Abendland von Tertullian bis zu den antidonatistischen Schriften Augustins. Leipzig 1932.

A.von Harnack, *Entstehung und Entwicklung der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts in den zwei ersten Jahrhunderten*. Leipzig 1910.

R.Seeberg, *Studien zur Geschichte des Begriffes der Kirche*. Erlangen 1885.

H.Dombois, *Das Recht der Gnade: Oekumenisches Kirchenrecht, Grundlage und Grundfragen der Kirchenverfassung in ihrer Geschichte*. Bielefeld 1974.

H.B.Weijland, *Augustinus en de kerkelijke tucht: een onderzoek naar de grenzen van de kerk tegen de achtergrond van het donatistisch schisma*. Kampen 1965.

G.Barauna, *De kerk van Vaticanum II: commentaren op de concilieconstitutie over de kerk*. Bilthoven 1966.

H.Dentzinger/A.Schönmetzer, *Enchiridion Symbolorum Definitionum et Declarationum de rebus fidei et morum*. Freiburg 1973.

7. DE OPVATTINGEN VAN DE REFORMATOREN

Dr. W. van 't Spijker

1. Luther

Luthers opvatting omtrent de kerk en haar organisatie staat rechtstreeks in verband met de leer van de rechtvaardiging door het geloof alleen. De gebeurtenis van 31 oktober 1517 leidde tot de breuk met de kerkelijke hiërarchie, die op 10 december 1520 manifest werd, toen Luther de pauselijke decreten samen met het *corpus iuris canonici* in het vuur wierp. Daarmee was een vacuüm ontstaan. Het zou geruime tijd duren voordat de dwingende eis gevoeld werd van een georganiseerd kerkelijk leven. Men kan zelfs de vraag stellen of er met behulp van de belijdenis der rechtvaardiging door het geloof alleen een kerkrechtelijke organisatie geschapen kon worden. Door het geloof komt immers iedere christen in een onmiddellijke relatie te staan met God. Luther omschreef deze positie in zijn bekende geschrift *De vrijheid van een christenmens* met de tweeslag: door het geloof is een christen vrij en niemands onderdaan. Door de liefde is een christen ieders knecht. Het recht van de kerk kan zich niet schuiven tussen de ziel en God. Maar het kan evenmin een instantie worden tussen de gelovige en zijn broeder. Alles spreekt hier van een onmiddellijkheid, van een spontaniteit, die zich niet primair door uiterlijke regels laat leiden. Zelfs de wet van God komt hier op de achtergrond. Zij heeft wel een functie in de toeleiding tot de vergeving en ook in de vormgeving van het openbare leven. Maar in de broederschap van de christenen onderling gaat het toe naar een andere wet, die van de liefde, die geheel vrijwillig te werk gaat.

De leer van de rechtvaardiging door het geloof leidde tot de opvatting van het priesterschap van alle gelovigen. Daarmee was de hiërarchische scheiding tussen geestelijk en leken opgeheven. De kerk was voor Luther reeds in zijn colleges over de Psalmen (1513/15) een verborgen grootheid: *ecclesia abscondita*. Zij bestaat dan voor hem uit de samenkomst der rechtvaardigen, de gemeente der uitverkorenen. Zij vormt het mystieke lichaam van Christus.

De bijeenkomst van de rechtvaardigen én de onrechtvaardigen vond Luther in de gemeente van alle gedoopten. De rijksgenoten in het rijk van Christus vormden echter de geestelijke kerk, die voornamelijk verborgen was en door het uiterlijke recht niet kon worden

gestructureerd: 'De gehele structuur van de kerk van Christus is innerlijk, voor Gods aangezicht, onzichtbaar'. Weliswaar hield Luther in deze colleges nog vast aan het overgeleverde schema, waarin Petrus de ontvanger was van de sleutelmacht en na hem de bisschoppen. Maar achter de uiterlijke kerkelijke organisatie ziet Luther vooral de geestelijke vorm, die bepaald wordt door de goddelijke wet, die Luther volstrekt spiritueel opvat: alleen het geestelijke leven staat onder de goddelijke wet en alleen deze goddelijke wet bepaalt het geestelijke leven. Van een goddelijk recht (*ius divinum*) is met betrekking tot de uiterlijke structuur van de kerk geen sprake. Wél leeft de 'geestelijke kerk' (*ecclesia spiritualis*) naar het goddelijke recht.

In 1523 werkt Luther deze gedachten nader uit in een boekje: *Dat een christelijke vergadering of gemeente recht of macht heeft alle leer te beoordeelen en leraren te beroepen, aan te stellen en af te zetten*.

In dit geschrift mobiliseerde Luther de gemeente, met een beroep op het goddelijk recht, dat haar verleend is niet op grond van menselijke wetten, rechten en gebruiken. De ziel is van een hogere orde dan de tijdelijke dingen. Zij moet door het Woord Gods geregeerd worden. Dit Woord is aan de gemeente toevertrouwd, ook als een middel waarmee men kan uitmaken of de inhoud van de prediking wel in overeenstemming is met Goddelijk recht. Luther houdt geen rekening meer met de hulp van bisschoppen en geestelijken. De gemeente zelf moet optreden: 'Men moet God niet verzoeken, en verwachten dat Hij van de hemel nieuwe predikers zal zenden. Daarom moeten wij ons aan de Schrift houden en onder ons beroepen en aanstellen degenen die men geschikt daartoe vindt en die God met verstand heeft verlicht en met gaven heeft toegerust.' Een christen heeft niet alleen het recht en de macht om het Woord van God te brengen, maar hij is ook schuldig dit te doen. Verkeert hij in omstandigheden, waarin hij de enige is, dan is hij verplicht vanwege de liefde, om het evangelie te prediken, ook al is er niemand die hem daartoe aanstelt.

Het priesterschap van alle gelovigen geeft het recht om te prediken. Ieder die 'door de doop gekropen is' is een gewijde priester. Wanneer er op een plaats vele christenen zijn, dan blijft ook deze verplichting, maar dan vereist de orde dat niemand zichzelf opdringt. Dan moet men geroepen worden om in de plaats én in opdracht van anderen te prediken. Een christenmens heeft zeker de bevoegdheid om te prediken, maar het moet in een ordelijke weg geschieden.

In hetzelfde jaar sprak Luther deze gedachte nog eens uit in een advies aan de Bohemen, die hem gevraagd hadden hoe zij aan wettige predikers zouden kunnen komen. Luther verwijst naar het priester-

schap van alle gelovigen, dat hij verbindt aan de gemeenschap met Christus, die de gelovigen kennen. Alle christenen hebben de opdracht ontvangen om het evangelie te brengen. Daarom moet men de gemeente bijeenroepen: waar twee of drie in Christus' naam bijeen zijn, is de Here in het midden. Hier kan men hen, die gaven hebben om het Woord te brengen officieel opdracht geven om de gemeente te dienen.

Luther heeft dit ideaal niet losgelaten, ook niet toen de boerenopstand hem dwong om in een wat andere richting te gaan denken. Nog in 1526 uitte Luther zich in een voorwoord voor de *Deutsche Messe* in deze zin. De gemeente constitueert zichzelf, daar waar men niet samenkomt 'met allerlei volk', maar waar zij, 'die met ernst christen willen zijn' zich laten registreren en afzonderlijk samenkomen in een huis tot oefening in gebed, schriftlezing, doop enz. Wanneer men de mensen daartoe had, zou de orde en manier om iets te regelen wel spoedig gevonden zijn. 'Maar ik kan en mag nog niet een zodanige gemeente ordenen of inrichten, want ik heb de mensen en personen daarvoor niet en ik zie dat er ook niet velen op aandringen.'

Noodgedwongen heeft Luther genoeg moeten nemen met de bestaande situatie. Van een vrije aaneensluiting van zelfstandige kerken is niets gekomen. In de plaats daarvan kwam het 'Landesherrliche Kirchenregiment', een vorm van kerkregering waarin de landsvorst de leiding nam. Er zijn verschillende factoren die deze ontwikkeling hebben bevorderd. Wat Luther zelf opmerkte, namelijk dat hij de mensen niet had voor de verwerkelijking van zijn ideaal, staat voorop. Maar Luthers theologische inzichten omtrent het onzichtbare wezen van de kerk vormden geen stimulans om de zichtbare organisatie zelf ter hand te nemen. Zij bood daarentegen een mogelijkheid om de uiterlijke regering in handen van de vorsten te leggen, die een *ius circa soera* kregen toegewezen en die als 'noodbischoppen' konden optreden. De chaotische toestanden, ontstaan door de boerenopstand, hebben het hunne bijgedragen aan het ontstaan van een systeem van kerkregering, dat aan de landsvorst grote invloed verschafte. Bovendien dwong de politieke ontwikkeling in Duitsland in deze richting: de verschillende territoria trachtten hun invloed te versterken tegenover de boeren, tegenover de steden maar niet minder tegenover de rijksoverheid. Wat in 1555 werd uitgesproken: *cuius regio, eius religio* was in de jaren twintig reeds vertrouwd gedachtengoed.

In Saksen werd de eigenlijke stoot tot het vormen van het 'Landesherrliche Kirchenregiment' gegeven door hertog Johann Friedrich.

Hij deed aan Luther een voorstel om aan de onrust op het land een einde te maken door het verrichten van visitaties, waarbij ondeugdelijke predikers zouden kunnen worden verwijderd. Luther stond van meetaf wat aarzelend tegenover deze activiteiten van de overheid, maar hij liet zijn bedenkingen varen toen hij er achter kwam dat de kerkelijke situatie weinig rooskleurig was. Hij ontwierp nu zelf een plan waarbij de universiteit van Wittenberg werd ingeschakeld. Melancton vervaardigde een handleiding, die Luther niet al te streng nagevolgd wilde zien: 'Ordeningen maken en ingevoerde ordeningen onderhouden, dat zijn twee dingen die nogal uit elkaar liggen... men moet doen zoveel men kan en niet nalaten; het andere moet men laten gaan zoals het gaat en het Gode bevelen, zoals het ook in het wereldlijk regiment toegaat'.

Luther schreef voor het reglement op de kerkvisitatie een voorwoord, waarin hij het goddelijk karakter van het werk omschreef. De apostelen waren ook rondgetrokken, beslist niet om een wandeling te maken. Wat de bisschoppen verzuimd hadden, moest nu ter hand worden genomen door de vorsten. Daarbij sprak Luther woorden van wijde strekking: graag zouden we het eigenlijke bisschoppelijke visitatieambt weer hebben ingesteld, maar aangezien niemand van ons daartoe geroepen was, heeft ook niemand het tot nu toe waargenomen. Om nu het zekere voor het onzekere te nemen, hebben we het ambt van de liefde ingeschakeld, dat aan alle christenen eigen is, en met een beroep op de christelijke keurvorst hém verzocht om de visitatoren aan te wijzen. De keurvorst is onze enige bisschop, omdat geen andere bisschop ons wil helpen. Binnen dit systeem werden de zgn. consistories geschapen, als organen van bijstand voor de landsheer. Ze werden samengesteld uit juristen en theologen, die advies moesten uitbrengen in allerlei zaken, die het bestuur van de kerk raakten. Superintendenten werden aangesteld, die toezicht moesten houden op prediking en gedrag van de dienaren. Synoden kwamen bijeen, echter niet als vergaderingen van kerken, maar als overlegorganen van de visitatoren, superintendenten en later ook de bisschoppen. Luthers visie op de onderlinge verhouding van de twee rijken maakte het hem mogelijk om ontwikkelingen in deze richting te begeleiden. Als *praecipuum membrum ecclesiae* heeft de vorst de zorg over de kerk. De dienaar heeft slechts het Woord te verkondigen.

Men kan niet aantonen, dat Luther met deze opzet iets blijvends heeft willen geven aan de Duitse reformatorische kerk. Wél staat vast, dat Luthers oorspronkelijke ideaal niet in deze richting wees. De vrije prediking van de belofte der genade wilde hij gewaarborgd zien. Lu-

ther meende voldoende garanties te hebben dat dit het geval was, toen hij aan de landsvorst een bisschoppelijke taak toeschreef, wellicht in de stellige overtuiging dat de 'gehele structuur van de kerk van Christus een innerlijke zaak is, voor God, onzichtbaar'. Hij vertrouwde daarbij op de kracht van het Woord. Waar dit wordt gepredikt, daar is de kerk. Het ambt waarop het vooral aankomt, is dat van de prediking, waardoor het eigenlijke werk voortgaat.

2. Zwingli

De opvattingen van Zwingli omtrent het recht en de structuur van de kerk dragen, vergeleken met die van Luther, een zelfstandig karakter. Voor een deel vindt men ze terug bij Bucer en Calvijn. Maar ook ten opzichte van hen is er sprake van een eigen benadering, die langs eigen kanalen binnen bepaalde sectoren van het gereformeerde protestantisme haar betekenis heeft behouden. Daarbij valt te denken aan het Anglicaanse puritanisme, waar Zwingli en ook zijn opvolger Bullinger invloed hebben uitgeoefend.

Men herkent binnen Zwingli's denken het patroon, dat verbonden was aan de reformatie van een stedelijk gebied, waarbinnen op democratische wijze de verschillende krachten verdeeld waren. Zwingli zelf was thuis in het gildewezen en hij wist het als middel tot reformatie te hanteren. Een aanvankelijke theologische scheiding tussen kerk en staat, tussen onzichtbare kerk en zichtbare gemeenschap, verloor aan betekenis toen beide op elkaar betrokken werden. Vandaar dat beurtelings aan Zwingli's model de naam van theocratie en pneumatocratie wordt gegeven. De eerste aanduiding verwijst naar de sociale en politieke motieven, die van meetaf in Zwingli's denken en handelen een rol hebben gespeeld. De tweede staat in verband met de eigenaardige opvatting, die de leer van de transsubstantiatie afwees, maar haar tegelijkertijd omhoog in deze zin, dat de gehele gemeente door de kracht van de Geest getransformeerd werd in een nieuwe samenleving.

Terwijl Luther de kerk als het rijk van Christus geheel innerlijk opvatte, kwam Zwingli tot de uitspraak: *Regnum Christi etiam externum*. Het rijk van Christus is niet alléén innerlijk. Het is ook niet alléén uiterlijk, maar het is óók uiterlijk. Hoe nauw Zwingli kerk en staat op elkaar betrok, blijkt uit een verklaring die hij aflegde in Straatsburg, op doorreis naar Marburg: een christenmens is niets anders dan een getrouwe en een goede burger en een christelijke stad is niets anders dan de christelijke kerk.

Zwingli lichtte de wederzijdse verhouding toe door te wijzen op

de relatie tussen ziel en lichaam. In de *Expositio Fidei* (1531) bracht Zwingli de zaak op één noemer: 'In de kerk van Christus zijn de overheid en het profetisch ambt beide even noodzakelijk, indien slechts de laatste de eerste is. Want zoals een mens slechts uit ziel en lichaam kan bestaan, hoewel het lichaam het geringere en mindere deel vormt, zo kan ook de kerk niet zonder de overheid bestaan, ook al draagt deze slechts zorg voor de meer grove zaken, die niet direct met de geestelijke dingen te maken hebben, en regelt zij deze'. Van betekenis is deze subordinatie van de overheid en het profetenambt onder het éne begrip van de kerk. Men zou kunnen zeggen dat het gaat om één samenleving, die naar tweeërlei gezichtspunt wordt beschouwd.

Indien wij het beeld van lichaam en ziel aanhouden, is het niet eenvoudig om aan te geven waar voor Zwingli het zwaartepunt ligt. Met een verwijzing naar het feit dat de Schrift de overheden en rechters 'Elohim' noemt, merkt Zwingli op dat wij 'hier zien, dat de priesters, ofschoon men de wet uit hun mond moet horen, aan de overheden onderworpen zijn'. Mozes wint het van Aaron wat dit betreft. De Antichrist heeft de orde omgekeerd door zich te ontrukken aan de macht van de overheden en door zich te verheffen boven vorsten en koningen. Toch houdt Zwingli de gedachte levend, dat de overheid bereid moet zijn om te luisteren naar het Woord van God en naar hen die het vertolken.

Het valt gemakkelijk in te zien, dat deze principiële opvatting mede is ingegeven door de situatie waarin in Zürich de reformatie tot stand kwam. De overheid — zo betoogde Zwingli keer op keer — mocht niet toestaan dat de geestelijkheid in een zekere eigenwettelijkheid zich losmaakte van het burgerlijke gezag. De kerk van Rome wenste te heersen. Daartegen verzette Zwingli zich fel. Maar anderzijds verwachtte hij van de magistraat in Zürich dat deze zou luisteren naar het profetische Woord.

Vóóronderstelling daarbij was dat het Woord Gods duidelijk is (*perspicuitas*). Ten overstaan van het Woord kan de overheid een beslissing nemen ten aanzien van de ware religie. Men kan dit uitgangspunt niet als biblicistisch aanmerken. Voor Zwingli ligt immers de laatste beslissing in de gezagsvraag niet in het uiterlijke Woord maar in de innerlijke stem van de Geest. Toen de dopersen op dit punt trachtten in te haken in de reformatorische beweging in Zürich, kwam voor Zwingli een sterk accent te liggen op de overeenstemming van het innerlijke en het uiterlijke Woord. De kerk, die de stem van de goede Herder hoort, wordt uit het Woord geboren (Bern 1528). Zwingli was reeds eerder van de waarheid van deze stelling uitgegaan,

toen hij zijn medewerking verleende aan de organisatie van de disputaties die de Reformatie in Zürich tot doorbraak brachten. Sterke nadruk kwam te liggen op de plaatselijke kerk. De bijbel kent volgens Zwingli geen *ecclesia representativa*, zoals Rome. Men kan ook niet concreet genoeg spreken over de kerk. Zwingli had als weinigen oog voor de katholiciteit van de kerk: 'Wie in India werkelijk gelooft, is net zo goed een lid van de algemene kerk als iemand die in Zürich woont'. Maar de plaatselijke gemeente in Bern of Zürich is het lichaam van Christus. Daar valt tijdens het godsdienstdispuut de beslissing, controleerbaar door iedere gelovige.

Min of meer in het verlengde van de beslissende disputaties kwamen de synoden tot stand, die voor de structurering van het kerkelijk leven van zo grote betekenis zouden zijn. In 1526 was er in het Hessische Homberg reeds een synode gehouden, waarbij Franciscus Lambertus een belangrijke rol speelde. Deze stuurde een ontwerp-kerkorde naar Luther, die haar welwillend ontving maar niet overnam. De idee van een samenkomst van kerkdienaren, waar in onderling beraad de kerkelijke aangelegenheden werden behartigd, werd echter door Zwingli overgenomen. In april 1528 vergaderde zij voor het eerst en voortaan zou zij ieder voor- en najaar bijeenkomen. De samenstelling was zodanig, dat vertegenwoordigers van de magistraat samen met de geestelijkheid een beeld te zien gaven van de gehele gemeente. Daarbij werd het 'lekenelement' niet vergeten. Een belangrijk agendapunt was de onderlinge censuur, die tijdens deze vergadering werd geoefend. De ordinatiebelofte behelst enkele karakteristieke trekken: 'Dat ik het heilige evangelie en het Woord Gods getrouw zal leren en prediken, wanneer ik er toe geroepen word om te leren of te prediken, in overeenstemming met de rechte christelijke opvatting, in overeenstemming met de Schriften van het Oude en Nieuwe Testament en met de mandaten die mijne heren van Zürich hebben laten uitgaan, en daartegen geen leer zal invoeren, die twijfelachtig is of nog niet bevestigd, tenzij ze door een algemene, ordelijke vergadering van predikanten is bevestigd...!'

Tal van zaken kwamen op de tafel van de synode, waarbij de overheid evenzeer als de kerk betrokken was. Toch bezat Zwingli genoeg realiteitszin om te erkennen, dat de overheid niet meer kan doen dan eisen dat de burgers gehoorzame en trouwe onderdanen zijn. Zij let daarbij op uiterlijke zaken, de gewoonten en de gemeenschapsvormen van de samenleving. Wat het hart aangaat, daarover kan de magistraat niet oordelen. Het rijk van de overheid heeft te maken met het algemeen welzijn en belang. Dat van de Geest openbaart de kracht

van de genade en van de verkiezing. Het laatste rijk vormt de ziel van het eerste: het Corpus Christi inspireert het corpus christianum.

De kerkelijke tucht lag voor Zwingli op het raakvlak van deze twee corpora. Het is Zwingli's zorg geweest om te voorkomen dat de tucht óf tot een puur kerkelijke activiteit zou worden, óf tot een zuiver burgerlijke aangelegenheid. De geschiedenis van het gereformeerd protestantisme maakt duidelijk, dat hier de kiemen lagen van groeiende rivaliteit tussen kerk en staat.

Voor Zwingli was de tucht een in principe kerkelijke aangelegenheid, waarbij dan wel zijn visie op de verhouding van kerk en staat, zoals boven werd gememoreerd, in rekening moet worden gebracht. Toch heeft hij de magistraat van Zürich niet kunnen overtuigen van het goed recht van kerkelijke excommunicatie. De overheid ging niet in op een voorstel dat Zwingli dienaangaande op 12 april 1525 deed.

Van betekenis werd wel de instelling van een kerkelijk tribunaal voor huwelijkszaken. Dit 'Ehegericht' werd op 10 mei 1525 ingesteld. Het is de eerste reformatorische ordening, die in de leemte moest voorzien, die was ontstaan doordat de bisschoppelijke curie in Constanz als zodanig haar betekenis voor Zürich had verloren. Deze reformatorische rechtbank bestond uit zes leden, twee geestelijken en vier vertegenwoordigers van de overheid. Dit 'Zürcher Ehegericht' heeft model gestaan voor de oprichting van tal van dergelijke instituten in Zwitserland en Zuid-Duitsland.

Van belang voor de verdere ontwikkeling was de instelling van een functie, 'ouderling in naam van de kerk' ('altere in namen der gemeind', 'ervaren mannen von den älteren in namen der kilchen'). Twee van hen vormden met de 'Ehrichter', de predikant en een vertegenwoordiger van de overheid een commissie die overtreders moest vermanen. Wanneer dit zonder gevolg bleef, moest de naam van de overtreder aan de gildemeester worden bekendgemaakt, waarna het gilde aan de zondaar zijn rechten als lid van deze gemeenschap zou ontnemen zolang er sprake was van ongehoorzaamheid. Iets dergelijks treffen we ook in de jaren dertig aan in Bazel, waar de gilden belast werden met een onderzoek naar de avondmaalsviering van hun leden. Men kan in deze merkwaardige mengvorm slechts met moeite een realisering zien van Zwingli's gedachten omtrent de kerkelijke tucht, waarin het eigensoortige recht van de kerk zichtbaar wordt. Door de catastrofe van 1531 werd de situatie van toen vastgelegd. Bullinger kreeg de taak toegewezen de erfenis van Zwingli te bewaren. Mede daardoor kwam het in Zürich niet tot een verdergaande ontwikkeling, zoals deze wel is op te merken in andere reformatorische

steden in Zwitserland en Zuid-Duitsland gedurende de jaren dertig van de zestiende eeuw. Samen met Bern bleef Zürich het oriëntatiepunt voor degenen die in een zelfstandige ontwikkeling van het kerkelijke recht geen heil zagen. De uitstraling vanuit Zürich naar gebieden waar de gereformeerde reformatie voet kreeg, is groter dan men lange tijd heeft aangenomen. Het is onjuist om te zeggen dat Zwingli's gedachten zijn opgenomen in de Calvinse traditie. Zij vormen ook kerkrechtelijk een variëteit binnen het gereformeerde protestantisme, vooral daar aanwezig waar kerk en staat op een ongedwongen manier aan elkaar verbonden worden.

3. Bucer

De reformatie in Straatsburg neemt een middenpositie in tussen Zürich en Wittenberg. Leidende figuur werd Martin Bucer, wiens theologische inzichten van grote betekenis zijn geworden voor de ontwikkeling van het gereformeerde kerkrecht en de organisatie van de gemeente. Ten opzichte van Zwingli nam Bucer een eigen plaats in door een sterkere nadruk te leggen op de zelfstandige plaats van de kerk tegenover de samenleving. Zwingli betrok beide zo sterk op elkaar, dat het gevaar van identificatie voor de hand lag. Bucer onderscheidde tussen de bevoegdheid van de overheid en de kerkelijke macht. Hij volgde in dit opzicht Oecolampadius, die met kracht het eigen recht van de gemeente bepleitte. De kerk had haar eigen ambtsdragers nodig met het oog op het uitoefenen van een strikt kerkelijke tucht. Samen met Oecolampadius heeft Bucer in deze zin een kerkorde ontworpen voor Ulm (1531), waarin de gemeente werd gezien als een belijdende gemeente, die zich vrijwillig stelt onder de heerschappij van Christus.

Bucer volgde ook ten aanzien van Luther een eigen koers. Waar de laatste constateerde dat hem de mensen ontbraken om tot een zelfstandige gemeentevorming over te gaan en zich daarbij neerlegde, bleef Bucer ijveren voor de structurering van de gemeente als geloofsgemeenschap, liefdesgemeenschap en tuchtgemeenschap. Het is Bucer in Straatsburg niet gelukt dit ideaal te verwezenlijken. In Hessen (1538) hadden zijn pogingen meer succes, toen daar een kerkorde en een regeling van de kerkelijke tucht werden ingevoerd, waarin de confirmatie én de excommunicatie werden gezien als middelen waardoor de gemeente, onder leiding van haar eigen ambtsdragers, zich constitueerde rondom het avondmaal.

Bucers kerkrechtelijke inzichten hingen samen met de diepste motieven van zijn theologie. Ofschoon hij een kenner was van zowel

het burgerlijke als van het canonieke recht en er door zijn activiteiten dienaangaande in materieel opzicht veel uit de vroege kerk in het gereformeerde kerkrecht is overgegaan, ontleende hij de belangrijkste gedachten inzake de kerk en haar recht aan zijn theologie. Van betekenis is daarbij het onderscheid met Luther. Op drie samenhangende punten treedt dit onderscheid aan het licht. Allereerst op het punt van de rechtvaardiging door het geloof. Luther bleef staan bij het declaratorisch karakter van de rechtvaardiging. Bucer vroeg ook aandacht voor de effectiviteit van de genade, m.a.w. hij verbond op een wezenlijke manier rechtvaardiging en heiliging met elkaar. In verband daarmee stond een tweede factor van betekenis. Sterker dan Luther zag Bucer wet en evangelie in heilshistorisch perspectief, hetgeen betekende dat zij niet slechts heilsordelijk functioneerde, maar dat zij ook een plaats ontving in de stilering van het christelijke leven. Deze visie had op haar beurt weer invloed op Bucers zicht op de relatie tussen de twee rijken. Anders dan Luther zag hij het Rijk van Christus (*Regnum Christi*) vooral als tweërlei regiment onder één Heer. Reeds in een van zijn eerste geschriften tekende Bucer het werk van Christus binnen het grote raam van de heilsgeschiedenis die de eeuwen omspannt. Dit *Regnum Christi* bestaat in de toepassing van zijn priesterschap, het is sacerdotium in actie. Het duidelijkst treedt deze visie naar voren in zijn laatste werk, 'Over het koningschap van Christus'. Hier is het 't koningschap van de middelaar, dat exemplarisch in de gemeente van Christus de eenheid samenvat van die gemeente als een geestelijke én sociale gemeenschap, een christocratie door de Geest, die geen deelgebied van de samenleving aan het gezag van Christus onttrekt. De *praxis pietatis* strekt zich uit over het gehele leven. In de kerk voltrekt zich exemplarisch een nieuwe manier van samenleven, die met kracht moet doorwerken in heel de maatschappij. Bucer heeft met behulp van zijn kerkbegrip positiever kunnen spreken over de taak van de overheid.

De tegenstelling met Rome openbaart zich vooral in de afwijzing van haar statische opvatting van het *ius divinum*, dat institutionalistisch is en zich richt op de instandhouding van de hiërarchische orde, zonder ruimte voor de eschatologie. De tegenstelling met de dopersen treedt vooral daar op, waar inzake de heiliging de rechtvaardiging geen rol meer speelde. De revolutionaire anticipatie op het voltooide rijk van God liet hier geen ruimte voor een schriftuurlijke pneumatologie.

Intussen treedt in Bucers opvatting een permanente spanning aan het licht, die veroorzaakt is door zijn vereenzelviging van kerk en

koninkrijk van Christus. Op verschillende manieren heeft Bucer getracht deze spanning op te vangen. Allereerst door zijn kerkidee zorgvuldig te omschrijven: 'De kerk van Christus is de vergadering en gemeente van hen, die in Christus onze Heer, door zijn Geest en Woord zó uit de wereld vergaderd en verenigd zijn, dat zij één Lichaam vormen en leden van elkander zijn, van welke ieder zijn ambt en taak heeft tot opbouw van het gehele lichaam en van alle leden'.

Het recht van de kerk is het recht van Christus, dat Hijzelf uitoefent en effectueert. Het wezen van de gemeente wordt bepaald door de gemeenschap met Christus. De *praesentia realis* is niet een begrip dat gereserveerd blijft voor de sacramentsleer. Het is een werkelijkheid, die het geheim vormt van het wezen van de kerk. Daarom kan men zeggen, dat kerkrecht het recht van Christus is, gerealiseerd door de Geest en effectief in de gemeente en van daaruit in heel de samenleving.

Een andere manier om de spanning op te vangen tussen het rijk van Christus en het lichaam van Christus vond Bucer in zijn hantering van het begrip *ordo*. Bucer ziet, wanneer hij spreekt over de ambten, geen relatie met het sacramentum ordinis, dat de geestelijke een plaats geeft boven de gemeente. Voor Bucer functioneert het begrip *ordo* in verband met het heil, ambtsdragers zijn er omdat God een *ordo salutis* hanteert: zending (*missio*, of *vocatio*), prediking, gehoor, geloof. Bucer heeft in zijn ambtsleer de *vocatio* verbonden met de charismatische toerusting en op deze manier Christus en de Geest samen aan de gemeente verbonden.

Van betekenis werd het onderscheid, dat de relatie tussen ambt en gemeente doorzichtig wil maken: aan de laatste is de *potestas* toevertrouwd, de sleutelmacht berust bij de gemeente als pneumatisch priesterschap van alle gelovigen. De *auctoritas* daarentegen valt aan de ambtsdragers toe, van wie Bucer er een aantal aan de gegevens van het Nieuwe Testament ontleent. Door de *episkopos* te vereenzelvigen met de *presbyter* en deze op zijn beurt weer te onderscheiden in een leer-ouderling en een regeer-ouderling, kon Bucers systeem terecht aangeduid worden als presbyteriaans, ofschoon juist dit ambt een uitwaaiering kent die het flexibel genoeg maakt om het bijv. aan te passen aan een situatie waarin een superintendent noodzakelijk is. Maar dit neemt niet weg dat de grondstructuur van het ambt gegroepeerd is rondom de ouderling.

Bucer beriep zich voor zijn kerkrechtelijke uiteenzettingen bij voorkeur op de Schrift, waarbij het recht van de gemeente als zodanig in het oog werd gehouden, als mede het doel van het kerkrecht, name-

lijk om op te bouwen. Kerkrecht bezit van zichzelf geen goddelijk gezag. Het is niet vanzelfsprekend *ius divinum*, maar het heeft slechts gezag voorzover het overeenkomt met Gods Woord.

Op dit punt valt een verschil in benadering te constateren met Luther. Schriftgezag betekende voor de laatste met name letten op datgene 'was Christum treibet'. Voor Bucer geldt een sterkere binding aan de tekst van de Schrift zelf, maar dan niet formeel opgevat maar als een middel waardoor Christus concreet zijn gezag uitoefent. Kerkrecht is, zó opgevat, het recht van de genade die niet alleen een *donum* is maar ook een *opus*, een werk van Christus, die de Herder van de zijnen is. Dat Bucer kerkrecht als pastoraal recht beschouwde, kan blijken uit zijn geschrift 'Von der waren Seelsorge' (1538), de eerste reformatorische pastorale theologie en tevens het werk waarin Bucer zijn visie op de kerkelijke organisatie publiceerde: de ambten dienen de opbouw van de gemeente.

Hetzelfde valt te constateren in de kerkorden die Bucer zelf ontwierp of die in zijn invloedssfeer zijn ontstaan: kerkorde is ordening van het pastoraat in de gemeente, regeling van de tucht als middel om tot Christus te trekken. Daarbij had Bucer zowel de interne als de externe groei van de gemeente op het oog. Meer dan eens heeft Bucer de juristen, die zich in zijn tijd met het praktische recht van de kerk hadden bezig te houden, gewezen op het bijzondere en geheel eigen karakter van het kerkrecht. Het zijn deze noties die van betekenis zijn gebleven in de gereformeerde traditie, zoals met name bij Calvijn, maar ook bij Hyperius en Zepperus valt te constateren.

4. Calvijn

Bij Calvijn komen tal van lijnen uit de gehele Reformatie samen. Elementen uit Luthers theologie treffen we in de zijne aan, evenals uit die van Bucer. Calvijn is de theoloog van de Heilige Geest. Hij is tegelijk de architect van een kerkelijke structuur die het gereformeerde protestantisme diep heeft beïnvloed. Bij dit laatste dienen we hem vooral te zien als de leerling van de Schrift. De studie van de rechten, die hij in Orléans en Bourges heeft beoefend, is hem zeker van pas gekomen als raadsman van de magistraat van Genève bij het ontwerpen van een aantal burgerlijke verordeningen en wetten. Maar zijn betekenis voor het kerkrecht staat niet in rechtstreeks verband met deze bekwaamheid. De overtuiging leidde hem daarbij, dat de kerk in alles naar Gods Woord moet zijn ingericht. Dit inzicht had hij gemeen met Martin Bucer en herhaaldelijk heeft Calvijn daaraan uitdrukking gegeven: 'Ik heb uiteengezet dat er geen kerk kan bestaan,

tenzij er een zeker bestuur wordt ingesteld, zoals ons uit het Woord van God is voorgeschreven en in de oude kerk in acht werd genomen'. Calvijn is bedacht op hetgeen ons Christus in zijn Woord heeft verordend. Hij formuleert deze voor hem belangrijke notie op verschillende manier: het gaat om een orde, 'volgens welke de Here zijn kerk geregeerd wil hebben', om een gouvernement van de kerk, 'dat de Here voor altijd heeft ingesteld', een orde om de kerk te regeren, 'die ons uit het zuivere woord van God is overgeleverd', een vorm van bestuur, 'die Hijzelf heeft voorgeschreven', een geestelijk regiment, 'dat gewijd is door het eigen spreken van God'. Achter dit spreken van God weet Calvijn het behagen van God, d.w.z. dat God het nu eenmaal zo gewild heeft, waarom wij niet het recht hebben daarvan af te wijken.

Niet alleen in de Institutie, waarin hij een systematische uiteenzetting gaf over het wezen van de kerk, ook in de kerkorden zelf verwijst Calvijn naar de Schrift. Reeds in 1537 stelde Calvijn in *de Artides concernant l'organisation de l'église...* dat geen kerk in haar ware vorm kan bestaan, wanneer men niet let op de ordeningen van de Heer. In 1541 behoorde het ontwerp van de *Ordonnances Ecclésiastiques* tot de eerste werkzaamheid waartoe Calvijn zich na zijn terugkeer uit Straatsburg geroepen zag. Zij bevat de klassieke inzet: '...il nous a semble advis bon que le gouvernement spirituel tel que nostre Seigneur la demonstre et institue par sa parole fust reduict en bonne forme pour avoir lieu et estre observe entre nous. Et ainsi avons ordonne et estably de suivre et garder en nostre ville et territoire la police Ecclesiastique qui sensuit, comme voyons quelle est prise de levangile de Iesuchrist'. De geestelijke bestuurswijze is ontleend aan het Woord van God, aan het evangelie van Jezus Christus.

Deze zorg van Calvijn voor de uiterlijke organisatie van de kerk is te herleiden tot zijn overtuiging, dat de zichtbare kerk van de grootste betekenis is voor de bemiddeling van het verborgen werk van de Heilige Geest. Voor Calvijn is de kerk de vergadering van de uitverkorenen: 'alle uitverkorenen zijn saamverbonden door de band van het geloof in één kerk en gemeenschap en in één volk van God, waarvan Christus onze Heer de Leidsman, de Vorst en het Hoofd is, zoals van één lichaam...'. In Hem zijn zij verkoren. Door de verborgen werkzaamheid van de Geest worden zij in Christus ingeplant, geïncorporeerd, zodat zij één lichaam met Hem vormen. Over deze kerk kunnen wij alleen in het geloof spreken. Zij is verborgen, onzichtbaar en alleen bij God bekend. Maar de zichtbare kerk verliest door deze opvatting niet aan betekenis, zij wordt ingeschakeld bij de ver-

werkelrjking van Gods heil. Zij is te herkennen aan haar tekenen. Binnen haar geldt het oordeel der liefde, dat afgaat op wat de mond belijdt en het leven niet weerspreekt. Haar inrichting moet zijn naar Gods Woord, omdat dan alleen staat kan worden gemaakt op de belofte van Christus: waar twee of drie in mijn Naam bijeen zijn, daar ben ik in het midden. God gebruikt de dienst van mensen als een *praerogativa singularis*, bij wijze van plaatsvervangende werkzaamheid, niet om op hen zijn recht over te dragen, maar alleen om door hun mond zijn eigen werk te volbrengen. Zo oefent God ons in nederigheid, wanneer Hij ons zijn Woord laat gehoorzamen ook al wordt het gebracht door mensen, die 'ons gelijk zijn en soms in waardigheid de minderen'.

Op deze plaats van de heilsbemiddeling stelt Calvijn de ambtsdragers. Voor een groot deel bestaat het kerkrecht bij Calvijn uit ambtsrecht, d.w.z. uit een ordening van de diensten van de prediking, tucht en armenverzorging. Volgens Calvijn, die in zijn ambtsleer geheel van Bucer afhankelijk is, gaat het in de prediking én in de bediening van de sacramenten om een heilige, onschendbare en eeuwige wet, die aan de opvolgers van de apostelen is opgedragen. In zekere zin staan voor Calvijn de ambtsdragers in het verlengde van het apostolaat.

Bij de instelling van de ambten onderscheidt Calvijn vier elementen: de roeping, die opgevat wordt als een innerlijke roeping. Deze bestaat in het goede getuigenis van ons hart dat wij het aangeboden ambt aanvaarden niet uit eerezucht, ook niet uit hebzucht en ook niet uit de een of andere begeerte, maar uit een oprechte vreze Gods en uit lust om de kerk te bouwen. Bij deze innerlijke roeping voegt zich de uiterlijke, officiële, die gevolgd dient te worden door de verkiezing, 'wanneer door de eenstemmigheid en goedkeuring van het volk diegenen gekozen worden, die geschikt bevonden zijn'. Als vierde element behoort de ordinatie genoemd te worden, die Calvijn bepleit: 'daar wij zien, dat zij bij de apostelen voortdurend in gebruik is geweest, moet die nauwkeurige inachtneming door hen voor ons gelden als een gebod'.

De volle nadruk laat Calvijn vallen op het ambt van de dienaar van het Woord. Deze heeft de zuivere leer te brengen. Het begrip doctrina heeft voor Calvijn niet allereerst een intellectuele betekenis. Het hangt voor hem vooral samen met het feit, dat de kerk er is om de mensen te leren. De *docilitas*, waarvan sprake is in verband met Calvijns bekering (de *subita conversio ad docilitatem*) is de ontvankelijkheid voor de christelijke leer. Terecht kan men daarom de kerkorde bij Calvijn opvatten als een 'Ordnung zur Lehre', die er op gericht

is om het onderwijs uit Gods Woord doorgang te verlenen. Samenhangend met dit karakter van de christelijke leer is het begrip dat er de pendant van vormt: de *disciplina*. *Docere* en *discere* zijn correlatie begrippen in de gedachtenwereld van Calvijn, evenals *doctrina* en *disciplina*. Waar de leer recht gebracht wordt, ontstaat een naar Gods Woord gestileerd discipelschap. In deze pedagogische, pastorale context hebben wij Calvijns opvattingen van de kerkelijke tucht te plaatsen.

Evenals Bucer zag Calvijn in de presbyter de ouderling, die als hoeder van de heiligheid van de gemeente optreedt, heel bijzonder daar waar de gemeente zich zichtbaar constitueert: bij het avondmaal.

Hoe pastoraal de tucht is, blijkt uit de praktijk die Calvijn zelf in Straatsburg beoefende bij de toelating tot het avondmaal. Hij ontving vóór de bediening ervan de leden van de gemeente om met hen over het sacrament te spreken. In dit vlak hebben wij allereerst de kerkelijke discipline of tucht te zien. Zij realiseert zich in de toelating tot het avondmaal langs de weg van gesprek en belijdenis. Maar zij realiseert zich eveneens in het afhouden van het avondmaal van hen, die zich in hun leven niet gedragen naar de heiligheid van de gemeente. Calvijn verzet zich echter heftig tegen een tuchtpraktijk, die de gemeente verscheurde in plaats van dat zij haar eenheid bevorderde. In dit opzicht zag hij de dopersen op één lijn met de Donatisten, die geen oog hadden voor het karakter van de heiligheid der gemeente. Wéerkelijke heiligheid is voor Calvijn geen gerealiseerde heiligheid, die de belofte van de vergeving en de boodschap van de rechtvaardiging niet meer zou behoeven.

Over de gehele linie kenmerkt Calvijns kerkrechtelijke positie zich door de *via media* tussen Rome en de spiritualisten. Tegenover de pauselijke kerk legt Calvijn nadruk op de vrijheid, die ook in de kerkelijke wetgeving moet worden nagestreefd. De vrijheid in Christus mag door kerkelijke besluiten of regelingen niet worden tenietgedaan. De garantie voor déze vrijheid ligt in de binding aan Gods Woord: de gelovigen 'moeten door één wet der vrijheid, nl. door het heilige Woord van het evangelie geregeerd worden, indien zij de genade die zij eenmaal in Christus hebben verkregen willen behouden'.

Anderzijds wijst Calvijn het veelal libertijnse spiritualisme evenzeer af. Iedere regeringsvorm dient door wetten geregeld te worden. Dit geldt ook van de geestelijke regering van de kerk. Neemt men daar de wetten weg, dan zullen de kerken van hun zenuwen beroofd worden, deformatie is het gevolg en verwoesting van de kerk het einde (his ablatis, dissolvi suis nervis Ecclesias, totasque deformari ac dissi-

pari contendamus). Weliswaar kan een kerkorde het lichaam van de gemeente niet bezielen. Dit geschiedt door de prediking. Calvijn heeft dit op een eenvoudige manier door middel van een beeld willen verduidelijken: de regering van de kerk, het pastorale ambt en de overige orde vormen samen met de sacramenten als het ware het lichaam van de kerk. De doctrina, het Woord zoals het gepredikt wordt, is de ziel die het lichaam inspireert, levend en werkzaam maakt. Daardoor wordt voorkomen dat het gehele lichaam van de kerk een dood en nutteloos kadaver is. Het kerkrecht en de kerkorde bedoelen de voortgang van de prediking in de meest brede zin van het woord (doctrina) te bevorderen en zelfs te waarborgen. Omgekeerd is de prediking in deze ruime zin ook het middel waardoor recht en orde gevestigd worden en hun waarde ontvangen.

De nadrukkelijke aanduiding van het kerkelijk regiment als een geestelijke bestuurswijze maakt duidelijk dat Calvijn, ook weer in het voetspoor van Bucer, en anders dan Luther en Zwingli, een relatieve zelfstandigheid van de kerk en haar organen wenselijk en noodzakelijk achtte. Zijn uiteenzettingen laten daaromtrent geen misverstand bestaan. Christus moest koning zijn in de kerk, waar zijn heerschappij erkend en beleden werd. Maar Hij moest het ook zijn in de samenleving, zij het dat de belijdenis daar niet voetstoots afgedwongen kon worden. Calvijns visie op de christocratie rekende met een onderscheid tussen bijzondere genade op het terrein waar de Geest de ware gerechtigheid doet opbloeien én een algemene genade op het terrein waar de overheid de humaniteit in bescherming moest nemen en de kerkelijke existentie had te waarborgen. Calvijns ideaal is in Genève niet verwerkelijk. Maar het vond navolging, met name daar waar de kerken zich tegen de druk van de overheid in hadden te organiseren, zoals in Frankrijk, Nederland en Schotland. Maar zelfs daar vond de overname van Calvijns kerkelijke organisatie niet plaats zonder tegenstand.

LITERATUUR

Over Luther

J.Aarts, *Die Lehre Martin Luthers über das Amt in der Kirche*, Helsinki 1972.

W.Brunotte, *Das geistliche Amt bei Luther*, Berlin 1959.

R.Götze, *Wie Luther Kirchengenossenschaft übte*, Göttingen (1958).

G.Haendler, *Amt und Gemeinde bei Luther im Kontext der Kirchengeschichte*, Stuttgart 1979.
S.Grundmann (Hrsg.), *Für Kirche und Recht: Festschrift für J.Heckel*, Köln/Graz 1959.
S.Grundmann (Hrsg.), *J.Heckel, Das blinde, undeutliche Wort 'Kirche': Gesammelte Aufsätze*, Köln/Graz 1964.
M.Heckel (Hrsg.), *J.Heckel, Lex Charitatis*, Darmstadt 1973.
H.Lieberg, *Amt und Ordination bei Luther und Melancthon*, Göttingen 1982.
E.Sehling, *Geschichte der protestantischen Kirchenverfassung*, Berlin 1914².

Over Zwingli

B.Brockelmann, *Das Corpus Christianum bei Zwingli*, Breslau 1938; Aalen 1982.
A.Farner, *Die Lehre von Kirche und Staat bei Zwingli*, Tübingen 1930.
K.B.Hundeshagen, *Beitrdge zur Kirchenverfassungsgeschichte und Kirchenpolitik insbesondere des Protestantismus*, Wiesbaden 1864.
W.Kohler, *Zürcher Ehegericht und Genfer Konsistorium*, I, II; Leipzig 1932, 1942.
H.Kressner, *Schweizer Ursprünge des anglikanischen Staatskirchentums*, Gütersloh 1953.
R.Ley, *Kirchenzucht bei Zwingli*, Zürich 1948.
H.Schmid, *Zwinglis Lehre von der göttlichen und menschlichen Gerechtigkeit*, Zürich 1959.
W.van'tSpijker, 'De ambten bij Zwingli', in: W.Balke/et al., *Zwingli in vierderlei perspectief*, Utrecht 1984, blz. 41-79.
W.P.Stephens, *The Theology of Huldrych Zwingli*, Oxford 1986, p. 260-281.

Over Bucer

W.van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1987².
W.van 't Spijker, *Godelijk recht en kerkelijke orde bij Martin Bucer*, Kampen 1972.
W.van 't Spijker, 'Bijbelse motieven in Bucers opvatting van het kerkrecht', in: C.J.Smit (Samensteller), *In Gehoorszaamheid: Opstelbundel aangeboden aan Prof.dr. G.P.L.van der Linde by sy emeritering as hoogleraar*, Potchefstroom 1986, blz. 125-141.
F.Wendel, *L'Eglise de Strasbourg: sa constitution et son organisation 1532-1535*, Paris 1942.

OPVATTINGEN REFORMATOREN

Over Calvijn

J.Bohatec, *Calvins Lehre von Staat und Kirche mit besonderer Berücksichtigung des Organismusgedankens*, Breslau 1937; Aaien 1961.

J.Bohatec, *Calvin und das Recht*, Feudingen 1934; Aaien 1971.

A.Ganoczy, *Ecclesia ministrans: Dienende Kirche und kirchlicher Dienst bei Calvin*, Freiburg-Basel-Wien 1968.

B.Hall, 'John Calvin, the Jurisconsults und the *lus Civile*', in: *Studies in Church History*, III (1966), p. 202-216.

H.Höpfl, *The Christian Polity of John Calvin*, Cambridge 1982.

E.A.McKee, *John Calvin on the Diaconate and Liturgical Almsgiving*, Genève 1984.

J.Plomp, *De kerkelijke tucht bij Calvijn*, Kampen 1969.

8. HET ERASTIANISME

Dr. W. van 't Spijker

Een voorbeeld van de wrijvingen die ontstonden waar de kerken zich zelfstandig organiseerden, ook wanneer de magistraat de gereformeerde religie was toegedaan, is te zien in de gebeurtenissen in Heidelberg, waarbij Thomas Erastus (1520-1583) betrokken was. Bij de overgang van Fredrik III, keurvorst van de Palts, naar de gereformeerde belijdenis had Erastus een grote rol gespeeld. Hij had in de avondmaalsleer zich op Zwingli's opvattingen georiënteerd, maar raakte, toen in de Palts de kerkelijke organisatie naar Geneefs model werd opgezet, in conflict met Ursinus en Olevianus. Weliswaar had de invoering van de gereformeerde kerkorde in 1563 met daarin opgenomen de Heidelbergse Catechismus in theorie een beslissing gebracht in deze zin, dat de reformatie kon worden gestabiliseerd. Maar toen in de praktijk de kwestie van de kerkelijke tucht moest worden geregeld, stuitte de activiteiten van Ursinus en Olevianus op hevig verzet. Op de achtergrond speelde het verschil van kerkelijke structuur tussen Zürich en Genève een rol. Maar wat in Zwitserland met tot een openlijk conflict leidde, bleek in Heidelberg stof te bieden voor een hooglopende ruzie tussen de partijen. Het was ook de vraag of in Heidelberg het voorbeeld van Genève zonder meer nagevolgd kon worden, waar het immers een gebied betrof met een sterke 'landesherrliche' traditie.

Op 13 juli 1570 werd ondanks hevige tegenstand van Erastus in Heidelberg een ordening van de kerkelijke tucht ingevoerd, waarin min of meer een compromis werd aangegaan tussen de beide opvattingen. De zedelijke bestuurstaak van de overheid werd vóór de opdracht tot kerkelijke tucht geplaatst, ofschoon deze laatste in de zin van Calvijn werd opgevat. Maar juist door het compromis bleef de twist gaande. Erastus verbreidde zijn inzichten in een aantal stellingen, waarvan men vertelde dat ze over geheel West-Europa verspreid waren. Zijn voornaamste bezwaar tegen het gereformeerde standpunt was dat de kerk zich een macht toeschreef, die afbreuk deed aan het gezag van de overheid. Erastus zag in het streven van Ursinus en Olevianus het gevaar, dat er binnen één gemenebest twee gezagsinstanties zouden ontstaan, waardoor op den duur de overheid onderworpen zou worden aan de zeggenschap van evenveel pausen als er predikanten waren.

Na de dood van Erastus verscheen zijn werk in druk, voorzien van

ERASTIANISME

een niet gering aantal brieven van Bullinger dat het standpunt van Erastus bevestigde. Hierop zag Beza zich genoodzaakt om in een afzonderlijk traktaat het recht en de bevoegdheid van het gereformeerde presbyterium grondig uiteen te zetten. Zijn werk heeft ruimschoots bijgedragen aan het bevestigen van de mening der calvinisten, dat het kerkelijke leven zónder de consistories niet goed georganiseerd was. Het erastianisme heeft aanhangers gevonden onder de Remonstranten in Nederland, toen dezen hun theologisch standpunt trachtten te versterken met behulp van de invloed van de overheid. De Contraremonstranten konden zich terecht beroepen op de grote betekenis die de zelfstandige kerkeraden hadden gehad in een tijd waarin de overheid de kerk vervolgde. Zij hadden zich zelfs met willen verlaten op de hulp van gereformeerde overheden, maar hadden veelal in eigen verantwoordelijkheid hun kerkelijk leven opgezet. Zij waren niet van plan in tijden van vrede dit model in te ruilen voor een regeling die hun zelfstandigheid zou kunnen beknotten. De strijd over de kerkorde, zoals deze in Nederland gevoerd is, leverde een aantal staatskerkorden op, die geïnspireerd waren door erastiaanse gedachten. Onder de naam van erastianisme heeft vooral in Engeland en Schotland zich een opvatting omtrent de souvereiniteit van de staat over de kerk kunnen ontwikkelen, die door de presbyterianen fel werd bestreden en als volstrekt onreformatoerisch werd afgewezen.

LITERATUUR

R.Herrmann, 'Die Probleme der Exkommunikation bei Luther und Thomas Erastus' in: *Zeitschr.f.syst.Theol.* (23) 1955, S. 103ff.; ook in: *Gesammelte Studien zur Theologie Luthers und der Reformation*, Göttingen 1960, S. 446-472.

R.Wesel-Roth, *Th. Erastus: Ein Beitrag zur Geschichte der reformierten Kirche und zur Lehre von der Staatssouveranitat*, Lahr 1954.

9. HET CONGREGATIONALISME

Drs. D.Deddens

In Engeland en Amerika (Nieuw-Engeland) ontstonden in de 17e eeuw kerken die in de leer nauw verbonden waren met de Gereformeerden op het Europese vasteland en met de Presbyterianen in Schotland, maar inzake de kerkinrichting een eigen weg gingen. Ter typering daarvan werden door anderen de benamingen *independent* en *independentisme* gebruikt, die echter door de betrokkenen zelf als onjuist werden afgewezen. Minder sterk was hun bezwaar tegen de aanduiding '*congregational*'; in de jaren 1640 typeerden hun woordvoerders het kerkrechtelijk verschil met de Schotse Presbyterianen wel als een verschil tussen '*congregational*' en '*classical*', met het oog op de functie en de bevoegdheden die in het Schotse systeem werden toegekend aan de '*presbytery*', die boven de plaatselijke kerkeraad, de '*kirk-session*' stond. In de naam van de betrokken kerken is de aanduiding *Congregational* in de loop der tijden gebruikelijk geworden. De Congregationalistische kerken zijn beperkt gebleven tot de Angelsaksische wereld en de invloedssfeer daarvan. Het zwaartepunt kwam hierbij te liggen in de Ver. Staten van N. Amerika, waar zij zich in de 17e eeuw vrijer konden ontwikkelen dan in Engeland.

Reeds tijdens de regering van Elisabeth hadden zich in Engeland na afscheiding van de staatskerk enige gemeenten gevormd met een kerkinrichting die men eveneens congregationalistisch zou kunnen noemen. Vanwege de vervolging weken deze grotendeels uit naar Nederland (bijv. Middelburg: Robert Browne; Amsterdam: Francis Johnson; Leiden: John Robinson). In de periode 1610-1640 verbleven in ons land verscheidene Engelse voorgangers (verbonden aan garnizoenskerken e.d.), die zich niet van de Engelse staatskerk hadden afgescheiden en die na hun vertrek naar Engeland en naar Nieuw-Engeland daar tot de belangrijkste congregationalistische woordvoerders werden. Invloed van figuren als Browne op hun opvattingen werd pertinent door hen ontkend en is ook niet bewijsbaar; daarentegen werd door hen dankbaar gewag gemaakt van de invloed die op hun ecclesiologische inzichten was uitgegaan van met name William Ames en Robert Parker (beiden in Nederland overleden). Uiteraard was men van de kerkrechtelijke gedachten en praktijken in Nederland goed op de hoogte. Veel kennis werd ook aan de dag gelegd met betrek-

king tot opvattingen van Calvijn, Beza en andere figuren uit de tijd na de Reformatie.

De jaren 1640 tot 1660 zijn te beschouwen als de periode van de klassieke vormgeving van het Congregationalisme. In Nieuw-Engeland kwam in 1648 het uitvoerige, uit 17 artikelen bestaande *Cambridge Platform* tot stand, in Engeland in 1658 de *Savoy Declaration of Faith and Order*; daarnaast deden de discussies in de door het parlement bijeengeroepen Westminster Assembly de overeenkomst én de verschillen tussen de Congregationalisten en m.n. de Presbyterianen helder aan het licht komen, terwijl er in dezelfde tijd een groot aantal kerkrechtelijke geschriften werd gepubliceerd.

Als kenmerkend voor het Congregationalisme zoals het toen werd uiteengezet en geadstrueerd, kan vooral het volgende gelden. 1. De kerkvorm die in het Nieuwe Testament geleerd wordt is die van de 'congregations' die geen superstructuren boven zich hebben en niet te beschouwen zijn als onderafdelingen van nationale of landelijke kerk. 2. De gemeente moet in één gebouw kunnen samenkomen rondom het Woord en de sacramenten, dus in ledental niet groter zijn. 3. Na de periode van de 'buitengewone' ambtsdragers uit het begin van de nieuwtestamentische kerk zijn door Christus als 'gewone' ambtsdragers van iedere gemeente aangewezen: de herder, de leraar, ouderlingen en diakenen. 4. Zowel de herder als de leraar vervullen hun ambt in de gemeente; het verschil tussen beide ambten is niet groot. De ouderlingen en diakenen worden benoemd voor onbepaalde tijd; het Nieuwe Testament spreekt nergens over periodieke aftreding. 5. Het is Christus zelf die de ambtsdragers roept, maar Hij doet dit middellijk, door de gemeente; de mondige gemeente moet betrokken worden in alle belangrijke zaken die zich in het kerkelijk leven voordoen, zeker ook in tuchtgevallen. De kerkelijke tucht moet plaatsvinden in haar aanwezigheid. 6. De ambtsdragers zijn niet te beschouwen als uitvoerders van de wil van de gemeente, de regeringswijze van de kerk is niet democratisch, maar aristocratisch-democratisch: de ambtsdragers houden een eigen verantwoordelijkheid. Iedere gemeente staat onder de alleenheerschappij van Christus, aan wie leden en ambtsdragers volstreekte gehoorzaamheid verschuldigd zijn. 7. De gemeenten zijn in Christus één en daarom tot onderlinge gemeenschapsoefening geroepen. Het is een goede zaak die gemeenschap ook te beoefenen door het houden van synoden indien de noodzaak zich daartoe voordoet. Periodieke synoden worden in het Nieuwe Testament niet voorgeschreven. Synoden mogen niet beschouwd worden als ambtelijke vergaderingen en hebben geen 'hoger' gezag.

Hierbij zijn allerlei opmerkingen te maken. We beperken ons tot de volgende. Vooral in de begintijd van de congregationalistisch geordende kerken rustte het gemeentelijk leven vaak op een onderling gesloten expliciet verbond ('church covenant'); doorgaans werd daarin geen melding gemaakt van een bepaalde geloofsbelijdenis. Zowel in het *Cambridge Platform* als in de *Savoy Declaration* ontbreken afspraken inzake een ondertekening van een bepaalde confessie; de kerken in Engeland en Nieuw-Engeland stemden in met de Westminster Confessie, met uitzondering van bepaalde uitspraken over de Kerk, maar kenden geen ondertekeningsformulier en waren over heel de linie beducht voor formulieren, ook voor formuliergebeden. Ook bij het afleggen van openbare geloofsbelijdenis werd geen instemming met de Confessie of de Catechismi van Westminster gevraagd. Men moest van zijn hartelijk geloof blijk geven voor het forum van de gemeente. Vooral in Nieuw-Engeland deden zich al spoedig problemen voor, toen kinderen geboren werden van ouders die geen leden in volle rechten waren; dit leidde tot de invoering van de praktijk van het zgn. 'half-way covenant'. Het is opmerkelijk dat in de genoemde documenten niet gesproken wordt van kerkeradsvergaderingen. In de praktijk groeide er een duidelijke dominocratie. In het vervolg van de 17e eeuw verdwenen in veel gemeenten zowel in Nieuw-Engeland als in Engeland de ouderlingen. Tussen het *Cambridge Platform* en de *Savoy Declaration* is er een zeker verschil merkbaar ten aanzien van synoden; het *Cambridge Platform* is hier positiever. Na de 17e eeuw is het Congregationalisme aan allerlei veranderingen onderhevig geweest. Vrijwel overal zijn momenteel Congregationalistische kerken geünieerd met andere kerkgemeenschappen, in Engeland met de Presbyteriaanse kerk, wat geleid heeft tot de tegenwoordige United Reformed Church.

In de jaren 1640 is door de Schotse Presbyterianen ten tijde van de Westminster Assembly een dringend beroep gedaan op theologen in Nederland om steun te bieden aan hun zaak en duidelijk partij te kiezen tegen de Congregationalisten. Met name in Zeeland werd daartoe overgegaan, waarbij Apollonius optrad als auteur.

Ook in andere landen zijn vroeger en later opvattingen verkondigd welke met die van de Congregationalisten een zekere verwantschap vertonen. In Frankrijk is dat gebeurd door Jean Morély, die door de Franse gereformeerde kerken veroordeeld werd. De Congregationalisten in Engeland en Nieuw-Engeland hebben zich van zijn opvattingen uitdrukkelijk gedistantieerd.

CONGREGATIONALISME

LITERATUUR

Williston Walker's *The Creeds and Platforms of Congregationalism* (New York 1893, repr. Boston 1960, Philadelphia 1969) is het klassieke bronnenwerk. De teksten van het Cambridge Platform en de Savoy Declaration of Order vindt men eveneens in *The Reformation of the Church: A collection of Reformed and Puritan documents on Church issues*, sel. by Iain Murray (London 1965), 231-280. De kerkrechtelijke debatten tussen de Congregationalisten en de Presbyterianen in de Westminster Assembly worden behandeld in: J.R.de Witt, *Jus Divinum, The Westminster Assembly and the Divine Right of Church Government* (Kampen 1969).

Belangrijk voor deze periode: G.F.Nuttall, *Visible Saints: The Congregational Way 1640-1660* (Oxford 1957). Voor Nederland zie men: Keith L.Sprunger, *Dutch Puritanism: A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Leiden 1982). Over het standpunt van de Nederlandse Gereformeerden: D.Nauta, *De Nederlandsche Gereformeerden en het Independentisme in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1936). Voor ontwikkelingen tot de jongste tijd: Normal Goodall (Hrsg.), *Der Kongregationalismus* (Frankfurt 1973) ('Die Kirchen der Welt', XI). Recent: Alan P.F.Sell, *Saints: Visible, orderly & catholic: The Congregational Idea of the Church* (Geneva 1986).

10. DE NEDERLANDSE GEREFORMEERDE KERKEN IN DE PERIODE 1560-1816

Drs. D.Deddens

I. HET TIJDVAK TOT DE DORDTSE SYNODE VAN 1618/1619

Geloofsbelijdenis

In de *Confession de foy faicte d'un commun accord par les fidelles qui conversent es Pays-Bas qui désirent vivre selon la vray reformation de l'evangile de Notre Seigneur Jesu Christ* — in de nacht van 1 op 2 november 1561 in een verzegeld pakje over de muur van het kasteel te Doornik geworpen - werd óók beleden wat men geloofde aangaande de regering van de kerk (art. 30), de ambten in de kerk (art. 31) en de orde en tucht in de kerk (art. 32).

We hoeven de inhoud van deze artikelen hier niet weer te geven: hij is vrijwel geheel gelijk aan wat de Nederlandse Geloofsbelijdenis ook nu nog bevat. Guido de Bres, die haar ontwierp, sloot zich nauw aan bij de Franse Confessie van 1559, waarvoor Calvijn het concept had geleverd.

De opbouw van het leven van de gereformeerde kerken in de Nederlanden heeft plaatsgevonden in hechte band aan de Confessie.

Kerkverband en kerkorde: het eerste begin

De tot reformatie gekomen kerken in de zuidelijke Nederlanden hebben zich op de grondslag van het evangelie van Christus saamhorig geweten en al spoedig, in de jaren 1560, synoden gehouden 'onder het kruis'. In 1564 kwamen zij te Antwerpen tot opstelling van een kerkorde. In veel opzichten sloot deze zich aan bij de *Discipline ecclésiastique* 1559 van de Franse kerken e-n-bij-nadêre-besluiten van de synoden te Poitiers 1560, Orléans 1562 en Lyon 1563. Tegelijk werd zelfstandigheid bewaard: bepalingen omtrent synoden (en andere 'meerdere vergaderingen') ontbreken. De antihiërarchische grondregel waarmee de *Discipline ecclésiastique* inzet, is overgenomen en nog uitgebreid: 'Nulle Eglise ne pourra pretendre primauté ni domination Pune sur Pautre, ni semblablement les ministres les uns les autres, et notamment ceux qui sont d'une mesme Eglise, ni semblablement les Anciens et les Diacres'.

Wezel 1568

Door de vluchtelingenkerken in Engeland, Oost-Friesland, het Beneden-Rijn-gebied en de Paltz werd met de kerken onder het kruis en ook onderling voortdurend contact onderhouden. In 1567 stroomden opnieuw duizenden naar deze centra. De positie van deze kerken was verschillend en de regeling van allerlei zaken was niet overal gelijk.

In het convent van Wezel werd in 1568 de situatie onder ogen gezien en gedacht aan de toekomst, wanneer 'de deur in Nederland' geopend zou worden. Zo spoedig mogelijk zou er dan, naar het oordeel van de in het convent vergaderden, een synode moeten worden gehouden die besluiten zou dienen te nemen 'in het belang van de gemeenschappelijke inrichting der kerken en de onderhouding van een zo voortreffelijk mogelijke orde'. In acht hoofdstukken gaven zij hun inzichten te kennen over zaken die met name de ambten, de sacramenten en de tucht betroffen. In de inleiding verklaarden zij dat zij deze punten naar orde voorstelden, opdat zij tot een voor de kerk heilzame vrucht door de Nederlandse dienaren met eenparige overeenstemming bezegeld en onderhouden zouden mogen worden. Zij waren hiervoor te rade gegaan bij 'de best gereformeerde kerken'. Het opschrift spreekt van enkele hoofdstukken of artikelen, welke de dienaren der Nederlandse kerk voor de dienst dezer kerk deels noodzakelijk, deels nuttig hebben geoordeeld. Een concept-kerkorde vormen de Wezelse artikelen niet. Zij zijn ondertekend door (of namens) 63 personen (predikanten uit de vluchtelingenkerken, ook ouderlingen en diakenen), allereerst door Dathenus en Moded die waarschijnlijk praeses en scriba zijn geweest, ook door Marnix, die toen ouderling was te Emden.

Emden 1571

Hier kwam drie jaar later de synode samen die de grondslag heeft gelegd voor het samenleven van alle Nederlandse en Waalse kerken in één geordend verband. Tot haar bijeenkomen heeft in het bijzonder Marnix een belangrijke bijdrage geleverd. De besluiten die zij nam betroffen speciaal 'de wettelijke ordening der kerken', waardoor men van de kerkorde van Emden kan spreken, ook al heeft deze niet bestaan uit een afzonderlijke tekst. Zoals zeven jaar eerder te Antwerpen gebeurd was, werd ook nu veel aandacht gegeven aan het voorbeeld van Frankrijk. Emden sloot zich in verscheidene opzichten daarbij aan, maar bewaarde haar zelfstandigheid. Zij stelde in navolging van Frankrijk de grondwettelijke bepaling

voorop: Geen kerk zal over andere, geen dienaar des Woords over andere dienaren, geen ouderling over ouderlingen, geen diaken over diakenen voorrang of heerschappij uitoefenen - daar nog aan toevoegend: maar veeleer zal ieder zich wachten voor alle verdenking daarvan en alle gelegenheid daartoe.

Confessioneel wist men zich met de broeders in Frankrijk één. De predikanten moesten bij hun ambtsaanvaarding de Nederlandse Geloofsbelijdenis ondertekenen. De synodeleden deden dit ook zelf 'om die eendrachtigheydt in de Leere tusschen de Nederlandtsche Kercken te bewijzen'. Bovendien verklaarden zij zich bereid om ook de Franse Confessie te ondertekenen als hun getuigenis van eenheid met de Franse kerken.

In onderscheid van de *Discipline ecclésiastique* werd bij de kerkelijke vergaderingen de kerkeraad voorop gesteld.

De dienaren des Woords, ouderlingen en diakenen moesten minstens eenmaal per week samenkomen. Een belangrijk element is de vorming van classes: classicale vergaderingen dienden eenmaal in het kwartaal of in het halfjaar te worden gehouden. Jaarlijks moesten er regionale synoden bijeenkomen: in de gegeven omstandigheden van de kerken in Duitsland, van die in Engeland en van die onder het kruis. Eenmaal in de twee jaar zou er een generale synode van alle Nederlandse kerken moeten zijn. Bepalingen werden verder gemaakt over *zaken* als de periodieke aftreding van ouderlingen en diakenen, de examinatie van beroepen predikanten, het huwelijk, attestaties en in het bijzonder over de kerkelijke tucht.

In alles rekende de synode met de tweetaligheid. In de franstalige gemeenten zou de Catechismus van Genève, in de nederlandstalige die van Heidelberg worden gebruikt. Waren er in een plaats twee gemeenten met dus ieder een kerkeraad, dan behoorden zij toch beide tot dezelfde classis. Verschillende bepalingen van Emden droegen een voorlopig karakter. Steeds hield men een gewijzigde toestand in Nederland voor ogen.

Natuurlijk zouden er in de toekomst veranderingen kunnen worden aangebracht. Maar: geen independentisme! Het slotartikel luidt: 'Dese artyckelen, die wettelicke ende rechte ordeninghe der kercken aangaende, sijn also ghestelt met ghemeyn accordt, dat se, soo de nut der kercke anders eyschte, verandert, vermeedert ende vermindert moghen ende behooren te werden. Ten sal nochtans gheener bysonderer ghemeynte toestaen, sulcks te doen, maar alle kercken sullen neersticheit doen, dat se die onderhouden, tot datter anders van der synodale versamelinghe in besloeten woordt'.

Het vervolg in de jaren 1570/1580

De tot reformatie komende kerken in Nederland hebben er naar gestreefd het plaatselijke kerkelijke leven en de samenleving der kerken in te richten conform de afspraken te Emden. In de bevrijde gebiedsdelen, allereerst in Holland, vervolgens ook in Zeeland, vormden zich classes en kwam men ook in breder verband bijeen. In 1574 werd te Dordrecht een synode gehouden, samengesteld uit afgevaardigden van een zestal classes. Zij kreeg onder meer te maken met voorstellen en verzoeken op kerkordelijk terrein een en ander nader te regelen, en heeft op een deel daarvan positief gereageerd maar de beslissing over diverse zaken overgelaten aan een komende nationale synode. Als zodanig konden in de daarop volgende tijd gelden de synoden te Dordrecht 1578, Middelburg 1581, 's-Gravenhage 1586 en tenslotte Dordrecht 1618/1619. Pas de synode van Middelburg heeft besloten de in de synodale Acta voorkomende kerkordelijke artikelen afzonderlijk en meer systematisch samen te brengen in een *Corpus disciplinae*. Van toen af werd het gebruik te spreken van 'Kerckenordeninghe'. Deze kreeg een indeling in vier hoofdstukken: van de diensten; van de kerkelijke samenkomsten; van de leer, de sacramenten en andere ceremoniën; van de censuur en kerkelijke vermaning - in totaal 69 artikelen. Dit aantal is door de volgende synoden nog enigszins vermeerderd. In de kerkorde is het kerkelijke leven en samenleven niet tot in de details geregeld maar zijn algemene richtlijnen gegeven. Plaatselijk kon men allerlei zaken zelf regelen, waarbij uiteraard gold dat men zich moest houden aan wat kerkverbandelijk overeengekomen was. In de kerkelijke samenleving hadden overigens vooral de classes, waar de plaatselijke kerken rechtstreeks vertegenwoordigd waren, grote betekenis.

De kerkordelijke bepalingen van Emden zijn door haar opvolgsters in de jaren 1570/1580 inderdaad 'verandert, vermeerderd ende verminderd'. Zo werd bijv. de ondertekening van de belijdenis sedert 1574 ook gevraagd van de ouderlingen, de diakenen en de schoolmeesters, sedert 1578 eveneens van de professoren in de theologie. Door Emden werden als ambtsdragers alleen de dienaar des Woords, de ouderling en de diaken genoemd, maar Middelburg verklaart dat de diensten 'vierderlij' zijn en voegt tussen de dienaren des Woords en de ouderlingen de doctoren in. Emden had de diakenen tot de kerkeraad gerekend, maar al in 1574 wordt 'tot verclaeringhe' van het desbetreffend artikel opgemerkt: de predikanten en de ouderlingen vergaderen afzonderlijk en zo ook de diakenen. Alleen in gemeenten waar slechts weinig ouderlingen zijn, mogen de diakenen van de kerkeraad deel

uitmaken. Ten aanzien van de verkiezing van ouderlingen en diakenen had Emden zich uitgesproken voor de methode: de eigenlijke verkiezing geschiedt door de kerkeraad, de gemeente verleent stilzwijgend goedkeuring. Reeds in 1574 werd de regeling anders: de kerkeraad stelt dubbeltallen, de gemeente verkiest. De synode van Dordrecht 1578 liet deze mogelijkheid bestaan, maar voegde er een andere aan toe: de kerkeraad kan 'na gheleghenthey' ook aan de gemeente evenveel ouderlingen en diakenen voorstellen als er nodig zijn.

Veel aandacht hebben de synoden van de jaren 1570/1580 moeten besteden aan huwelijkszaken. Reeds Dordrecht 1574 kreeg daarover veel vragen op haar tafel. In de roomskatholieke kerk was het huwelijk een sacrament. Dit bracht met zich mee dat vóór de reformatie alles wat op het huwelijk betrekking had door de kerk was bepaald. De overheid bemoeide zich er vrijwel in het geheel niet mee. Er deden zich ingewikkelde toestanden en problemen voor. Reeds de eerste synode op het bevrijde Nederlandse gebied deed de principiële uitspraak dat het huwelijk deels kerkelijk, deels politiek was. Dit werd het uitgangspunt van een nieuw huwelijksrecht. De zaak heeft veel voeten in de aarde gehad. In de kerkorde werd in 1586 een artikel opgenomen, dat verwees naar de door de overheid alsnog vast te stellen regeling voor het huwelijk, terwijl aan de kerken, zolang die regeling uitbleef, werd aanbevolen zich terzake te houden aan de in haar midden geldende gebruiken.

Ook in andere artikelen van de kerkorde komt de overheid ter sprake, m.n. wanneer gehandeld wordt over het werk van de diakenen.

Nieuw was de bepaling die in 1586 in de kerkorde werd ingevoerd inzake presentie van overheidspersonen op kerkeradsvergaderingen: 'Ende sal ook de magistraat vande plaetsen respectivelick, indient haer gelieft, een ofte twee vanden haren, wesende Litmaten der Ghemeente, bij den Kercken-Raet moghen hebben, om te aenhooren ende mede vanden voorvallende saecken te delibereren'. Reeds in 1574 werd door de synode nadrukkelijk verklaard dat op kerkelijke vergaderingen alleen kerkelijke zaken behandeld mochten worden. In de kerkorde is daaraan vastgehouden: 'In deze 't samen-comsten sullen gheen ander dan Kerckelicke saecken ... ghehandelt worden' ('s-Gravenhage 1586, art. 27). Men besprak geen politieke zaken. Met de nieuwe bepaling werd geïntroduceerd dat de overheid in de kerkeradsvergadering wel meesprak in kerkelijke zaken.

De strijd om de kerkorde

De juist genoemde bepaling betekende een concessie aan de overheid

in de controvers die zich met betrekking tot de kerkorde voordeed. Reeds aanstonds in de jaren 1570 gaf men van de zijde der overheid blijk een ander standpunt in te nemen dan de kerk.

Na kennisname van de besluiten van Dordrecht 1574 concipieerden de Staten van Holland en Zeeland kerkelijke wetten, die van de Dordtse kerkorde aanmerkelijk verschilden. In deze wetten is het de magistraat die de predikanten verkiest. Hij kiest uit eigen midden ook de ouderlingen. Zij moeten de predikanten behulpzaam zijn, hun vergaderingen bijwonen en aan de magistraat overbrengen wat deze dient te weten. In tuchtzaken staat de uiteindelijke beslissing aan de overheid. Deze zal, zo nodig, ook geschillen tussen de predikanten beslechten.

In de bijgevoegde 'redenen' wordt dit standpunt toegelicht. De godvruchtige overheid heeft zichzelf altijd het recht toegekend om wetten te verordenen met betrekking tot de religie, en God heeft zulke wetten niet door Aaron maar door Mozes gegeven. Wanneer een instantie buiten de overheid predikanten zou verkiezen, zou het recht van de overheid geschonden worden. In elke stad zou tweemaal magistraat ontstaan "t welke hoe periculcus het is, is onnodig met vele redenen te vertoonen'. Zoals het de magistraat toekomt alle andere officiën te vergeven, berust ook de aanstelling van ouderlingen bij hem. Dat anderen hen zouden verkiezen, "t selve kan niet geschieden sonder een schijn van tweederley soorten van magistraat'. Deze opvatting is duidelijk. De overheid heeft gezag ook over de kerk en wil niet dat er een soort imperium in imperio komt.

Deze in 1576 gereedgekomen kerkelijke wetten zijn niet ingevoerd, maar het daarin tot uitdrukking gebrachte standpunt veranderde niet, allermint in Holland. De kerkorde in de vormen van Dordrecht 1574, Dordrecht 1578, Middelburg 1581 werd door de Staten niet geapprobeerde, en de redactie van 's-Gravenhage 1586 werd evenmin integraal goedgekeurd, ondanks de daarin voorkomende nieuwe concessie. Betreffende het cruciale punt van de aanstelling van de predikanten was er al eerder een stap in de richting van de overheid gedaan: door Dordrecht 1578 werd in de kerkorde opgenomen dat de dienaren na hun verkiezing door de kerkeraad, maar vóór de approbatie door de gemeente, 'der ghereformeerde Overhey't zouden worden aangegeven. De vraag of de overheid 'buyten wille ende weten des Kerckenraets' predikanten zou mogen aanstellen of afzetten werd beantwoord met: 'geenszins'.

De Staten van Holland concipieerden in 1583 opnieuw een staatskerkorde. Zij legde het verkiezingsrecht in handen van burgemeesters

en schepenen na voordracht door een paritair samengestelde commissie van magistraats-vertegenwoordigers en kerkeradsleden, een zogenaamd collegium qualificatum. Ook deze kerkorde werd niet ingevoerd. Daarentegen werd in Utrecht vanaf 1590 een staatskerkorde van kracht die de kerk volledig van de overheid afhankelijk maakte. In Zeeland ging men een middenweg: de provinciale synode van Middelburg 1591 ging accoord met de figuur van een collegium qualificatum. In Holland kreeg zo'n college ook een plaats in de 'Haagse kerkwet' van 1591, maar deze bleef tot in de jaren 1610 'achter de banck legghen' (Trigland).

Inmiddels raakte de strijd over de kerkorde vermengd met de strijd over de leer. Het door de 'politieken' ingenomen standpunt inzake het gezag van de overheid in kerkelijke zaken verkreeg nu steun van de remonstranten. In de remonstrantie die door hen werd overhandigd aan de Staten van Holland werden deze erkend als 'die gene, die d' opperste opsicht ende 't hoochste ghebiet over kerckelycke ende wereldlycke saecken onder Godt ende nae sijn woort toekomt'. In zijn *Tractaat van 't Ampt ende Authoriteyt eener Hooger Christelijcker Overhey in Kerckelijcke Saecken* (1610) onderscheidde hun leider Wtenbogaert drieërlei zienswijze, nl. het gevoelen van hen die zeggen dat de kerk over alle levensterreinen moet regeren; dat van hen die een 'collaterale' macht aannemen, waarbij kerk en overheid naast elkaar staan; en tenslotte dat van hen die staande houden dat God het hoogste gezag zowel over geestelijke als over wereldlijke zaken heeft toevertrouwd aan de overheid. Volgens hem was het eerste standpunt rooms, het tweede zag hij ingenomen bij de gereformeerden, zelf verdedigde hij het derde: de overheid is door God geroepen om zowel de kerkelijke als de politieke macht uit te oefenen.

Dit tractaat van Wtenbogaert werd van de zijde van de contra-remonstranten bestreden door Waleus en anderen. Zij wezen er op dat Wtenbogaerts mening, dat de gereformeerden de collariteit drevven tussen de burgerlijke en de kerkelijke overheid, reeds geen steek houdt om deze reden dat de kerk geen kerkelijke overheid kent. In de kerk is de enige overheid Jezus Christus, en deze regeert de kerk door zijn Woord. De bediening daarvan heeft Christus aan zijn dienaren, die ook dienaren der gemeente zijn, toevertrouwd. Hun gezag is dus het gezag van het Woord en geen ander. Dat houdt ook in, dat de aard van het kerkelijk gezag verschilt van die van de overheid; het éne is een bedienend, het andere is een gebiedend gezag. De roeping van de overheid ten aanzien van de religie wordt beleden in art. 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis; zij houdt geen macht in de

kerk zélf in, die onder Christus in onderworpenheid aan zijn Woord autark is.

Wij hebben hier niet de loop der gebeurtenissen in de jaren-1610 te beschrijven, en geven nu onmiddellijk aandacht aan de synode van Dordrecht.

2. DE SYNODE VAN DORDRECHT 1618/1619 EN DAARNA

De Dordtse synode

De nationale synode van 1618/1619, die ten dele een oecumenisch karakter had en steeds vergaderde in presentie van 19 commissarissen-politiek, hield zich na het vertrek van de buitenlanders met de kerkorde bezig.

Zij sloot zich bij de redactie van haar voorgangster aan, maar kwam nog verder tegemoet aan de overheid. Onder meer vergrootte zij de invloed van de magistraat in de beroepingsprocedure van predikanten: de verkiezing moest plaatsvinden in 'goede correspondentie' (art. 4). Ook het patronaatsrecht werd in de kerkorde opgenomen, met de reserve: voorzover het stichtelijk kan worden gebruikt, zonder nadeel voor Gods kerk en goede kerkorde (art. 5). Een nieuw artikel prentte de ambtsdragers in dat zij aan de gemeente liefde en eerbied voor de magistraat moesten bijbrengen en door respect en correspondentie de gunst van de overheid moesten zien te verwerven en behouden (art. 28).

Zij ging bijzonder ver, om gedaan te krijgen dat de kerkorde werd geaprobeerde.

Geen generale approbatie

De door de synode verlangde approbatie werd door de Staten-Generaal niet verleend. De Staten van de provincies beslisten verschillend. Die van Overijssel approbeerden de kerkorde zonder voorbehoud. De Staten van Gelderland en van Utrecht deden het met enige reserves. In Friesland bleef men bij de redactie van 1586, met behoud van het in Friesland geldend recht bij de predikantsberoeping. In Groningen had men een eigen kerkorde, afzonderlijk zelfs voor de stad en voor de Ommelanden (pas na 1661 ging de Ommelander kerkorde voor Stad en Lande gelden). De Staten van Groningen wilden de bestaande toestand handhaven. Drenthe was in 1619 kerkelijk georiënteerd op Groningen. In 1633 stelden de Staten van Drenthe een door enige predikanten op last van de particuliere synode geconcipieerde kerk-

orde vast. De Staten van Holland kwamen niet tot approbatie, maar wilden aan de kerken ook geen overheidsordening opdringen. De synode van IJsselstein 1626 trok de conclusie dat nu de Dordtse kerkorde te volgen viel. In Zeeland bleef men bij de eigen kerkorde van 1591.

Geen generale synoden

Na de synode van Dordrecht 1618/1619 is er in de 17e en 18e eeuw geen nationale of generale synode meer gehouden. De vereiste medewerking van de kant van de overheid ontbrak. Dit heeft verstrekkende gevolgen gehad. Tal van belangrijke zaken die alle kerken regardeerden, bleven onbeslist. De provinciale (of particuliere) synoden, gehouden met goedvinden van de provinciale Staten, namen besluiten die slechts in de eigen provincie geldigheid hadden, voorzover de Staten er geen bezwaar tegen hadden. Niet altijd en overal werden deze synoden ieder jaar gehouden. In Zeeland verdwenen zij zelfs helemaal, Tholen 1638 was de laatste Zeeuwse synode. Belangrijke leerbeslissingen werden in deze situatie classicaal genomen: de 'Walcherse artikelen' (1693).

Om enigszins in het ontbreken van generale synoden te voorzien, werd het middel van de onderlinge correspondentie tussen de particuliere synoden gebruikt. Toch heeft het vele jaren geduurd vóór die correspondentie overal tot stand was gekomen. In Friesland bijv. gebeurde dat pas in 1654 met de correspondentie met Groningen, in 1672 met die met Overijssel en in 1676 met die met Gelderland.

Overheidsinvloed

De gereformeerde kerk in de tijd van de Republiek is in de geschiedschrijving meer dan eens de heersende kerk genoemd. Men zou haar, wellicht met nog iets meer recht, de beheerste kerk kunnen noemen. Zij stond in alle provincies en plaatsen onder overheidsvoogdij - met name in Zeeland. In Dordrecht was men met betrekking tot het beroepen van predikanten nog méér aan de overheid tegemoet gekomen. Het zegt wel iets, dat de Staten Generaal in 1687 bepaalden dat degenen aan wie het approbatierecht toekwam, eenvoudig hun veto konden uitspreken, zonder verplicht te zijn enige reden op te geven aan de kerkeraad, de classis of een andere kerkelijke vergadering.

De 'publieke' kerk was in de inrichting van haar eigen leven en in haar praktisch handelen in veel opzichten aanzienlijk minder vrij dan de andere kerkgemeenschappen. De medaille van de erkenning en bevoorrechtiging door de overheid had twee kanten.

Na 1795

Toen in 1796 met de Bataafse Republiek de scheiding tussen kerk en staat werd uitgesproken, hield de bevoorrechting op. De nieuwe situatie stelde de kerk voor moeilijke opgaven, niet 't minst in financieel opzicht, maar gaf haar ook meer vrijheid. Er werd toen o.m. een poging ondernomen om weer tot een generale synode te komen. Het optreden van Napoleon en de inlijving bij Frankrijk veranderde de toestand opnieuw. Het werd nu zelfs niet langer mogelijk provinciale synoden te houden.

LITERATUUR

- C.Hooyer, *Oude kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde gemeenten (1563-1638)*. Zaltbommel 1865.
- F.L.Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*. 's-Gravenhage 1889; repr. Dordrecht 1980.
- Livre synodal contenant les articles résolus dans les églises Wallones des Pays-Bas*. I, 1563-1685. La Haye 1896.
- P.Biesterveld en H.H.Kuyper, *Kerkelijk handboekje bevattende de bepalingen der Nederlandsche synoden en andere stukken van betekenis voor de regeering der kerken*. Kampen 1905.
- J.N.Bakhuizen van den Brink et al., *Documenta reformatoria*. 2 dln. Kampen 1960, 1962.
- F.R.J.Knetsch, 'Kerkordelijke bepalingen van de Nederlandse synoden „onder het kruis" (1563-1564) vergeleken met die van de Franse (1559-1564)', in: *Feestbundel uitgeg. t.g.v. het 80-jarig bestaan van het kerkhistorisch gezelschap S.S.S.*, o.red.v. J.Fabius et al. Leiden 1982.
- W.Schmidt et al., *Weseler Konvent 1568-1968*. Düsseldorf 1968.
- D.Nauta et al., *De synode van Emden oktober 1571*. Kampen 1971.
- J.F.Goeters, *Die Akten der Synode der Niederlndischen Kirchen zu Emden 4-13 Okt. 1571*. Neukirchen 1971.
- J.Kamphuis, *Zo vonden wij elkaar: het begin van het Nederlandse gereformeerde kerkverband, de synode van Emden 1571*. Groningen 1971.
- O.J.de Jong, 'Tussen Emden (1571) en Edam (1574)', in: *Rondom het Woord*, 14e jrg. no. 2 (mei 1972).
- E.Lomberg et al, *1571 Emden Synode 1971*. Neukirchen 1973.
- R.H.Bremmer, 'De „Nationale" Synode van Dordrecht (1574)', in: *Nederl. Theol. Tijdschr.*, 30 (1976), 182-206.
- D.Nauta et al., *De nationale synode van Dordrecht 1578*. Amsterdam 1978.

- J.P.van Dooren et al., *De nationale synode te Middelburg in 1581*. Middelburg 1981.
- F.L.Rutgers, *De geldigheid van de oude kerkenordening der Nederlandsche Gereformeerde Kerken*. Amsterdam 1890; repr. (inl. J.Kamphuis) Amsterdam 1971.
- J.Reitsma en S.D.van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*. 8 dln. Groningen 1892-1899.
- H.H.Kuyper, *De post-acta of nahandelingen van de nationale synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden*. Amsterdam-Pretoria (1899).
- H.Kaajan, *De groote synode van Dordrecht in 1618-1619*. Amsterdam (1918).
- W. van 't Spijker et al., *De synode van Dordrecht in 1618 en 1619*. Houten 1987.
- W.P.C.Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700*. 6 dln. 's-Gravenhage 1903-1916.
- J.J.Kalma, *Een kerk onder toezicht: Friese synodeverslagen 1621-1650*. Ljouwert 1987.
- J.Th.de Visser, *Kerk en staat*. II, Nederland (vóór en tijdens de Republiek). Leiden 1926.
- D.Nobbs, *Theocracy and toleration: A study of the disputes in Dutch Calvinism from 1600 to 1650*. Cambridge 1938.
- E.Conring, *Kirche und Staat nach der Lehre der niederländischen Calvinisten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Neukirchen 1965.
- I.A.Diepenhorst, *De verhouding tusschen kerk en staat in Nederland*. Utrecht (1946).
- H.A.Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid: een verhandeling over de verhouding van kerk en staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17e eeuw*. Groningen 1972.
- J.Lindeboom, 'Classicale wetboeken, een bijdrage tot de kennis van het kerkelijk leven in de achttiende eeuw', in: *Nederl. Archief v. Kerkgesch.*, N.S., 41 (1956), 65-95.

11. DE NEDERLANDSE HERVORMDE KERK EN HET ALGEMEEN REGLEMENT VAN 1816

Dr. A.J.Bronkhorst

Inleiding (1796-1816)

Betekende de scheiding van kerk en staat in 1796 voor de N.H.Kerk de mogelijkheid om in de lijn van de DKO via een nationale synode tot een authentieke herordening van haar kerkelijke inrichting te komen? Gebeurd is dit niet en al spoedig bemoeide de overheid, in de Bataafse Republiek (1796-1806), in het Koninkrijk Holland (1806-1810) en, na de inlijving, in het Franse keizerrijk (1810-1813), zich op verschillende manieren met deze aangelegenheid (cf. Haitjema, 32-41; Rasker, 19-24; De Jong, 296-306; Reitsma-Lindeboom, 440-456). Maar door de snelle wisseling der politieke verhoudingen was ieder reorganisatieplan al weer verouderd nog voor het was ingevoerd.

Het herstel onzer onafhankelijkheid, 1813, alsook de vereniging met België door het Wener Congres, 1815, bracht een nieuwe situatie. Een zevental half-autonome gewesten, met eigen kerkordelijke regelingen, vormden nu een eenheidsstaat en koning Willem I beschouwde het als zijn taak en vanzelfsprekend recht de N.H. kerkinrichting daarbij aan te passen. Het herstel van de uitbetaling der predikantstractementen al dadelijk in het begin van zijn regering, bezorgde hem niet alleen een grote goodwill in kerkelijke kringen maar toonde ook zijn belangstelling voor het kerkelijk leven. Als vorst van Fulda (1802-1806) had hij al doen blijken, dat de grondgedachten van het 'landesherrliche Kirchenregiment' voor hem vanzelfsprekend waren (cf. *K. en Th.*, 1984,142). Zodat de hoofdcommies J.D.Janssen op het ministerie van Eredienst zonder moeite terug kon grijpen op een niet in de laatste plaats door hem samengesteld reglement uit de tijd van het Koninkrijk Holland, dat na advies en amendering door een nogal geheime consulerende commissie, op 7 januari 1816 per Koninklijk Besluit werd afgekondigd en - zonder dat de kerk daar nog in gekend werd - m.i.v. 1 april 1816 van kracht werd verklaard (vgl. de diss. van J.C.A.van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816*, V.U., 1942). De oude classicale en provinciale kerkelijke instanties moesten hun taak beëindigen en overdragen aan de nieuwe besturen.

Het Algemeen Reglement van 1816

Men zou dit AR kunnen typeren als een aan de Nederlandse verhou-

dingen en de calvinistische terminologie aangepaste vorm van het kerkregiment der Duitse landsvorsten:

1. onder de oude kerkelijke namen synode en classis werd een hiërarchie van regenten-besturen ingevoerd, op nationaal, provinciaal en classicaal niveau (predikanten met per bestuur één ouderling);
2. deze werden door de koning benoemd, de eerste maal direct, daarna uit aan het ministerie door de provinciale kerkbesturen voorgelegde drietallen (art. 17, 32, 57, 58);
3. wijzigingen van dit AR waren aan de koning voorbehouden, zij het op voorstel of met advies van kerkelijke colleges (art. 15);
4. het hoofd van het desbetreffende departement, of zijn gedelegeerde, heeft als koninklijk commissaris het recht de vergaderingen der Alg. synode (elf predikanten, één ouderling) bij te wonen;
5. 'De zorg voor de belangen, zowel van het christendom in het algemeen, als van de hervormde kerk in het bijzonder, de handhaving harer leer, de vermeerdering van godsdienstige kennis, de bevordering der christelijke zeden, de bewaring van orde en eendracht, en de aankweking van liefde voor Koning en Vaderland, moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die in onderscheiden betrekkingen met het kerkelijk bestuur zijn belast' (art. 9).

De kerkelijke instanties protesteerden nauwelijks; de tijd tussen 7 januari en 1 april was trouwens snel voorbij. Alleen de classis Amsterdam kwam op 4 maart in buitengewone vergadering bijeen en besloot een adres aan de koning te zenden, met protesten tegen de wijze van invoering, de oud-ouderlingen als bestuurders, het kleine getal leden der besturen en vooral tegen de onbepaaldheid van de invloed van het departement volgens art. 21-29 op de regering der kerk en tegen de grote macht der, zonder lastbrieven samenkomende, synode, die bovendien door de regering ontworpen bijzondere reglementen, zonder enige verdere inspraak kon goedkeuren; dit alles in tegenstelling tot art. 31 en 32 der Nederl. Geloofsbelijdenis. Ook het Klein-Consistorie van de Waalse Kerk te Dordrecht zond een duidelijk protest, met nog enkele andere classes (vgl. Van Loon, p. 154-170).

Zowel koning Willem I als commissaris-generaal Repelaer van Driel waren met deze protesten weinig gelukkig. Laatstgenoemde antwoordde aan de classis Amsterdam o.a. dat de gehele verandering slechts het uitwendig kerkbestuur betrof, en dat het maken van dergelijke veranderingen de ware geest van het Protestantisme aan geen soeverein betwist; vooral niet wanneer die Souverein de Leraars uit 's Lands kas bezoldigt en zich in alles als hun Beschermer gedraagt... Ook wordt de Synode thans niet opgeroepen om leerstellige geschillen te

beslissen, maar om de kerk te besturen en is de handhaving van de leer der Hervormde Kerk volgens art. 9 aan de leden van alle overige kerkbesturen, zowel als aan de Synode opgedragen... (28 maart 1816; vgl. C.Hooijer, *Kerkelijke Wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden*, Zaltbommel 1846, p. 22-23). Bij de handhaving der leer moest bijvoorbeeld worden gedacht aan het in leven roepen van instituten tot opleiding van goed onderlegde predikanten (vgl. Haitjema, p. 48).

De strijd om de belijdenis; 'quia' of 'quatenus'

Reeds in haar eerste vergadering besprak en aanvaardde de Alg. Synode een achttal haar van regeringswege voorgelegde bijzondere reglementen, waaronder een Reglement op het examen (vgl. Haitjema, p. 45). Moeilijkheden ontstonden al dadelijk door de onduidelijkheid der proponentenbelofte in art. 38 daarvan. Hier werd gesproken van de aanvaarding van 'de leer welke overeenkomstig Gods Heilig Woord, in de aangenomen Formulieren van Enigheid der Ned. Hervormde Kerk is vervat'. Men maakte bezwaar want:

1. hier geen aanvaarding van de Formulieren van Enigheid gevraagd, maar slechts van de daarin vervatte leer;
2. onduidelijk of de niet overal ingevoerde Dordtse Canones tot de aangenomen Formulieren konden worden gerekend;
3. dubieus of overeenkomstig hier *quia* betekent, of slechts *quatenus*;
4. wat bedoeld: was de H.Schrift Gods Woord of bevatte zij dit? (Rasker, 41).

De Synode deed hierover geen uitspraak, want dat zou een uitspraak in een leergeschil zijn geweest en zij herinnerde zich goed, dat zij daarvoor niet opgeroepen was. Wie dan wel? Deze vraag werd nooit beantwoord en steeds ontweken. Dat bleek ook heel duidelijk, toen met ingang van 1-1-1880 in art. 39 van het Reglement op het Godsdienstonderwijs werd ingevoegd, dat de belijdenisvragen moesten worden gesteld 'althans wat betreft de geest en de hoofdzaak van de daarin vervatte belijdenis, verklaring en belofte', hetgeen in de praktijk voor de predikanten vrijwel volstreekte vrijheid betekende.

Juist daardoor werd de strijd om de belijdenis een der meest ingrijpende gevolgen van het AR van 1816. Een haast permanente stroom van adressen aan de synode getuigt daarvan. Het adres van Ds. Molenaar te Den Haag 'aan mijn Hervormde landgenoten' (1827). De adressen uit Assen, Smilde, Hoogeveen, Meppel, Steenwijk, Grootegast, Uithuizen, tegen de onbepaaldheid der proponentenformule (1834). Het adres der 'Zeven Haagse Heeren', protesterend tegen de leerstellin-

gen der Groninger theologie (1842), het adres der 'Christelijke Vrienden' aandringend op handhaving der leer (1848). De adressen van Dr. Van Ronkel c.s., van Hoedemaker c.s., van Ds. Verhoeff, Ds. Malcomesi e.a. (1889). Typerend voor de houding der synode t.a.v. al deze en andere adressen was haar antwoord uit 1889: 'De Kerk heeft voor alle dingen behoefte aan rust en vrede. Och werd zij niet langer noodeloos beroerd'. Wat die behoefte aan orde, rust en vrede in concreto betekende, is helaas in de jaren der Afscheiding maar al te duidelijk geworden.

De regering trekt zich terug

Eén adres had wel succes, zij het ook een ander dan Ds. H.Moorrees (Wijk) gehoopt had. Met vijf andere predikanten en 8790 leden der kerk verzocht hij in 1841 terugkeer tot het oude ondertekeningsformulier der proponenten en de Dordtse Kerkorde. Toen de Synode dit verzoek afwees, richtte hij zich tot koning Willem II en verzocht hem in te grijpen. Het antwoord hierop was een ministeriële verklaring van 1-7-1842, dat de kerk voortaan haar eigen regelingen kon vaststellen en veranderen. Toen de synode voor deze boodschap wel ontvankelijk bleek en AR art. 15 veranderde, keurde de regering dit goed.

Het jaar 1848 bracht een grondwetsherziening in radicaal-democratische geest. Dit maakte een nieuw AR mogelijk, dat wel rustte in het AR-1816, maar nu langs kerkelijke weg tot stand kon komen en door de overheid werd goedgekeurd (behoudens 11 reserves, die geleidelijk, de laatste bij KB van 22-7-1870, vervielen; vgl. Rasker, p. 157v, Haitjema, p. 61). Enkele belangrijke verschillen tussen het AR-1816 en het AR-1852:

1. Art. 1 bepaalt nu, dat de N.H.Kerk bestaat uit gemeenten; pas in art. 7 wordt van leden gesproken;
2. Het AR bouwt nu op van beneden naar boven: kerkeraad - classicaal bestuur - provinciaal kerkbestuur - algemene synode;
3. Art. 23 erkende het recht der gemeente haar ouderlingen en diakenen zelf te kiezen, nadat een bijzonder reglement hiervoor zou zijn vastgesteld. Dit kwam pas in 1867 tot stand en bracht de tienjaarlijkse stemming der stemgerechtigde lidmaten over de vraag 'kerkeraad of kiescollege': kerkeraad betekende coöptatie; kiescollege betekende de uitbreiding van de kerkeraad met tweemaal zijn ledental door uit de lidmaten gekozen kiesgerechtigden — sinds 1923 ook vrouwen — ter verkiezing óf herverkiezing van ouderlingen en diakenen (voor niet al te grote gemeenten m.i. het beste tot nu toe bedachte systeem;

in grotere gemeenten kwam de leiding dan als vanzelf bij de voorzitter van de grootste kiesvereniging).

Het beheer der kerkelijke fondsen en het toezicht daarop Het beheer der kerkelijke goederen en fondsen, dat tussen 1819 en 1823 door koning Willem I in 'Prov. Reglementen o.d. administratie v.d. kerkelijke fondsen' geregeld was, bleef ook nu aan de bevoegdheid der Synode onttrokken; zij mocht hoogstens adviseren. In 1866 stelde de regering een *Algemeen College van Toezicht* in, met de taak én de bevoegdheid om binnen drie jaar een algemene regeling op het beheer uit te werken en vast te stellen. Toen dit vóór 9-2-1869 niet gereed was, verlengde een Kon. Besluit van 3-2-1869 deze bevoegdheid tot 1-10-1869. Ook dit hielp niet. Het Algemeen College van Toezicht continueerde daarop zichzelf en riep tegen 17 juni 1870 een verdubbeld 'Algemeen College van Toezicht' samen om een 'Algemeen Reglement op het Beheer der kerkelijke goederen en fondsen der Hervormde gemeenten en het toezicht daarop' vast te stellen. Daar de termijn van de wettelijke bevoegdheid daartoe inmiddels verstreken was, kon alleen van vrijwillige aanvaarding van het toezicht - bij referendum der stemgerechtigden - door de gemeenten sprake zijn. Ongeveer tweederde der gemeenten bleek hiertoe bereid, ongeveer eenderde koos voor 'vrij beheer'. De regering wees (in 1876) een verzoek van de Synode én het Algemeen College van Toezicht om de zaak wettelijk te regelen van de hand en de Synode durfde het, gezien de juridische onduidelijkheid van de situatie, niet aan. Na allerlei mislukte pogingen om tot een oplossing te komen besloot de Synode in 1938 om 'geen regeling van het beheer door te zetten dan na overleg en verkregen overeenstemming met de beheersinstanties, voornamelijk het Alg. College van Toezicht en de Vereniging van Kerkvoogdijen in Nederland' (vgl. Haitjema, p. 64).

De reorganisatiestrijd

Het terugtreden der regering in 1843 en 1852 zowel als de bevoegdheid der gemeenteleden om zelf directe invloed uit te oefenen op de samenstelling der kerkeraden (waardoor vele tot dan toe liberale gemeenten orthodoxe kerkeraden kregen), bracht de reorganisatiestrijd in een nieuwe fase. Enerzijds beperkte men zich tot pogingen om het belijdend karakter der kerk duidelijker te doen uitkomen (verplichting van Mat. 28:19 bij de doopsbediening; een verscherpte proponentenformule; het schrappen van de woorden 'in geest en hoofdzaak' bij het stellen der belijdenisvragen), anderzijds beschouwde men dit

toch als lapmiddelen, als het 'bouwen van een sanatorium in een moeras' (Hoedemaker; vgl. Haitjema, p. 68). Soms ging de Synode op dergelijke pogingen in, maar meestal werd een in eerste lezing aangenomen voorstel het volgend jaar in tweede lezing weer teruggenomen. Een hoogtepunt - zowel gezien de betekenis van de initiatiefnemers als gezien de brede steun vanuit de kerk - was het door vele classicale vergaderingen overgenomen voorstel Gunning-Hoedemaker-P. J.Kromsigt van 1901. Afgewezen; evenals een concept-reglement Slotemaker de Bruïne - Blanson Henkemans (1905), dat in enige grote lijnen wilde terugkeren naar de D.K.O. Verschillende malen probeerde men te komen tot een 'Grote Synode', die de gehele kerk beter zou kunnen representeren; soms strandde dit op het veto der provinciale kerkbesturen, die met tweederde meerderheid hunner leden wijzigingen in het Alg. Reglement moesten goedkeuren (1923). Een voorstel der Utrechtse professoren omtrent een 'modus vivendi' der richtingen werd in 1916 met 10-9 aangenomen, in 1917 opgeborgen. Een verzoek van het Convent van Geref. Kerkeraden, dat de 'Gereformeerde Bonds'-gemeenten zich zelfstandig zouden mogen organiseren, alleen financieel met de N.H.Kerk verbonden blijvende, werd zonder meer verworpen. In 1928 besloot de Synode op verzoek van de Confessionele Vereniging om zelf een reorganisatiecommissie te benoemen, maar ook het uitgewerkte voorstel dezer commissie werd in 1929 verworpen. Als reactie daarop werd in 1930 het N.H.Verbond tot Kerkherstel opgericht (een deel van de Geref. Bond, de Confessionelen en de rechts-Ethischen; voorzitter Haitjema), in 1931 gevolgd door de Vereniging Kerkopbouw (de links-Ethischen en een deel der Vrijzinnigen; voorzitter A.M.Brouwer), maar ook het voorstel van Kerkopbouw werd in 1935 verworpen. Onder leiding van P.Scholten kwamen Kerkherstel en met name de rechtervleugel van Kerkopbouw in 1935 tot het ernstig verlangen om zo enigszins mogelijk verder te komen op de weg tot reorganisatie van de oude volkskerk in de geest van Hoedemaker en Gunning (vgl. Haitjema, p. 84); maar ook hun gezamenlijke reorganisatievoorstel werd in 1938 niet door de Synode in tweede lezing aanvaard en de voorstellen van de Alg. Synodale Commissie ondergingen in 1939 hetzelfde lot. (Voor deze laatste jaren vgl. de dissertatie van Dr.H.Bartels, *7ieuw jaren strijd om een belijdende Kerk: 1929-1939*; Utrecht 1946.) Het AR-1816 had 'zijn vermogen om te duren' (Noordmans) opnieuw duidelijk bewezen.

Op weg naar de 'Werkorde'

In 1940 raakte Nederland door de Duitse inval betrokken in de tweede wereldoorlog. De gangbare kerkelijke tegenstellingen geraakten daardoor wat op de achtergrond. Reeds in augustus 1940 werd in het synodegebouw (Javastraat 100 in Den Haag) de *Commissie voor kerkelijk overleg* geïnstalleerd, met o.a. een subcommissie voor *Gemeenteopbouw*, die onder leiding van Prof. Kraemer (Leiden, Godsdienstgeschiedenis) de gemeenten met grote missionaire beweging oproep om *waarlijk kerk* te zijn, 'in gehoorzaamheid aan de H.Schrift, staande op de bodem der belijdenisgeschriften' (Kraemer, 1941).

Door 'Gemeenteopbouw' dreigde nu de reorganisatie op het tweede plan te geraken: reformatie vóór reorganisatie! (dus anders dan Hoedemaker had gewild). Maar reeds in 1941 ging Kraemer steeds duidelijker inzien, dat het niet verantwoord was de kerkrechtelijke zijde van het probleem der (door de richtingstrijd) gedesorganiseerde kerkelijke samenleving nog langer buiten beschouwing te laten. Zo werd in 1942, als subcommissie van de Werkgroep 'Gemeenteopbouw' de 'Commissie voor beginselen van kerkorde' ingesteld, die er in zeer moeilijke omstandigheden (men moest bijv. in Nunspeet vergaderen, daar de voorzitter, P.Scholten, door de Duitsers daarheen verbannen was) in slaagde het zgn. ontwerp-*Werkorde* vast te stellen: 'grote synode' als ambtelijke vergadering, samengesteld uit afgevaardigden der 45 classes (30 predikanten, 15 ouderlingen) met als eerste taak, als een soort 'Constituante', om 'de kerkorde voor te bereiden en vast te stellen'. (In een achttal Additionele Artikelen bij het AR en een 23-tal invoeringsbepalingen werd de daardoor ontstane overgangssituatie geregeld.)

Op 24 april 1944 kwam dit voorstel in de Algemene Synode aan de orde en werd daar met algemene stemmen aanvaard. Op 24 mei werd het voorstel in de daartoe speciaal bijeengeroepen classicale vergaderingen (als *classis plena*, waartoe alle predikanten, ouderlingen, diakenen alsmede de kerkvoogden waren uitgenodigd) door twee daartoe begin mei geschoolde synodale gedelegeerden uiteengezet, voor informatie en gedachtenwisseling. Op 28 juni bleek bij de consideraties, dat de overgrote meerderheid der classicale vergaderingen (hier en daar ook met soms niet onbelangrijke amendementen) het voorstel aanvaardde. Waarop - wel voor het eerst sinds ruim een eeuw - op 26 juli 1944 de Algemene Synode het voorstel ook in tweede lezing met algemene stemmen aannam.

Door de 'hongerwinter' moest de eindstemming der Provinciale

Kerkbesturen van november 1944 worden uitgesteld. Maar op 25 juli 1945 was het dan zover. Met 62-2 stemmen (slechts twee leden uit Drenthe stemden tegen) gingen ook zij accoord. Op vrijdag 3 augustus was het laatste bericht in Den Haag binnen en kon de einduitslag door de Alg. Synode worden vastgesteld (Hand. Alg. Synode 1945, p. 18), waarop de secretaris, Ds. K.H.E.Gravemeyer, de betekenis van dit historische ogenblik in een symbolische daad tot uitdrukking bracht door de reglementenbundel met de Bijbel te bedekken. Op 3 oktober (!) kozen de classicale vergaderingen de leden der generale synode, die op 31 oktober (!) in de Nieuwe Kerk te Amsterdam voor het eerst bijeen kwam, om in haar voortgezette vergadering te Wassenaar op 11 november 1945 de Commissie voor de Kerkorde te benoemen (voorzitter P.Scholten, na diens overlijden in 1946 S.F.HJ.Berkelbach van der Sprenkel; secretaris Dr. H.M.J.Wagenaar; vgl. mijn *Amsterdam en Wassenaar*, 1946).

De Kerkorde van 1951

Aan de hand van een door Wagenaar op Scholtens verzoek in de hongerwinter opgesteld werkplan en ook in consultatie met officiële deputaties van andere kerken, kwam het ontwerp in twee jaar gereed en kon het op 24 november 1947 in de sacristie van de Domkerk te Utrecht door Prof. Berkelbach van der Sprenkel aan de generale synode worden aangeboden. Een Centrale Commissie van Rapport (voorzitter Dr. HJ.Honders, Wassenaar) met tien subcommissies (zo werden alle synodeleden erbij betrokken) ging aan het werk: op 14-7-1948 aanvaardde de synode de kerkorde in engere zin met algemene stemmen; op 14-10-1949 de kerkorde met de ordinanties met algemene stemmen; op 18-2-1950 konden de overgangsbepalingen in eerste lezing worden vastgesteld. Op 20-11-1950 kon de verdubbelde synode met haar behandeling in tweede lezing beginnen; op 7-12-1950 bleek de vereiste tweederde meerderheid ruimschoots verkregen (76-14), waarop praeses Ds. H.J.F. Wesseldijk een onvergetelijke slottoespraak hield over 1 Kon. 18:30: 'en hij heelde het altaar des Heren dat verbroken was' (Haitjema, 108-110). Zodat op 1 mei 1951, opnieuw in het koor van de Nieuwe Kerk te Amsterdam, de aera-1816 officieel kon worden afgesloten en de Kerkorde-1951 van kracht worden kon.

LITERATUUR

- H.Kraemer, *Op welken grondslag*, een woord tot het Nederlandse Volk, Amsterdam, 1945.
- W.Banning, K.H.E. Gravemeijer, H. Kraemer, *Verantwoording*. 's-Gravenhage 1947.
- H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I en II*. 's-Gravenhage 1946.
- H.Bartels, *Tien jaren strijd om een belijdende kerk: De Nederlandse Hervormde Kerk van 1929-1939* (diss. Utrecht). Den Haag 1946.
- A.J.Bronkhorst, *Op weg naar een nieuwe kerkorde*. Amsterdam 1945.
- A.J.Bronkhorst, *Amsterdam en Wassenaar: De zittingen van de Generale Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk gehouden in het jaar 1945*. Amsterdam 1946.
- A.J.Bronkhorst, *Opnieuw naar Amsterdam: De samenkomsten der Generale Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk op 1 mei 1951 bij het in werking treden van de nieuwe kerkorde*. 's-Gravenhage 1951.
- Th.L.Haitjema, *Nederlands Hervormd kerkrecht*. Nijkerk 1951.
- C.Hooijer, *Kerkelijke Wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden*. Zaltbommel 1846. O.J.de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*. Nijkerk 1978. 'Het Algemeen Reglement van 1818', in: *Kerk en Theologie*, jrg. 1984, p. 140-143.
- J.C.A.van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816* (diss. V.U.). Wageningen 1942.
- A.J.Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795: haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*. Kampen 1974.
- J.Reitsma - J.Lindeboom, *De geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*. Utrecht 1933.

12. GEREFORMEERDE KERKEN

A. DE KERKEN VAN DE AFSCHIEDING

Dr. W. van 't Spijker

De Afscheiding presenteert zich vooral als een beweging waarbij de kwestie van het gezag van de belijdenis in het geding was. Tussen de voormannen van de beweging en de officiële kerkelijke instanties speelde voornamelijk de kwestie van de ondertekening der formulieren van enigheid een rol. Eerst in de tweede plaats was er sprake van een sterk verzet tegen de reglementen die van kracht waren geworden in 1816. Maar deze kerkordelijke aangelegenheid werd van grote betekenis toen de afgescheiden kerken zich voor de noodzaak geplaagd zagen van een eigen kerkelijke organisatie.

Het is opmerkelijk dat de grote moeilijkheden, die zich jaren aan-een onder hen hebben voorgedaan, grotendeels waren toe te schrijven aan verschil van inzicht omtrent de waarde en de inhoud van een kerkorde.

De Acte van Afscheiding (1834) reikte de hand aan alle gereformeerden: 'weshalve de ondergetekenden met dezen verklaren: dat zij overeenkomstig het ambt aller gelovigen, art. 28, zich afscheiden van degenen die niet van de kerk zijn, en dus geen gemeenschap meer te willen hebben met de Nederlandse Hervormde Kerk, totdat deze terugkeert tot de waarachtige dienst des Heren; en verklaren tevens gemeenschap te willen uitoefenen met alle ware gereformeerde ledematen, en zich te willen verenigen met elke op Gods onfeilbaar Woord gegronde vergadering, aan wat plaats God dezelve ook verenigd heeft, betuigende met dezen dat wij ons in alles houden aan Gods heilig Woord en aan onze aloude formulieren van enigheid, in alles op dat Woord gegrond, nl. de belijdenis des geloofs, de Heidelbergse catechismus en de Canones van de synode van Dordrecht gehouden in de jaren 1618 en 1619, onze openbare godsdienstoefeningen te richten naar de aloude kerkelijke liturgie en ten opzichte der kerkdienst en bestuur, ons voor het tegenwoordige te houden aan de kerkenordening, opgesteld door de voornoemde Dordrechtse synode...'. Ook andere gemeenten die zich van de Hervormde Kerk afscheidde, gaven in soortgelijke bewoordingen hun terugkeer naar de Dordtse kerkorde te kennen.

Maar reeds op de eerste synode, te Amsterdam gehouden (1836), trad een verschillende zienswijze aan het licht terzake van de beteke-

nis van deze terugkeer naar Dordt. Scholte schreef later dat, wanneer men toen de zaken grondig zou hebben doorgesproken, het nimmer tot een georganiseerd kerkelijk leven zou zijn gekomen. De kwestie werd echter reeds het volgende jaar oorzaak van een hevige twist. Daarbij was zeker ook een verschil in spiritualiteit in geding. Maar deze kristalliseerde zich niet minder rondom de vraag hoe de structuur van de afgescheiden kerk zou zijn.

De synode van Utrecht wijdde aan de zaak vrijwel geheel haar aandacht. Zij stelde een reeks dogmatische artikelen op, die de beschouwing van de gemeente raakten, terwijl zij daarnaast de principia aangaf, die bij het vaststellen van de kerkorde in acht zouden worden genomen. Deze luiden als volgt:

1. Naardien den Heere Jezus Christus alle macht is gegeven in den hemel en op aarde, en Hij in het bijzonder van God tot Koning is gezalfd over Sion, den berg Zijner heiligheid, daarom mag aan niemand, het zij wereldlijke overheid, het zij eenig ander mensch, eenige magt *in* of *over* de Kerk toegelaten worden.
2. De gemeente des Heeren behoort dan ook alleen naar des Konings ordonnantiën geregeerd te worden, terwijl alleen zoodanige regering of bestierders in de Kerk moeten wezen, waarvan in Gods Woord wordt gesproken.
3. Hierom zijn er in de gemeente des Heeren opzieners, die, de regering der Kerk uitmakende, tot grootere of kleinere vergaderingen behooren bijeen te komen.
4. Het is de verpligting van deze vergaderingen, alles te bezorgen het geen tot de regeering der gemeente, waarover zij gesteld zijn, behoort, zoo nogtans dat zij geen *heerschappij voerende*, maar alleen eene *hestierende* magt uitoefenen. Daarom mag door geene vergadering van opzieners eenig volstrekt verbindend bevel aan eene bijzondere gemeente, of aan de geheele gemeente, waarover zij gesteld zijn, worden gegeven, wanneer in het Woord Gods de verpligting van zoodanig bevel niet duidelijk is aangetoond.
5. In zoodanige dingen, die niet in het Woord Gods uitgedrukt staan, maar nogtans naar den toestand en het welzijn der gemeente eene bepaling vereischen, behooren wel de Opzieners der gemeente bestiering te geven, en behoort ook wederkeerig niemand zonder noodzaak daarvan af te wijken; evenwel mag nooit van zoodanig gevallen een last of dwang gemaakt worden.

Aan deze bij het begin van de vergadering ingediende artikelen werd er in de twaalfde zitting nog een toegevoegd met de volgende inhoud: Dezelfde bedienende magt, welke door eenen kerkeraad over eene

gemeente wordt uitgeoefend, komt ook toe aan meerdere kerkera-den, die gezamenlijk vereenigd zijn, over de meerdere gemeenten waar-over zij gesteld zijn. Geen gedeelte der opzieners zal zich ook mogen onttrekken aan de vereenigde vergadering der overige opzieners.

In het licht van deze preliminaire artikelen werd de Dordtse kerk-orde herzien, waarbij een groot aantal artikelen verviel en andere wer-den toegevoegd. Daarbij werd teruggegrepen naar het instituut van de profetie, waarover in het convent van Wezel (1568) het een en ander besloten was naar de gangbare praktijk in de vluchtelingengemeen-ten te Londen. Ieder lidmaat werd opgewekt om te staan naar de gave der profetie, waarmee bedoeld werd dat wie de gave ontvangen had in de gemeente om het Woord van God uit te leggen 'als broeders, en niet als dienaars des Woords', deze gave ter beschikking van de gemeente zou stellen. Met een aantal andere bepalingen, o.a. die over het aftreden van ouderlingen en diakenen, verkreeg de kerkorde nu, althans in het oog van De Cock, meer een independentistisch dan een gereformeerd karakter. Hij tekende protest aan, maar legde zich later, zij het niet zonder bedenkingen, bij de gang van zaken neer.

Dit was niet het geval met een aantal gemeenten, voornamelijk in en rond Zwolle, die zich voortaan als Gereformeerde Kerk onder het kruis, ook wel kruisgemeenten genoemd, zelfstandig opstelden. Zij tekenden bezwaar aan tegen de nieuwe kerkorde, maar zij verzetten zich nog sterker tegen het 'aanvragen van vrijheid' bij de overheid, omdat zij daarin de rechten van Christus als Koning van zijn kerk verkort zagen.

Ook binnen de kring van de afgescheidenen zelf leidde de invoer-ing van de nieuwe kerkorde tot grote moeilijkheden. Dit bracht de synode van 1840 er toe om haar terzijde te stellen en terug te keren tot de Dordtse kerkorde. Daarbij werd een verklaring afgelegd, die het patronaatsrecht geheel verwierp, 'zoo wel als alle wereldlijke magt, in of over de Kerk... Evenwel zeggen wij hierdoor niet, dat de Overheid in geenen deele haren invloed ten aanzien der kerk moet doen gelden. Integendeel, wij verlangen dat de Overheid de Kerk mogt be-schermen en dat zij alom haren invloed mogt doen gelden, om het kwaad te weren en hetgene heilzaam is voor te staan, volgens Artikel 36 van onze Geloofsbelijdenis. Maar wij kennen haar geene heerschen-de magt of gezag in of over de Kerk toe, *want de Heere is onze Rich-ter, de Heere is onze Wetgever, de Heere is onze Koning*, Jes. XXXIII.22 en Ps. 11:6. Hem wenschen wij, door zijne genade van ganscher har-te, alléén als zoodanig te vreezen en eere te geven'.

Men nam de Dordtse kerkorde aan zonder enige verandering, over-

tuigd als men was dat de gemeenten zelf wel de weg zouden vinden om naar gelegenheid van plaats en tijd zo te handelen als de stichting verlangde, in overeenstemming met de geest van de kerkorde.

Op deze wijze keerde de rust langzamerhand terug. Voorlopig vond niemand het geraden om ten aanzien van de kerkelijke orde de zaken op scherp te stellen. Vooral na 1854 groeide er, mede door een beoogde eenheid in de opleiding, een besef van saamhorigheid, dat de afgescheidenen als gemeenschap gunstig beïnvloedde: een kerkorde kan geen eenheid scheppen. Zij kan slechts uitdrukking geven aan een werkelijk voorhanden eenheid.

Een nieuwe problematiek deed zich voor, toen in 1869 een hereniging plaatsvond met de Kerken onder het kruis op de synode in Middelburg. De synode was van oordeel dat zij in deze omstandigheden niets behoefde te doen dan aan de Hoge Regering kennis te geven dat de vereniging tot stand was gekomen en dat de kerken de naam van Christelijke Gereformeerde Kerk zouden dragen, waarbij in vrijwel gelijklopende formulering als in 1834 de kerkorde van 1618 en 1619 werd aanvaard 'zooveel de omstandigheden dit niet verhinderen'.

De regering weigerde echter op basis van deze mededeling de Christelijke Gereformeerde Kerk te erkennen. Zij verlangde een reglement waarin haar inrichting en bestuur werd vastgelegd. Wat vele plaatselijke gemeenten jaren eerder hadden gedaan, werd nu door de synodale commissie van de Christelijke Gereformeerde Kerk, zij het op zeer beperkte schaal, verricht: men overhandigde een statuut, waarin verklaard werd dat de kerk 'volledig en zonder eenige zinsbehouding' de drie formulieren van enigheid als uitdrukking van haar geloof aanvaardde en dat ingevolge de Kerkorde, die daarbij uitdrukkelijk werd genoemd, het bestuur over de plaatselijke kerken werd geëffend door de kerkeraden. Op deze wijze meende men de overheid tegemoet te kunnen komen, zonder het eigen beginsel geweld aan te doen. Het 'reglement' of 'statuut' functioneerde uitsluitend in de rechtssfeer, zoals deze toen door de overheid werd bepaald. Het gaat te ver om, zoals dit later door Dr. A. Kuyper geschiedde, met het oog op dit gegeven aan de Christelijke Gereformeerde Kerk een collegialistisch karakter toe te schrijven, ook al is in dit reglement sprake van een lidmaatschap van de kerk als zodanig, waarbij de plaatselijke gemeente niet duidelijk genoemd wordt. Mede door de aandrang van de zijde van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken besloot de synode van de Christelijke Gereformeerde Kerk van 1891 het reglement terzijde te stellen. Daarvan werd mededeling gedaan aan de regering, waarbij vermeld werd dat de kerkorde in zoverre gewijzigd was, dat

alle passages die betrekking hadden op de vroegere verhouding van kerk en staat tussen haakjes werden geplaatst en in een bijgevoegde aantekening als vervallen werden aangegeven. In feite was daarmee de Christelijke Gereformeerde Kerk in 1892 op hetzelfde punt weer-gekeerd waarvan men in 1834 terstond bij de Afscheiding was uitgegaan: de kerkorde van Dordrecht, maar dan aangepast aan de tijdsom-standigheden, vooral ter zake van de verhouding van kerk en staat.

LITERATUUR

D.Nauta, 'De kerkorde van Dordrecht in de kerken van Afscheiding en Doleantie' in: *Verklaring van de kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland*. Kampen 1971, blz. 23-35. C.Veenhof, *Kerkgemeenschap en kerkorde: kort overzicht van de strijd, gevoerd in de Afgescheiden Kerken tussen 1836 en 1840 over de kerk-gemeenschap en kerkorde*. Amsterdam 1974.

B. DE KERKEN VAN DE DOLEANTIE

Drs. D.Deddens

Evenals de kerken van de Afscheiding zijn de kerken van de Doleantie teruggekeerd tot de belijdenis van de 'aloude' gereformeerde kerken in ons land en tot de gereformeerde kerkorde die 't laatst werd herzien en vastgesteld door de Dordtse synode in 1619. Aan de breuk met de bestaande kerkelijke organisatie is intensieve bezinning en kerk-rechtelijke studie vooraf gegaan. Als vrucht daarvan werden reeds vóór de Doleantie kerkrechtelijke beginselen geformuleerd en uitgedragen, die bij de afwerping van het synodale juk werden toegepast en in de daarop volgende jaren voortdurend werden gehandhaafd en verdedigd.

Tegenover de hiërarchische besturenmacht en de bestaande leervrijheid werd beleden de souvereiniteit van Christus die over en in zijn Kerk volstreekte zeggenschap heeft; de eenheid van de Kerk ligt in de daadwerkelijke erkenning van Christus' koningschap en de eenheid in de schriftuurlijke leer. Daarom vormt de gereformeerde belijdenis de onmisbare en onopgeefbare grondslag van het plaatselijke kerke-lijke leven en van het kerkverbandelijk samenleven van de gerefor-meerde kerken in Nederland.

Dit kerkverband - zo werd verder betoogd - heeft een confedera-tief karakter. Terwijl het doen uitkomen van de eenheid en het oefen-

nen van de gemeenschap met zusterkerken door Christus van iedere kerk wordt vereist, mag geen kerk door een zusterkerk of door zusterkerken (of door overheidsmaatregelen) tot toetreding tót, resp. tot blijven in het kerkverband gedwongen worden. Iedere plaatselijke kerk met haar door Christus gegeven ambtelijke institutie is een complete kerk, die geen macht boven zich heeft dan die van Christus. De meerdere vergaderingen in het kerkverband zijn geen hogere instanties. Anders dan de kerkeraden hebben zij van Christus geen ambtelijke taken en bevoegdheden ontvangen. Hun taken en bevoegdheden beperken zich tot wat de kerken zelf vrijwillig overeengekomen zijn. Door de confederatie ontstaat er niet een institutaire landskerk waarvan de plaatselijke kerken onderafdelingen vormen. Het enig bestuurend college blijft de plaatselijke kerkeraad, die echter in het kerkverband gebonden is aan de kerkorde, en dus ook de door de meerdere vergaderingen genomen besluiten heeft na te komen, overeenkomstig de regel die in de Dordtse kerkorde is vastgelegd in artikel 31.

Hiermee zijn enige hoofdzaken weergegeven van wat vóór, tijdens en na de Doleantie werd uiteengezet en verdedigd. Het ging hier, zoals telkens benadrukt werd, om gereformeerde grondbeginselen die door de Nederlandse kerken in de 16e eeuw van meet af aan waren aanvaard, en belichaamd in de kerkorde in heel de periode van Emden 1571 af tot Dordrecht 1619 toe. Deze kerkrechtelijke gedachten zijn in het bijzonder tot uitdrukking gebracht door dr. A. Kuyper en dr. F.L. Rutgers. Trad Kuyper in heel de Doleantiebeweging naar voren als leidinggevende figuur, zelf noemde hij zím collega en wapenbroeder Rutgers 'verreweg de fijnste en beste kenner van ons gereformeerde kerkrecht'. Het kerkrechtelijk werk van Rutgers werd vooral gekenmerkt door zorgvuldig onderzoek naar de historie: hoe is de praktijk geweest sinds de Reformatie, en vooral: welke beginselen heeft men in de 16e eeuw aanvaard en doen gelden? Deze historische gerichtheid was er, zoals terecht is opgemerkt, 'uit de aard der zaak': primair moest het verloren terrein herwonnen worden.

Er is in de kerkrechtelijke gedachtengangen en in de verbreiding daarvan een duidelijke groei geweest. We schetsen hier in 't kort ontwikkelingen die zich hebben voorgedaan in de jaren 1882-1892.

Rutgers over de aard van het vroegere kerkverband (1882) Vier jaar vóór het begin van de Doleantie sprak Rutgers in de algemene vergadering van de 'Nederlandsche Vereniging van Vrienden der Waarheid' over het onderwerp: *Hoedanig was het kerkverband van*

de Nederlandsche Gereformeerde Kerken, toen de organisatie van 1816 haar werd opgelegd? Van allesbeheersende betekenis was, naar hij uiteenzette, de kwestie van de *grondslag*. Deze was 'in volstrekten zin, de gemeenschappelijke erkenning van het onvoorwaardelijke gezag van Gods Woord, d.i. van de Heilige Schrift en de gemeenschappelijke belijdenis van de daarop gegronde artikelen en stukken der leer'. Rutgers staft dit en werkt dit uit door o.m. te wijzen op art. 29 NGB, uitspraken van het convent van Wezel 1568 en de synode van Emden 1571. In kerkrechtelijke zin rustte het kerkverband op *de vrijwillige toetreding* van de bijzondere kerken. Zij verenigden zich 'als een kerkverbond; tot wederkerige correspondentie, en dan zóó, dat iedere bijzondere kerk haar volle macht en vrijheid onder de heerschappij van haar eenige Hoofd Christus, en naar den regel van Gods Woord bleef behouden'. O.m. vraagt hij er aandacht voor, 'dat men hier van den aanvang af altijd sprak en bleef spreken, ook in alle officiële stukken, van de Nederlandsche Gereformeerde kerken in het meervoud'. Tot toetreding mocht niet gedwongen worden, maar zij was eis van Gods Woord: 'En zoolang dat Woord regel blijft en de eenparigheid der leer blijft bestaan, moet de uitwendige band ook bewaard blijven. Het is er geheel mede (zeide men terecht) als met den uitwendigen band, die de bijzondere Kerk en hare individuele leden verbindt. Niemand mag zich op zichzelf houden', enz. (art. 23 der belijdenis). En vooral tegenover de Brownisten en de Independenten hebben onze vaders de noodzakelijkheid van het kerkverband steeds gehandhaafd'.

In hetzelfde jaar handelde Rutgers in zijn eerste rectorale rede over *Het kerkverband der Nederlandsche Gereformeerde Kerken, gelijk dat gekend wordt uit de handelingen van den Amsterdamschen kerkeraad in den aanvang der 17e eeuw*. Nog in 1882 kwam deze oratie, voorzien van talrijke aantekeningen en een groot aantal aktenstukken, van de pers. Na een inleiding over de studie van het kerkrecht en een eerste oriëntatie over de moeilijkheden in het begin van de 17e eeuw, bespreekt Rutgers uitvoerig de handelingen van de genoemde kerkeraad voorzover die het kerkverband raakten. Zij hadden, naar hij aangeeft en toelicht, vierderlei strekking: (1) om het in het algemeen krachtig te handhaven; (2) om het in sommige opzichten buiten werking te stellen; (3) om het desgevorderd tijdelijk te verbreken; (4) om het terzelfder tijd zoveel mogelijk te herstellen. Alle handelingen, in deze vier opzichten genoemd, waren toepassing van één en hetzelfde beginsel. Dat éne beginsel betreft: de grondslag van het kerkverband, de belijdenis als de formulering van de schriftuurlijke leer. 'Het kerk-

verband werd gehandhaafd, door handhaving der aan al zijne kerken gemeenschappelijke belijdenis; het werd buiten werking gesteld, waar dat nodig was om die belijdenis zuiver te bewaren; het werd verbroken, waar afwijking van die belijdenis het inderdaad reeds had losgemaakt; en het werd hersteld, door vernieuwde aansluiting aan al wat die belijdenis was blijven vasthouden'.

De Conferentie van Gecommitteerde Kerkeeraadsleden (1883) Op 15 januari 1883 werd in de Nederlandse Hervormde Kerk de nieuwe proponentenformule van kracht. Door ouderlingen van de kerk te Amsterdam werd hierop besloten om samen met de predikanten door ondertekening van de drie formulieren van eenheid onverdeelde en hartelijke instemming met de belijdenisgeschriften van de kerk te doen blijken. Voor Kuyper was dit een aanleiding een nieuwe uitgave van de drie formulieren samen met de D.K.O. te bezorgen. In zijn Voorrede stelt hij voorop: 'Niet de eenheid van de kerkorde, maar de eenheid van belijdenis beslist voor de eenheid der Kerken'. In de gegeven situatie dient men in de *eerste* plaats bedacht te zijn op de zaak van de belijdenis. Pas daarna dient die van de kerkorde aan de orde te komen. De D.K.O. is nooit wettig afgeschaft. 'Geen Nationale Synode van alle gereformeerde kerken dezer landen is na de Synode van 1618/19 meer samengekomen. Ons kerkrecht staat dus nog altoos op den toen gelegden grondslag'.

De zaken van het kerkverband en de kerkorde werden scherp belicht in de op 11 april 1883 te Amsterdam gehouden samenkomst, die bekend staat als de Conferentie van Gecommitteerde Kerkeeraadsleden. Als voorwaarde voor deelname aan deze landelijke bijeenkomst was gesteld dat men de drie formulieren van eenheid als basis en uitgangspunt voor beraadslagingen zou erkennen. Kuyper en Rutgers traden sterk op de voorgrond.

De eerste reeks resoluties van deze samenkomst betreft 'de ontstane moeilijkheid in haar tegenwoordigen stand'. De tweede reeks spreekt zich uit over de vraag 'op wat wijze de slooping onzer Vaderlandsche Kerk kan tegengegaan en zij bij haar heilige belijdenis be waard'. Het derde deel van het geheel bestaat uit twee slotresoluties.

Staat in de eerste reeks de *binding aan de belijdenis* centraal, in de tweede reeks is de optiek breder: er worden uitspraken gedaan die betrekking hebben op het *kerkverband* en de *kerkorde*, waarbij onder ogen wordt gezien een eventueel *breken* met de eigen *kerkeeraad*.

Over het *kerkverband* wordt allereerst uitgesproken dat de kerken van Christus enerzijds *verplicht* zijn tot instandhouding van een goed

geordend kerkverband door correspondentie (kerkelijke gemeenschapsoefening) met al die kerken in deze landen, die eenzelfde heilige belijdenis met haar deelachtig zijn. Anderzijds mogen zij aan geen correspondentie met andere kerken zich ooit als onherroepelijk gebonden beschouwen, als door deze band voor haarzelf gevaar zou ontstaan om afgetrokken te worden van haar belijdenis (11:1). Dit laatste wordt concreter gemaakt in de volgende stelling: '... dat mitsdien ook het kerkverband waarin onze kerken thans sedert 1816 staan, mag en moet afgebroken, waar de gereformeerde Kerken hierdoor zouden belet worden Koning Jezus overeenkomstig hare belijdenis, als den eenigen Souverein in zijn Kerk te eeren' (11:4).

Wat de *kerkorde* betreft: gereformeerde kerken die zich van 's Heren wege gedrongen voelen om met de bestaande kerkorde te breken, zullen *gehouden* zijn onverwijld weer in correspondentie te treden met andere gelijkgezinde kerken, 'teneinde het lichaam des Heeren, niet slechts *plaatselijk*, maar ook aanstonds *classicaal*, en zoo allengs *Synodaal* voor heel ons land tot openbaring kome' (11:5).

Kuypers Tractaat van de Reformatie der Kerken (1883, 1884²) In het najaar van 1883, het herdenkingsjaar van Luthers geboorte, deed Kuyper zijn kerkrechtelijk hoofdwerk verschijnen, waarvan in 1884 een volksuitgave van de pers kwam. Het is verdeeld in vier hoofdstukken. Het eerste handelt over algemene beginselen. Kuyper brengt hier o.m. ter sprake het vierderlei gezichtspunt waaruit de kerk, naar zijn opvatting, beschouwd kan worden. Het tweede hoofdstuk bespreekt de rechte formatie der kerken; elke plaatselijke kerk heeft in zichzelf het wezen van een kerk, en het uiterlijk verband in rechten met andere kerken komt niet anders tot stand dan door confederatie. In de verschillende stelsels die hij naar voren brengt noemt Kuyper als 4 hoofdkenmerken van het *gereformeerde* stelsel: 1, dat de plaatselijke kerk uitgangspunt voor alle kerkregering wordt; 2, dat deze plaatselijke kerken confederatief verbonden worden; 3, dat hier voor het eerst het 'lekenement' krachtig te voorschijn treedt; 4, dat het kerkelijk gezag zich volkomen zelfstandig tegenover de lands-overheid poneert. Kuyper geeft ook zijn gedachten over de ambten in de kerk. Alle gezag wordt door Christus aan iedere kerk in haar geheel gegeven, maar zij heeft voor de uitvoering daarvan organen ontvangen in de door Hem ingestelde ambten. Essentieel wordt de macht uitgeoefend door de hele kerk met het daarin fungerende ambt der gelovigen, organisch vindt de uitoefening plaats door het bijzondere ambt. Afzonderlijke aandacht krijgt in dit verband ook het kerk-

verband. Een kerk mag niet op zichzelf blijven staan, maar heeft de stellige verplichting tot correspondentie met zusterkerken. Kuiper somt zeven doeleinden van het kerkverband op. De verzorging van de belijdenis, van de leerdienst en van de eredienst moet op de voorgrond staan, omdat hierin het geestelijk karakter van de kerken zich aftekent. 'Formulieren van eenigheid vast te stellen en te waken voor heur handhaving is alzoo de eerste plicht aller kerken die in kerkverband treden'.

In het vierde hoofdstuk, verreweg het grootst, wordt uitgebreid de situatie van het ogenblik besproken. Kuiper onderscheidt onder het synodale juk drie categorieën plaatselijke kerken. De eerste categorie, waartoe Kuiper Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, en nog wel 'een 5 a 600' kerken rekent, hebben nog een tamelijk zuivere bediening van het Woord en de sacramenten en zijn daarom nog te beschouwen als ware kerken. In de tweede categorie kerken ontbreekt de goede bediening van de genademiddelen, maar zijn er nog gelovigen en is er nog hoop. De derde categorie wordt gevormd door kerken die geheel verstorven zijn.

Op de 'gescheidenen', de 'Christelijke Gereformeerden' oefent Kuiper in het slotgedeelte enige *kerkrechtelijke* kritiek. Hij vindt in hun kring een 'min of meer collegiale beschouwing waardoor sommigen ook onder hen het gescheiden *kerkgenootschap* zich denken als hoofd-idee en de *plaatselijke kerken* als van dat genootschap de compartimenten'. Wanneer hij aan het einde aangeeft wat 'de gescheiden kerken' hebben te doen, is het eerste: 'dat deze haar zelfstandigheid als plaatselijke kerken steeds duidelijker hebben te accentueeren, opdat elk overblijfsel van den zuurdeesem van het collegiale stelsel gebannen worde'.

Na het verschijnen van de eerste druk is van Christelijke Gereformeerde zijde op het *Tractaat* gedegen kritiek geleverd, m.n. door dr. H. Bavinck. Zeer uitvoerig en belangrijk was de kritiek die F.M. ten Hoor, later hoogleraar te Grand Rapids, publiceerde met betrekking tot Kuipers kerkbegrip, speciaal de in het *Tractaat* voorkomende beschouwingen over de onzichtbare en de zichtbare kerk.

De Rechtsbevoegdheid onzer Plaatselijke Kerken (1886, 1887²) In de jaren 1884 en 1885 werd door hen, die instemden met de resoluties van de in 1883 gehouden Conferentie, aan de zaak van de Dordt-se kerkorde toenemende aandacht besteed. Hier en daar werden pogingen ondernomen om tot classicale vergaderingen te komen in de geest van deze kerkorde.

De kerkelijke situatie veranderde ingrijpend toen op 4 januari 1886 80 kerkeeraadsleden te Amsterdam geschorst werden door het Classicaal Bestuur. Het nu uitgebroken conflict, dat reeds in februari een grotere omvang kreeg door de 'vrijmaking' van de kerken te Kootwijk, Voorthuizen en Reitsum, bracht complexe juridische problemen met zich mee. Al in februari besloot de hervormde synode een drietal juristen te verzoeken haar van advies te dienen inzake de rechtsvragen die zich voordeden. In maart, dus twee maanden na de schorsing, publiceerden A.F.de Savornin Lohman en F.L.Rutgers hun geschrift *De Rechtsbevoegdheid onzer Plaatselijke Kerken*. De hoofdauteur was Lohman. Het doel van de publicatie was: het leveren van een bijdrage ten dienste van juristen, in verband met de kerkelijke goederen. Met opzet kozen de schrijvers *niet* voor de verdediging van het recht van de *gereformeerden* op de kerkelijke goederen. 'Wij bepalen ons tot het recht der locale kerken, onverschillig welke haar gezindheid zij; hopende dat ook dit tot kalmte en onpartijdigheid iets moge bijdragen.'

Besproken wordt de toestand van de kerkelijke goederen, respectievelijk vóór de Hervorming, na de Hervorming, in de periode 1795 tot 1816, en sedert 1816. Afzonderlijk wordt stilgestaan bij de kwestie van de verbreekbaarheid van het kerkelijk verband.

De ruim honderd bladzijden tellende verhandeling bevat op kerkrechtelijk gebied uiteenzettingen die in andere kaders al eerder waren gegeven, maar nu nader geadstrueerd en onderbouwd worden: dat bij het ontstaan en bestaan van het kerkverband in de 16e eeuw de eenheid van de kerken in de gemeenschappelijke belijdenis lag; dat het confederatieve kerkverband vrijwillig werd aangegaan en dat daarbij geen nieuw soort Kerk ontstond (men bleef in de stukken steeds het meervoud 'kerken' gebruiken); dat de meerdere vergaderingen geen besturen waren, en slechts een beperkte, afgeleide, 'lagere' macht hadden (Voetius); dat de besluiten, in deze vergaderingen door de van lastbrieven voorziene afgevaardigden genomen, voor alle kerken bindend waren - maar onder het voorbehoud in artikel 31 van de kerkorde genoemd; enz. In de tweede bijlage vlecht Rutgers materiaal over Marnix in. Breed wordt ingegaan op de beschouwing (als argument gebruikt ook in het arrest van de Hoge Raad d.d. 2 jan. 1846), dat de organisatie van 1816 in het Hervormd Kerkgenootschap daadwerkelijk ('rebus ipsis et factis') zou zijn aanvaard. In dit verband wordt herhaald wat reeds eerder ook door Lohman beklemtoond was: *indien* dit feit juist zou zijn, blijft het onbetwistbaar, *dat zij die mochten aannemen krachtens hetzelfde recht later mogen verwerpen*. Het

waren de kerkeraden die mochten aannemen, het zijn de kerkeraden die mogen verwerpen.

Scherpe kritiek werd m.n. geuit door dr. H.G.Kleyn, predikant te Hooge Zwaluwe, 'van geachte zijde daartoe opgewekt'. In zijn *Feiten- of verzinsels?*, dat binnen twee weken geschreven en gedrukt werd, opponeerde hij tegen beschouwingen in *De Rechtsbevoegdheid* (1887) zowel wat de 16e eeuw betreft (o.m. zou aan de bevoegdheden van de classes tekort zijn gedaan) als terzake van het 'rebus ipsis et factis' (waardoor de organisatie van 1816 z.i. inderdaad gewettigd was; kerkeraden waren ook alleen krachtens deze organisatie kerkeraden). In de tweede, 'veel vermeerderde' uitgave van *De Rechtsbevoegdheid* (1887) werd een volledige repliek opgenomen; het leeuwedeel van de arbeid werd ditmaal door Rutgers geleverd, die belangrijk kerkhistorisch-kerkrechtelijk materiaal toevoegde.

Evenmin als men Kuypers *Tractaat* voor het handboek van het Doleantiekerkrecht mag houden, kan deze tweede editie van *De Rechtsbevoegdheid* als zodanig gelden. Wel blijft voor de kennis van wat als gereformeerd kerkrecht gehandhaafd en verdedigd werd, de waarde ervan groot, vooral door de verdere onderbouwing in de repliek. Vermelding verdient dat Kleyn in 1888 een bredere verhandeling in het licht gaf onder de titel *Algemeene Kerk en Plaatselijke Gemeente*, dat in de kring van de hervormde kerk met veel dankbaarheid ontvangen werd en gevolgd werd door zijn benoeming tot hoogleraar te Utrecht. Dit werk werd bestreden door A.Kuiper in *De Heraut* en eveneens bekritiseerd door rechtsgeleerden als W.H.de Savornin Lohman, D.G.Rengers Hora Siccama en L.J.van Apeldoorn.

Het Gereformeerd Kerkelijk Congres (1887)

Op 16 december 1886 besloten de afgezette kerkeradsleden te Amsterdam weer als kerkeraad op te treden, na afwerping van 'het juk der Synodale Hiërarchie'. Onmiddellijk werd nu besloten tot het bijeenroepen van een samenkomst die in het verlengde lag van de in 1883 gehouden Conferentie. Het doel was: 'eene algemeene beweging te wekken en te leiden, om al onze Kerken van onder het juk der Synodale Hiërarchie uit te brengen en aan Christus, haren Koning te hergeven'.

Het van 11 tot 14 januari '87 te Amsterdam gehouden Gereformeerd Kerkelijk Congres, waaraan door ongeveer 1500 personen werd deelgenomen, heeft de Doleantie in een stroomversnelling gebracht. Van betekenis was vooral dat, na de referaten en de resoluties van de eerste dag, vergaderd werd in secties, waar overeenkomstig een goed door-

dacht programma een veelheid van zaken onder ogen werd gezien. Verstrekt werden ook *Concept-formulieren van de afwerping van het juk der Synodale Hiërarchie*. Zij hebben een andere inhoud dan de Acte van Afscheiding of Wederkeering van Ulrum 1834, en soortgelijke, zij het kortere acten en beperken zich tot de zaak van de kerkorganisatie en kerkorden (zonder bijv. de gereformeerde belijdenis te noemen): 'De kerkeraad der Hervormde Gemeente te ... *Besluit*, onder biddend opzien tot den Heere:

1°. Krachtens hetzelfde recht, waarmede in de 16e eeuw de Pauselijke hiërarchie alhier werd afgeworpen, en de Kerkeraad in 1816 geacht werd de Synodale Organisatie van 1816 te aanvaarden, thans de Synodale hiërarchie af te werpen;

2°. Diensvolgens voor de geheele Hervormde Gemeente te ... aan de Kerkorde, ingevoerd bij Koninklijk Besluit van 1816, van dit ogenblik af, alle kracht en geldigheid te ontnemen en diensvolgens alle daarop gegronde bepalingen en besluiten te verklaren voor vervallen, - en van nu af weer kracht en geldigheid te verlenen aan de Kerkenorde, die hier voor 1816 gold, behoudens al zulke wijzigingen, als door den veranderden staatkundigen toestand vanzelf ontstaan zijn'. [Hierna: kennisgevingen, enz.]

Het Synodaal Convent en de Voorlopige Synoden (1887-1892) Al in de loop van 1886 hadden de kerken die zich losmaakten van de Synodale Organisatie en terugkeerden tot de Dordtse kerkorde een begin gemaakt met het herstel van het kerkverband. Overeenkomstig de afspraken, gemaakt op het in januari '87 gehouden Congres kwam op 28 juni van dat jaar te Rotterdam het zgn. Synodaal Convent bijeen. Aanwezig waren 193 afgevaardigden van kerken en van classicaal conventen, uit alle provincies minus Limburg.

Kerkrechtelijk is van betekenis vooral het *eerste* vraagstuk dat aan de orde werd gesteld. Bij volledige erkenning van de roeping tot samenleving in kerkverband, werd gevraagd 'op welken voet' de nu 'ontkomene' kerken zo'n verband nu al konden regelen. Moest het verband in de gegeven situatie niet een *voorlopig* karakter hebben?

De commissie van het Convent was van oordeel dat er inderdaad een *voorlopig* verband gekozen moest worden. Zij stelde daarbij voorop dat er een hecht kerkverband moest zijn - de terugkeer tot de Dordtse kerkorde bracht dit vanzelfsprekend ook met zich mee. Het betreft hier een zaak van 'goddelijk recht': '1. De plaatselijke kerken zijn naar goddelijk recht gehouden en verbonden om niet independentistisch op zichzelf te blijven staan, maar zich onderling te ver-

binden en saam te plaatsen onder het eenige zeggenschap van den Koning der Kerk (...). Maar in de gegeven omstandigheden diende, naar het oordeel van de Commissie, aan het kerkverband een *voorlopig* karakter te worden gegeven, met het oog op de gelovigen die nog onder de Hiërarchie bleven én de broeders uit de kerk van de Afscheiding. Wat de Dordtse kerkorde betreft: het voorlopig karakter van het kerkverband verhinderde het aanbrengen van veranderingen, 'al spreekt het vanzelf, dat men, naar de gelegenheid der tijden en om het afstuiten op de onmogelijkheid, enkele bepalingen als onuitvoerbaar kan laten liggen'.

Het Convent besloot conform het praeadvies van de commissie. Onder meer werd ook een en ander overeengekomen over de naam der kerken ('Nederduitsche Gereformeerde Kerken') en over de samenvoeging van kerken in classicale en provinciale ressorten.

Na dit Synodaal Convent zijn er vier Voorlopige Synoden van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken gehouden, nl. te Utrecht (1888/1889), Leeuwarden (1890), 's-Gravenhage (1891) en Amsterdam (1892). Deze laatste synode werd gevolgd door de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland op 17 juni 1892.

Deze Voorlopige Synoden liepen in meer dan één opzicht parallel met synoden van de Christelijke Gereformeerde Kerk. Met beslistheid werd weerstaan wat ook maar zweemde naar independentisme. Ter synode van Utrecht bleek één der afgevaardigde classicale vergaderingen aan haar afgevaardigden een instructie te hebben meegegeven die hun oordeel over een bepaalde zaak bonden. De synode liet hier een ernstige waarschuwing horen, met het oog op 'het door de Gereformeerde Kerken steeds verworpen stelsel der Independenten, die feitelijk aan de meerdere vergaderingen alle reden tot bestaan ontnemen, door zelfs de beraadslagingen doelloos te maken. (...) In de meerdere vergaderingen komen meerdere Kerken juist samen om te beraadslagen en te besluiten over wat deze vele kerken samen aangaat, of wat in mindere vergaderingen niet kan worden afgedaan; en slechts dan zouden zij hare bevoegdheid overschrijden, als zij óf iets besloten tegen Gods Woord, óf in zaken, die de particuliere Kerken in haar wezen en bestaan als zoodanig raakten, eene eindbeslissing namen, alsof zij over deze particuliere Kerken heerschappij bezaten'. Dat de belangen en eisen van het kerkverband allerminst opgeofferd werden aan de zelfstandigheid van de plaatselijke kerken, blijkt bijv. ook uit de uitspraak die dezelfde synode deed inzake vacaturediensten. Naar het kerkverband zijn kerken verplicht hun predikanten voor zulke diensten af te staan. De classis heeft deze diensten te regelen.

'Weigering, om in dezen de aanwijzingen der Classe te volgen, is feitelijk *verbreking van het kerkverband*'.

De Vereniging van 1892

De Vereniging van 1892, waartoe zowel de Algemene Synode van de Christelijke Gereformeerde Kerk, Amsterdam 1892, als de Voorlopige Synode van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken, Amsterdam 1892, met algemene stemmen besloten hadden, kwam tot stand 'op den grondslag van de gemeenschappelijke belijdenis der Drie Formulieren van Eenigheid, van de Gereformeerde Kerkenordering (laatstelijk in 1619 bevestigd)', en wat verder tussen de synoden van beide kerkengroepen overeengekomen was. Met deze Vereniging gingen, zoals bekend, niet alle Christelijke Gereformeerden mee. Eerder was van Christelijke Gereformeerde zijde het Reglement van 1869 voor vervallen verklaard. Van diezelfde kant ging men er ook mee accoord, dat in de voortaan te voeren naam de meervoudsvorm 'Kerken' zou worden gebruikt. Erkend werd dat de gedachte van een landskerk, een landelijk instituut, onjuist was; ook de Dordtse kerkorde kent geen landskerk maar slechts plaatselijke kerken, die één band vormen door belijdenis en kerkorde 'ten nauwste saamgehouden en verbonden'.

De met de kerken uit de Doleantie zich verenigende kerken uit de Afscheiding waren het er volstrekt mee eens, dat de ene, levende belijdenis de enig werkelijke eenheidsband om de plaatselijke kerken vormde. Jaar in, jaar uit was ook door de Dolerende broeders betoogd dat het aangaan en instandhouden van het kerkverband, zoals dat in Emden 1571 was geconstitueerd, een Goddelijke *verplichting* was. Van 'autonomie' van de plaatselijke kerk was geen sprake; was ook de term zélf met door Kuyper met beslistheid afgewezen, reeds vóór zijn *Tractaat?* Zo kon men óók kerkrechtelijk samen op weg gaan. Aan de regering werd kennis gegeven van de Dordtse kerkorde, zoals die door de Gereformeerde Kerken in Nederland onderhouden werd. Bepaalde woorden en zinsneden die niet meer van toepassing waren, werden tussen haakjes geplaatst.

LITERATUUR

A.Kuyper, *Tractaat van de reformatie der kerken*, Amsterdam 1883 (volksuitg. Amsterdam 1884).

F.L.Rutgers, *Het kerkverband der Nederlandsche Gereformeerde ker-*

*ken gelijk dat gekend wordt uit de handelingen van den Amsterdam-
schen kerkeraad in de aanvang der 17e eeuw*, Amsterdam 1882.
F.L.Rutgers, *De geldigheid van de oude kerkenordening der Nederland-
sche Gereformeerde kerken*¹ (inl. door J.Kamphuis), Amsterdam 1971.
A.F.de Savornin Lohman en F.L.Rutgers, *De rechtsbevoegdheid onzer
plaatselijke kerken*², Amsterdam 1887.
H.G.Kleyn, *Algemeene kerk en plaatselijke gemeente*, Dordrecht 1888.
*Acta van het Synodaal Convent (1887) en van de voorlopige synoden
der Nederduitsche Gereformeerde Kerken (1888-1892)*, Kampen 1985.
H.Kaajan, *De Doleantie en haar kerkrechtelijke beginselen*, Utrecht 1936.
D.Deddens, 'Het Doleantiekerkrecht en de Afgescheidenen' in:
D.Deddens en J.Kamphuis (red.), *Doleantie- Wederkeer*: opstellen over
de Doleantie, Haarlem 1986, 57-150.

C. DE GEREFORMEERDE KERKEN NA DE VERENIGING VAN 1892

Drs. D.Deddens

In de kerkerode van Dordrecht die bij de Vereniging van 1892 werd
aanvaard, kwamen allerlei inmiddels verouderde bepalingen voor. In
1905 kreeg een herziening van beperkte omvang haar beslag, waarbij
alleen werd veranderd wat door veroudering onmogelijk gehandhaafd
kon worden.

Gedurende meer dan dertig jaar werd in principiële uiteenzettingen
en in de praktijk van de kerkelijke samenleving de winst aan ver-
scherpte inzichten vastgehouden en verdisconteerd, die eerder (vooral
in de jaren-1880) verkregen was inzake het confederatieve karakter
van het kerkverband en het verschil in karakter en bevoegdheden tus-
sen de kerkeraad en de meerdere vergaderingen. Jarenlang oefende
dr. F.L.Rutgers een 'op de gang van ons gereformeerd kerkelijk le-
ven ... niet licht te hoog te schatten invloed uit' (dr. G.Ch.Aalders).
Niet alleen door zijn kerkrechtelijk onderwijs aan de VU, maar ook
door zijn vele adviezen, schriftelijk aan kerkeraden en personen, mon-
deling in generale synoden, waar hij 'de adviseur bij uitnemendheid
was'.

In 1926 - negen jaar na Rutgers' overlijden - deed zich een veran-
dering voor. De generale synode van Assen, bijeengeroepen voor de
zaak-dr. J.G.Geelkerken, ging over tot afzetting van de kerkeraad van
Amsterdam-Z. (minus enkele leden) en droeg aan de classes op, ande-
re kerkeraden af te zetten als deze zich openlijk aan de kant van dr.
Geelkerken en de kerkeraad van Amsterdam-Z. zouden scharen.

Deze kerkrechtelijke beslissingen baarden opzien, ook in de Christian Reformed Church in de Ver. Staten waar de afzetting van een kerkeraad door een meerdere vergadering een al jaren omstreden kwestie was en in 1923 advies was ingewonnen van dr. H.H.Kuyper, Rutgers' opvolger aan de VU, en dr. H.Bouwman te Kampen, die zich toen beiden hadden uitgesproken in principieel afwijzende zin. Nog in 1926 deed dr. J.van Lonkhuyzen, toen predikant in Chicago, tegen de genoemde Asser besluiten een krachtig protest horen in een brochure, getiteld *Een ernstige fout*. Na zijn terugkeer naar Nederland zette hij zijn verdediging van het kerkrecht der Doleantie en zijn bestrijding van wat z.i. de overgang naar een *nieuw* kerkrecht betekende intensief voort. Dit 'nieuwe' kerkrecht werd in de jaren 1930 door hem gekarakteriseerd als 'een overloopen naar het *Hervormde* kerkrecht'. Als verdediger van de kerkrechtelijke wending van Assen trad vooral dr. H.H.Kuyper naar voren, die erkende van inzicht veranderd te zijn en zijn gewijzigde opvattingen over het karakter, de macht en het tuchtrecht van de synoden in de dertiger jaren systematisch uitdroeg. In 1937 eindigde hij zijn loopbaan als hoogleraar in actieve dienst met de promotie van M.Bouwman, die onder zijn leiding gereed was gekomen met een dissertatie over *Voetius over het gezag der synoden*. Dit proefschrift, dat veel meer bevatte dan een uiteenzetting van de gevoelens van Voetius, en waarin de auteur zich geheel aansloot bij de opvattingen van zijn promotor, met ingrijpende kritiek op Rutgers, liet er geen twijfel over bestaan dat het hier voorgedragen kerkrecht op essentiële punten verschilde van dat van de Doleantie. Tot de 'Stellingen' bij de dissertatie behoorden ook de volgende: 'Er bestaat geen principieel verschil tusschen de meerdere vergadering (classis en synode) en den kerkeraad der plaatselijke kerk' en: 'De meerdere vergadering heeft niet een mindere of lagere macht, doch een meerdere of hoogere macht dan de kerkeraad'.

Naast dr. Van Lonkhuyzen bond nu vooral dr. S.Greijdanus, hoogleraar te Kampen en zoon van de Doleantie, de strijd tegen dit kerkrecht aan. Evenals Van Lonkhuyzen leverde hij indringende kritiek op de weergave en interpretatie van Voetius door Bouwman. Het door hem in navolging van H.H.Kuyper voorgestane kerkrecht was volgens Greijdanus een verloochening van het Doleantiekerkrecht en een veroordeling van de Doleantie zelf. In de volgende jaren bleef Greijdanus dit kerkrecht bestrijden, ook toen het in toenemende mate in praktijk werd gebracht. Tegenover het historisme stelde hij de 'Schriftbeginselen van kerkrecht inzake meerdere vergaderingen' in het licht. Met de gewijzigde opvattingen van dr. H.H.Kuyper ging o.a. ds.

Joh.Jansen, de schrijver van de bekende *Korte verklaring van de kerkenordening* mee; een vergelijking van de verschillende drukken van dit boek is hier illustratief.

LITERATUUR

Open brief van de buitengewone Generale Synode te Assen aan de Gereformeerde Kerken in Nederland, Kampen 1926. H.H.Kuyper, 'Afzetting van een kerkeraad'. *De Heraut* nr. 2363 (1923); 'Napleiten', serie van 13 artt., *id.* nr. 2830-2842 (1932); 'Repliek van dr. J.van Lonkhuyzen', serie van 6 artt., *id.* nr. 2862-2866 (1932), nr. 2867 (1933); 'Diss. M.Bouwman', *id.* nr. 3102 (1937); 'Nieuw kerkrecht?', serie van 7 artt., *id.* nr. 3145-3154 (1938); 'De drieërlei macht', serie van 25 artt. *id.* nr. 3178, 3179 (1938), 3180-3222 (1939).

J.van Lonkhuyzen, *Een ernstige fout*: het besluit der Generale Synode te Assen inzake de afzetting van één of meer kerkeraden gewogen en te licht bevonden, Chicago 1926.

-, *Is het nieuwe kerkrecht niet een ernstige dwaling?*, Franeker 1939.

-, 'Iets over Geref. Kerkrecht', G7T31 (1930/31), 353-361; 'Onderscheid in Geref. Kerkrecht', *id.* 31 (1930/31), 417-431; 'De tucht-oefening der Generale Synoden der Fransche Kerken over de mindere vergaderingen', *id.* 31 (1930/31), 459-478; 'In eigen rechte lijn', *id.* 32 (1931/32), 257-288; 'Een belangrijk boek, een nieuw geval en een reeks onhoudbare argumenten', *id.* 32 (1931/32), 401, 449-463; 'Geen „Napleiten", maar een tijdig waarschuwen', *id.*, 33 (1932/33), 529-543; 'Debat niet mogelijk', *id.* 33 (1932/33), 529-543; 'De Voetius-interpretatie van Dr. M.Bouwman', *De Reformatie* 17 (1936/37), 344v.; 'Dr. M.Bouwman's dissertatie nader getoetst', G7T38 (1937), 513-531, 569-629; 'Goed onderscheiden!', *id.* 40 (1939), 466-473. M.Bouwman, *Voetius over het gezag der synoden*, Amsterdam 1937st.

-, *De Gereformeerde opvatting omtrent den Schriftuurlijke grondslag der kerkregeering*, Assen 1940.

S.Greijdanus, 'Over vragen van Geref. Kerkverband. Voetius over het gezag der synoden', *De Reformatie* 17 (1936/37), nr. 42; 'Het nieuwe kerkrecht in de practijk', *id.* 18 (1937/38), nr. 29; 'Nieuw kerkrecht', *id.* 18 (1937/38), nr. 33; 'Het wezen der meerdere kerkelijke vergaderingen volgens Voetius', serie van 8 artt. *id.* (1937/38), nrs. 31-38; 'De quaestie van het Nieuwe Kerkrecht', serie van 6 artt., *id.* 19 (1938/39), nrs. 1-6; 'De kerken in synode saamgekomen', serie van

DRS. D. DEDDENS

6 artt., *id.* 19 (1938/39), nrs. 16-22; 'Confoederatie óf hiërarchie', *id.* 19 (1938/39), nr. 32,33; 'Dr. F.L.Rutgers en Jhr. Mr. A.F.de Savornin Lohman over het oude en gereformeerde kerkrecht', serie van 7 artt., *id.* 19 (1938/39), nrs. 35-41;

-, *Over Gereformeerd Kerkrecht*, overdruk serie artt. De Wachter 41 (1943).

-, *Schrijfbeginselen van kerkrecht inzake meerdere vergaderingen*, Enschede z.j.

HET GELDENDE KERKRECHT

13. TYPEN VAN STRUCTUUR DER KERK

Dr. D.Nauta

De Kerk maakt in de wereld een bepaalde vaste groepering uit, een gemeenschap van mensen, bepaaldelijk van christenen. En, gelijk met alle dergelijke gemeenschappen, hoe onderscheiden ook, het geval is, heeft zij voor het verkeren en functioneren in de wereld behoefte aan regelen of verordeningen waarnaar dit optreden zich behoort te richten. Een vereniging, opgericht tot het nastreven van enig doel, pleegt een reglement op te stellen waaraan haar leden verplicht zijn bij hun handelen binnen het kader van de onderhavige doelstelling zich te houden. Een stichting die geen leden kent, maar als rechtspersoon geldt die met behulp van een hiertoe bestemd vermogen een nader omschreven doel beoogt te bevorderen, kan het niet stellen zonder statuten waarin tot in bijzonderheden vastgelegd is wat bij het nastreven van dat doel moet worden in acht genomen. Een staat, een nauwkeurig omgrensd segment der menselijke samenleving, ontstaan in de loop der geschiedenis, pleegt in het bezit te wezen van een grondwet en andere hieraan ondergeschikte overeengekomen wetten welke de nodige bepalingen bevatten tot het regelen van de bevoegdheden alsmede de rechten en verplichtingen die van kracht zijn voor allen die op de een of andere wijze en onder wat voor titel ook in die staat opgenomen zijn. Welnu, op overeenkomstige wijze heeft de Kerk evenzeer behoefte aan bepaalde regels, aan een orde.

In die reglementen, statuten, grondwetten en ordeningen worden allerlei zaken geregeld. Van willekeur is daarbij generlei sprake. Van het uiterste gewicht is de kwestie, hoe de inwendige opbouw van de desbetreffende instantie zich vertoont. Ten aanzien van verenigingen en stichtingen levert dit punt geen al te grote problemen op. Het is eenvoudig genoeg ter zake de nodige bepalingen te ontwerpen welke aan redelijke eisen voldoen, al is het ook dan van belang in de omschrijving ervan met de grootste zorg te werk te gaan. Grotere moeite levert het evenwel op met betrekking tot een samenlevingsvorm gelijk de staat. Hetzelfde geldt in niet mindere mate wanneer de Kerk in het geding komt. Bij het vaststellen en het in duidelijke bepalingen onderbrengen van aard en vorm van haar inwendige bouw, met andere woorden van haar structuur, dient zelfs de uiterste zorgvuldigheid in acht genomen te worden. Want in het onderhavige geval staat de beslissing niet zonder meer bij ons mensen, zij het dan ook christe-

nen. Zeer speciaal zijn wij gebonden aan wat dienomtrent van Godswege werd voorgeschreven in de Heilige Schrift.

In de Schrift vinden wij ook inderdaad bepaalde aanwijzingen en gegevens met betrekking tot de Kerk, gelijk zij geacht wordt als samenlevingsvorm te reilen en te zeilen in deze wereld. Met dat materiaal behoort natuurlijk ten volle rekening te worden gehouden. Het is echter niet zo, dat ons daar een tot in bijzonderheden toe uitgewerkt beeld wordt geschetst van haar structuur, zodat wij zouden kunnen volstaan zonder meer dit over te nemen. Aan de kerk zelve werd het overgelaten om, mede aan de hand van het bedoelde materiaal, die structuur op te bouwen. Uiteraard houdt zulks een dure roeping en een ernstige verantwoordelijkheid in. Het gevolg is geweest dat in de loop der geschiedenis er dienomtrent verschil van opvatting aan de dag getreden is. Bij alle verschil van opvatting echter keert steeds eenzelfde element terug. Het is de erkenning van Jezus Christus als de Heer, het enige Hoofd der kerk. Op dit punt is de Schrift al te duidelijk dan dat dienomtrent twijfel kan rijzen en ontkenning of afwijking tot de mogelijkheden zou behoren. De kerk wordt geacht van Goddelijke oorsprong te wezen. Zij is Gods bouwwerk (1 Kor. 3:9). Dit bouwwerk, bestemd om te worden gebouwd tot een woonstede Gods in de Geest, wast in Christus op, goed ineensluitend tot een tempel in Christus (Ef. 2:21,22). Elders heet Hij het fundament, en een ander dan dat er ligt, kan niemand leggen (1 Kor. 3:11). Zelf heeft Hij tegenover Petrus betuigd dat bepaaldelijk op diens belijdenis dat Hij de Christus, de Zoon van de levende God is, Hij zijn gemeente zou bouwen (Matth. 16:18). Indien dan ook in enige opvatting aan deze erkenning van Jezus Christus als het enige Hoofd der kerk tekort zou worden gedaan, zou daarmee een dergelijke kerk opgehouden hebben haar specifiek karakter van kerk te dragen en geheel op één lijn zijn komen te staan met iedere gewone vereniging van mensen.

Voor het overige krijgen wij van doen met diverse typen van structuur. Hier volgt een globaal overzicht van grondvormen en modellen, waarvan in de feitelijkheid nog weer op onderscheiden wijze een uitwerking wordt aangetroffen.

Een ingrijpend verschil is gelegen in het al of niet aanvaarden van het kanonieke recht. Dit wordt geacht in beginsel terug te gaan op de tijd der apostelen. Duidelijk uitgewerkt vinden wij die opvatting bij de Rooms- Katholieke Kerk. Haar leiding is in handen gelegd van bisschoppen als plaatsvervangers van Christus en diens apostelen. De paus wordt verder geacht als opvolger van de apostel Petrus het zichtbaar Hoofd te zijn van de gehele kerk in de wereld. Hij is met onfeil-

baar gezag bekleed. Onder en in een bepaald opzicht naast hem treden de bisschoppen met overeenkomstige bevoegdheid op. In de uitoefening van hun taak worden deze leidlieden bijgestaan uitsluitend door hiertoe vanwege henzelf aangewezen en volgens vaste regels door hen bevestigde geestelijken. De leden der kerk hebben geheel en al zich te voegen naar de vanwege deze geestelijkheid verstrekte aanwijzingen; van enige wezenlijke en beslissende invloed op het bestel en de gang van zaken is bij hen geen sprake. De structuur van een zodanige kerk kan derhalve terecht worden geschetst als 'die Kirche des Klerus' in het belang en ten goede van de leken¹.

De Oosters- of Grieks-Orthodoxe Kerk kent een overeenkomstige hiërarchie, evenwel niet met een gelijk éénhoofdige gezag. Er zijn autokefale kerken onder zelfstandige patriarchen. Als de aloude patriarchaten fungeren die van Constantinopel, Alexandrië, Antiochië en Jeruzalem. Heden ten dage is dit aantal aanmerkelijk toegenomen. Een centrale positie komt daarbij toe aan de patriarch van Constantinopel; deze wordt als oecumenisch aangeduid. De gewone leden der kerk plegen niet van elke invloed op de gang van zaken te zijn verstoken. Die invloed raakt echter bepaaldelijk stoffelijke aangelegenheden. Alles wat niet louter de leer, doch evenzeer haar bestuur en organisatie aanbelangt, blijft voorbehouden aan het oordeel en het gezag van de geestelijkheid.

In dezelfde categorie van kerken moet een plaats worden toegewezen ook aan de Anglicaanse Kerk. Wel heeft zij in 1559 bij de Act of Secession met Rome gebroken en wordt door haar de opperhoogheid van de paus over de kerk niet erkend. Maar voor het overige houdt zij vast aan het canonieke recht, voorzoverre zich zulks althans laat rijmen met de inachtneming van de reformatische geloofsopvatting welke door haar wordt gevolgd. Formeel is de Anglicaanse Kerk staatskerk geworden en zij is dit tot heden in verzwakte zin gebleven. In werkelijkheid wordt het gezag uitgeoefend door de beide aartsbisschoppen, die van Canterbury en die van York, van wie dan het primaat berust bij de eerstvermelde. Er kan nog aan worden toegevoegd dat sedert 1919 dezen zich laten bijstaan door een Church

1. Ulrich Stutz, *Der Geist des Codex iuris canonici*, Stuttgart 1918; Nachdruck Amsterdam 1961, S. 83. De leken komen voor 'mehr nur als Schutzgenossen und allein die Kleriker als Vollgenossen. Die Laien bilden lediglich das zu lekende und zu lehrende Volk, das gegen glaubige Annahme der von der Kirche gelehrteten Heilswahrheit und durch gehorsame Unterwerfung unter sie ihrer Heilswohlthaten und des nach ihrer Lehre einzig durch sie vermittelten Heiles teilhaftig werden soll. Das recht der katholischen Kirche ist fast ausnahmslos Geistlichkeitsrecht.

Assembly, samengesteld uit drie Kamers, waarin ook opgenomen zijn vertegenwoordigers uit de groep van gewone kerkleden. Zodoende vertoont deze kerk een geheel eigen type, min of meer van gemengde aard tussen Rooms en Protestants in.

Met de categorie van kerken welke gebroken hebben met het canonieke recht, krijgen wij te maken vooral sedert de tijd van de reformatie. Het is niet gemakkelijk deze kerken wat structuur betreft onder één noemer samen te brengen. Het maakt verschil, uit welke tak van reformatorische stroming ze voortgesproten zijn. Voorts is van niet geringe invloed, of ze al dan niet gevestigd waren in een land waar de Roomse religie overheersend was.

In het algemeen kan men zeggen dat de hier bedoelde kerken haar basis hebben in een bepaald rijksgebied, in een of ander vorstendom of binnen een zelfstandige stadsstaat. Temidden van het desbetreffende gebied nemen zij een zelfstandige plaats in, onafhankelijk van kerken in andere van dergelijke gebieden. De mogelijkheid bestaat om met kerken in die andere gebieden min of meer nauwe betrekkingen aan te knopen. Een rechtstreekse verplichting dienomtrent acht men zich niet opgelegd. En voorzover van die vrijheid gebruik wordt gemaakt, blijft deze in feite beperkt tot kerken uit een en dezelfde reformatorische stroming, in casu die van Luthers en dan wel van Gereformeerden. Dergelijke betrekkingen zien wij aangeknoopt tussen kerken in diverse gebieden binnen het Duitse rijk, verder in Zwitserland tussen onderscheidene ressorten alsook van Genève met de kerk in Frankrijk. Voorts valt te constateren dat ten opzichte van de meeste der onderhavige kerken vanwege de burgerlijke overheid een bepaalde bevoegdheid wordt uitgeoefend. Over de precieze grenzen van die bevoegdheid is meermalen strijd gevoerd, zoals te Genève met Calvijn het geval is geweest. In Zwitserland was Bern een voorbeeld van verregaande machtsoefening in kerkelijke aangelegenheden, gelijk Viret in Lausanne, dat aan Bern staatkundig onderhorig was, ervaren heeft. Meermalen moet men ook spreken van een staatskerk, zoals in gebieden binnen het Duitse rijk.

Verder is voor wat de structuur van deze kerken aangaat typerend dat elke gedachte als zou in haar midden door enige instantie een plaatsbekledende positie vanwege Christus worden ingenomen, afgevoerd dient te worden. Hij geldt in volle zin en zonder enige reserve als het Hoofd der kerk, welke Zijn lichaam is: Hij leidt en regeert haar rechtstreeks. Voorzover in haar midden personen geroepen worden tot het vervullen van enige taak en waardigheid, mogen zij geen andere pretentie voeren dan van Zijn dienaren te zijn, verwaardigd

om tot uitvoering te brengen hetgeen door Hem als bevelen en richtlijnen is kenbaar gemaakt. Hiervoor zijn zij heel algemeen en in grote trekken aangewezen op de Heilige Schrift. Bij het uitwerken van het ter zake dienende materiaal moeten wij constateren dat de diverse reformatorische stromingen in opvatting enigermate zijn uiteengegaan.

Onder de Lutherse ontmoeten wij nog allerlei benamingen en instellingen welke herinneren aan die gebruikelijk in de Roomse kerk. Ook valt er nogal wat onderscheid te constateren in de opbouw van de inrichting der kerk, gelijk zij gevestigd werd onder de landsheren in de diverse gebieden van het Duitse rijk. Algemeen werd echter grote waarde toegekend aan het predikambt in de gemeenten welke deel uitmaakten van de afzonderlijke landskerken. Als een specifiek kenmerk voor elke ervan gold daarnaast de instelling en de bestuurswerkzaamheid van het Konsistorium. Aan dit instituut, waarin zitting had een aantal door de landsvorst aangewezen personen, waren toevertrouwd het oordeel en de uitspraak in ernstige tuchtzaken, huwelijksaangelegenheden en andere algemene bestuurstaken. Als leden werden naast theologen steeds ook enige juristen benoemd. Dit konsistorium droeg naast andere staatsrechtelijke instellingen waarover de vorst had te beschikken, duidelijk een eigen karakter. In vervolg van tijd heeft men zich uitvoerig ingelaten met de vraag, op welke grond het recht van de vorst om die taak ten aanzien van de kerk uit te oefenen wel mag berusten. Verschillende theorieën zijn daarover ontwikkeld. Tenslotte zij nog opgemerkt dat de Lutherse kerk ook synoden kent, maar deze worden niet regelmatig en op vaste tijden gehouden; en zitting erin hebben uitsluitend personen uit de kring van predikanten en door de landsvorst met kerkelijke bevoegdheid aangestelden. Terecht kan zij daarom worden gekarakteriseerd als een Pfarrerverfassungskirche.

Voor wat de Gereformeerden betreft is, behalve door andere reformatoren, met name door Calvijn een stempel gezet op de structuur van de kerkinrichting. Uitgangspunt was daarbij de centrale gedachte van de Christokratie. Maar in nauwe samenhang hiermede moet tevens sterke aandacht worden geschonken aan de gedachte van de Pneumatokratie. Alle eeuwen door blijft Christus Zijn kerk, met welke Hij als zijn lichaam in levensgemeenschap verbonden is, regeren en bestieren door de werking van zijn Geest. De uitwerking houdt in dat niet slechts alle leden der kerk komen te delen in het algemene priesterschap der gelovigen, doch ook sommigen onder hen toegelust worden met bijzondere geestelijke gaven tot heil en opbouw

van hun medeleden, zodat zij naast en samen met de predikanten bepaalde ambten kunnen vervullen in het midden der gemeente. Zij zijn dan te beschouwen niet bij wijze van vertegenwoordigers van het volk om op te komen voor de rechten van dat volk. De gemeente mag in het bedoelde kader volstrekt met worden gezien als een democratisch opgebouwde samenleving. Die personen, ouderlingen en diaconen, worden evenwel aangewezen om uit naam en in opdracht van Christus bepaalde taken uit te voeren. Hun aanwijzing gebeurt veelal na vooraf verkregen bewilliging van de gemeente.

De gezamenlijke ambtsdragers vormen de kerkeraad en deze kerkeraad is de instantie aan welke de regering van elke afzonderlijke gemeente is toevertrouwd. Het kan gebeuren dat een dergelijke kerkeraad tegelijkertijd de regering vormt van de gehele betreffende Kerk. Dit geval deed zich voor juist met Genève. Maar in het belendende gebied noordwaarts waaronder Lausanne viel — de stad waarin de leiding der reformatie berustte bij Pierre Viret, Calvijns medewerker, die volkomen in diens geest zijn taak waarnam - ontwikkelde zich een Kerk bestaande uit een vrij groot aantal plaatselijke gemeenten. Deze gemeenten vormden weer enige op zichzelf staande ressorten die gemeenschappelijke aangelegenheden gingen behandelen in vergaderingen onder de betiteling van classis. Afgevaardigden van die respectieve classes kwamen af en toe dan weer samen in synodale vergaderingen. Aan die ontwikkeling werden wel beletselen in de weg geworpen door Bern, welke stad in het onderhavige gebied grote politieke zeggenschap bezat. Niettemin is dit structuurmodel het dat in het vervolg algemeen navolging gevonden heeft. Heel spoedig gebeurde het in Frankrijk; van een synode met afgevaardigden uit alle delen van dat koninkrijk, gehouden te Lyon, mocht Viret het voorzitterschap waarnemen. Eveneens in Nederland vond hetzelfde model ingang. Er kan aan toegevoegd worden dat gestreefd werd naar het onderhouden van enig contact tussen synoden van Kerken welke zich elders in diverse gebieden gevestigd hadden. Een illustratie voorbeeld ervan is de synode van Dordrecht in 1618/19. Dat contact bleef echter tot een bescheiden mate beperkt, anders dan in de nieuwere tijd met haar streven naar oecumeniteit.

In het kader van deze structuur neemt de plaatselijke kerk onmiskenbaar een belangrijke plaats in. In haar worden alle wezenlijke trekken van het kerk-zijn geacht aanwezig te zijn. Uit haar als basis is, om zo te zeggen, al het andere dat karakteristiek is, opgebouwd. Deze overweging heeft naderhand aanleiding gegeven tot enig verschil van gevoelen omtrent de verhouding welke er bestaat tussen de plaat-

selijke kerk en de algemene kerk, gelijk deze vertegenwoordigd is in de meerdere vergaderingen (classes en synoden). Het precieze verloop van die controversen kan hier buiten beschouwing worden gelaten. Het is evenwel niet zonder belang er de aandacht op te vestigen dat met die kwestie verband houdt het merkwaardige feit dat in Nederland een kerk zich bedient van een meervoudige benaming: de Gereformeerde Kerken, dit om sterke nadruk te leggen op de bijzondere betekenis welke moet worden toegekend aan de plaatselijke kerk. Hier is het standpunt tot uitdrukking in gebracht, gelijk het door A.Kuyper werd voorgedragen.

Ten slotte is er nog een aantal kerkgroeperingen dat moeilijk of in het geheel niet onder de genoemde typen valt te rangschikken. Ten opzichte ervan kan het begrip structuur nauwelijks worden gebruikt. Die kerkgroeperingen bestaan namelijk uit op zichzelf staande gemeenten welke soms in een los verband met elkaar verkeren zonder een vaste vorm van organisatie aan te gaan. Voor de goede gang van zaken kan enige leiding natuurlijk niet ontbreken. Van ambtsdragers in de zin als wij bij de bovenbedoelde Kerken hebben aangetroffen, is echter geen sprake. Een bepaald beginsel van een dergelijke geaardheid van het kerkwezen is gemaakt door de Congregationalisten in Engeland.

Al naar gelang van de structuur van een kerk zal er behoefte en noodzaak bestaan aan het ontwerpen van vaste regelingen voor het doen en laten binnen de kring van de desbetreffende kerk, met andere woorden aan het voor haar van kracht zijnde recht.

LITERATUUR

- A.Voigt, *Kirchenrecht*, Neuwied am Rhein/Berlin-Spandau 1961.
 A.Erler, *Kirchenrecht: ein Studienbuch*, München 1975⁴.
 A.J.Bronkhorst, *Schrift en kerkorde*, Den Haag 1947. J.Rohde, *Urchristliche und frühchristliche Ämter: eine Untersuchung zur frühchristlichen Amtsentwicklung im Neuen Testament und bei den apostolischen Vätern*, Berlin 1976.
 H.van Groessen en Cl.van Vlissingen, *Het kerkelijk recht*, Roermond/Maaseik 1958².
Concilium I, nr 8: Canonisches Recht, 1965.
 N.Afanassieff, N.Koulonzine, J.Meyendorff, A.Schonemann, *La Primauté de Pierre dans l'Eglise Orthodoxe*, Neuchatel 1960.
 A.Schonemann, *Eglise et organisation ecclésiastique*, Paris 1949.

- H. Liermann, *Deutsches evangelisches Kirchenrecht*, Stuttgart 1933.
- O. Friedrich, *Einführung in das Kirchenrecht*, Göttingen 1978².
- W. Maurer, *Die Kirche und ihr Recht: gesammelte Aufsätze zum evangelischen Kirchenrecht*, Tübingen 1976.
- J. Bohatec, *Calvins Lehre von Staat und Kirche mit besonderer Berücksichtigung des Organismusgedanken*, Breslau 1937.
- W. Hildebrandt, *Das Gemeindeprinzip der christlichen Kirche: die Lehre von der Gemeinde als der Verfassungsform der Kirche*, Zürich 1951.
- G.P.L. van der Linde, *Die grondbeginsels van die presbiteriale kerkregeringstelsel*, Potchefstroom 1965.
- H. Frost, *Strukturprobleme evangelischer Kirchenverfassung: rechtsvergleichende Untersuchungen zum Verfassungsrecht der deutschen evangelischen Landeskirchen*, Göttingen 1972.
- J.V. Bredt, *Die Verfassung der reformierten Kirche in Cleve-Jülich-Berg-Mark, Neukirchen* 1938.
- A. Kuyper, *Tractaat van de reformatie der kerken*, Amsterdam 1883.
- R.C. Mortimer, *Western Canon Law*, London 1963.
- J.W.C. Wand, *What the Church of England stands for: a guide to the authority in the twentieth century*, London 1959.
- Canon Law revision 1959*, London 1960.
- E.G. Moore, *An introduction to English canon law*, Oxford 1967.
- Staatsverfassung und Kirchenordnung*, Festgabe für Rudolf Smend, Tübingen 1962.
- Jean Jacques von Allman, *Le saint ministère selon la conviction et la volonté des Reformés du XVIe siècle*, Neuchatel 1968.
- Hans Dombois, *Hiërarchie, Grund und Grenze einer umstrittenen Struktur*, Freiburg/Basel/Wien 1971.
- Josef Hainz, *Kirche im Werden, Studien zum Thema: Amt und Gemeinde im Neuen Testament*, München/Paderborn/Wien 1976.
- Waker Kreek, *Grundfragen der Ekklesiologie*, München 1981.

14. HET KERKRECHT VAN DE NEDERLANDSE REFORMATORISCHE KERKEN

A. ORIËNTERENDE INFORMATIE OVER DE REFORMATORISCHE KERKGEMEENSCHAPPEN IN NEDERLAND *Dr. M. te Velde*

Ter inleiding op de volgende paragrafen geven we hier eerst enige oriënterende informatie over de kerkgemeenschappen, waarvan in dit boek het kerkrecht behandeld wordt, nl.

- de Nederlandse Hervormde Kerk
- de Gereformeerde Kerken in Nederland
- de Christelijke Gereformeerde Kerken
- de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika
- de Gereformeerde Kerken in Nederland ('vrijgemaakt')
- de Nederlands Gereformeerde Kerken

1. De Nederlandse Hervormde Kerk

De NHK. is de grootste protestantse kerkgemeenschap in Nederland en ziet zichzelf als de oorspronkelijke 'vaderlandse kerk' der Reformatie. Ze sluit zich aan bij 'het belijden der vaderen' zoals dat is verwoord in de calvinistisch-gereformeerde confessies, ook wel 'drie formulieren van eenheid' genoemd: de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561), de Heidelbergse Catechismus (1563) en de Dordtse Leeregels (1619).

Er zijn in de NHK. verschillende theologische richtingen of 'modaliteiten'. De bestaande verschillen bepalen ook de 'ligging' van de plaatselijke gemeenten en de opvattingen van haar predikanten. Vaak zijn er in één plaats wijkgemeenten van diverse signatuur. De richting die zich het sterkst profileert, is de 'Gereformeerde Bond', die in de kerk de klassiek-gereformeerde beginselen propageert.

De NHK. heeft ongeveer 2.530.000 leden (waarvan + 690.000 niet gedoopte 'geboortelieden'). Haar synode is een permanent lichaam en bestaat uit 56 periodiek door de classicale vergaderingen gekozen afgevaardigden. Ze vergadert doorgaans in Doorn. De meeste centrale organen van de NHK. zijn gevestigd in Driebergen en Leidschendam. De opleiding van predikanten vindt plaats aan de rijksuniversiteiten, waarbij een deel van de vakken aan 'kerkelijke hoogleraren' is toevertrouwd. De politieke partijkeus van hervormden loopt sterk uiteen. Onder hen zijn het C.D.A. (voorheen A.R.P. en C.H.U.), de

P.v.d.A. en (in de orthodoxe vleugel) de S.G.P. het sterkst vertegenwoordigd.

Uit de Hervormde Kerk hebben zich in de negentiende eeuw grote aantallen leden losgemaakt, namelijk bij de Afscheiding in 1834 o.l.v. ds. Hendrik de Cock en bij de Doleantie in 1886 o.l.v. dr. Abraham Kuyper. Men wilde niet langer in de NHK. blijven vanwege een structurele leervrijheid en het ontbreken van kerkelijke tucht.

2. De Gereformeerde Kerken in Nederland

De GKN. zijn in 1892 ontstaan uit een 'Vereniging' van de twee groeperingen die hadden gebroken met de Hervormde Kerk, de 'afgescheidenen' en de 'dolerenden'. Zij wilden terugkeer naar een strikte handhaving van de gereformeerde leer en kerkregering, zoals die waren geformuleerd in de 'drie formulieren van enigheid' en in de 'Dordtse Kerkenordering' (1619).

De GKN. ontwikkelden zich sinds 1892 tot een kerkgemeenschap met een uniform en confessioneel-gebonden karakter en veel goed georganiseerde activiteiten. Na 1950 voltrokken zich echter veranderingen, die de GKN. tenslotte weer dicht bij het plurale model van de Hervormde Kerk deden uitkomen. NHK. en GKN. werken thans dan ook aan eenwording onder de naam 'Samen op weg'.

De predikanten van de GKN. ontvangen als regel hun opleiding aan de eigen Theologische Universiteit in Kampen (Koorntmarkt) of aan de theologische faculteit van de Vrije Universiteit in Amsterdam. De GKN. tellen ongeveer 780.000 leden. Hun dienstencentrum is gevestigd in Leusden. De generale synode wordt eens per twee jaar nieuw samengesteld en komt vervolgens regelmatig bijeen in Lunteren in een aantal zittingen verspreid over een periode van anderhalf jaar.

In de politiek vindt men de meeste gereformeerden in het C.D.A. (voorheen in de A.R.P.). In vroeger tijden was de Vrije Universiteit in Amsterdam hun eigen wetenschappelijk bolwerk. *Trouw* is in deze kringen het meest gelezen dagblad.

3. De Christelijke Gereformeerde Kerken

Toen 'afgescheidenen' (officieel 'Christelijke Gereformeerde Kerk') en 'dolerenden' (officieel 'Nederduitse Gereformeerde Kerken') zich in 1892 verenigden tot de 'Gereformeerde Kerken in Nederland', was er een kleine groep christelijk-gereformeerden, die weigerde met de Vereniging mee te gaan. Zij hadden o.a. bezwaar tegen het kerkbegrip van de 'dolerenden' en tegen opvattingen van met name

A. Kuyper over verbond en doop.

Onder leiding van de predikanten F.P.L.C. van Lingen en J. Wisse besloten zij apart te blijven staan onder de oude naam 'Christelijke Gereformeerde Kerk'. In de loop van de twintigste eeuw groeiden zij door toevloed uit vooral GKN. en GGNNNA. tot een kerken-groep met thans ongeveer 76.000 leden. Hun generale synode verga-dert één keer per drie jaar.

In confessioneel en kerkrechtelijk opzicht zijn de CGK., hoewel niet geheel homogeen, sterk georiënteerd op de Reformatie van de 16e eeuw en de Afscheiding van 1834. Daarnaast is er bij hen onder invloed van het gereformeerde Piëtisme van de 17e en 18e eeuw een accentueren van de 'bevindelijkheid'. Deze 'bevindelijkheid' is er sterker dan in de GKNV. en de NGK. en minder sterk dan in de GGNNNA.

De christelijk-gereformeerden hebben een eigen Theologische Universiteit in Apeldoorn. Politiek participeren ze veelal in het C.D.A. en verder ook in R.P.F. en S.G.P. Onder hen worden vooral dagbladen als *Trouw* en het *Reformatorisch Dagblad* gelezen.

4. *De Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika* Het verband van de GGNNNA. is in 1907 onder leiding van vooral ds. G.H. Kersten gevormd door zesendertig verspreide gemeenten van oud-gereformeerde signatuur ('Kruisgezinden' en 'Ledeboeria-nen'). Deze bestonden uit mensen die sinds de Afscheiding van 1834 buiten de Hervormde Kerk waren geraakt, maar zich niet thuis voelden in de hoofdgroep van de afgescheiden gemeenten.

De GGNNNA. groeiden uit tot een kerkgemeenschap met thans + 91.000 leden. Onder invloed van het gereformeerde Piëtisme legt men er in prediking en zielszorg veel nadruk op, dat de mens alleen door een zeer bijzondere genade van God en langs een zeer bijzondere weg van wedergeboorte en bekering het heil kan beerven. Dat leidt bij veel mensen tot een levenslange twijfel over eigen zaligheid en tot 'avondmaalsmijding'.

De GGNNNA. vormen een nogal gesloten en conservatieve ge-meenschap, voor buitenstaanders vaak herkenbaar aan uiterlijke kenmerken als 'tale Kanaans', stemmige kleding (vandaar de spot-naam 'zwartekousenkerk'), een strenge zondagsviering, bezwaren tegen assurance en vaccinatie (bv. tegen polio), het mijden van televi-sie en dergelijke.

Hun predikanten worden opgeleid aan een eigen Theologische School te Rotterdam. Als gevolg van een strenge selectie in de vorm

van een ernstig onderzoek aangaande de roeping tot het ambt heeft men er slechts enkele studenten en bestaat er in de GGNNa. een groot predikanten-tekort. Een keer per 3 jaar vergadert de generale synode.

Politiek zijn de mensen uit de GGNNa. vooral georganiseerd in de S.G.P. Hun lijfblad is als regel het *Reformatorisch Dagblad*. Samen met andere oud-gereformeerden uit diverse kerken onderhoudt men 'reformatorische' scholen.

5. De Gereformeerde Kerken in Nederland ('vrijgemaakt')

In 1944 ontstond er in de GKN. een breuk waarbij ongeveer 14% van de leden het 'synodale' kerkverband verliet. Oorzaak daarvan was een synode-uitspraak over 'veronderstelde wedergeboorte', die in 1942 en volgende jaren bindend op straffe van tuchttoefening aan de kerken werd opgelegd. Vooral de Kamper professoren K. Schilder en S. Greijdanus bestreden die binding als een opdringen van kuypertiaanse theologoumena aan de gemeenten en als hiërarchische machtsaanmatiging.

Gemeenten en kerkleden maakten zich, zoals ze dat noemden, van de synode-besluiten vrij met beroep op artikel 31 van de kerkorde. Ze vormden een nieuw kerkverband onder de naam Gereformeerde Kerken in Nederland, met als niet-officiële toevoeging eerst 'onderhoudende art. 31 KO', later 'vrijgemaakt'.

De GKNV. tellen ongeveer 117.000 leden. Hun predikanten worden opgeleid aan een eigen Theologische Universiteit in Kampen (Broederweg). Deze kerken kennen een strikte binding in leer en leven aan de Heilige Schrift, de drie formulieren van eenheid en de gereformeerd-calvinistische wijze van kerkregering. Een keer per drie jaar komt er in de GKNV. een generale synode bijeen.

Politiek hebben de 'vrijgemaakt-gereformeerden' zich georganiseerd in het G.P.V. Ze hebben een groot aantal eigen organisaties, waaronder veel gereformeerde scholen. In hun kring wordt vooral het *Nederlands Dagblad* gelezen.

6. De Nederlands Gereformeerde Kerken

De NGK. zijn in de jaren 1967-1970 ontstaan na interne conflicten in de GKNV., die tot een scheuring leidden. Er was ingrijpend verschil van mening over de visie op de kerk, over de volgens sommigen te strak gehanteerde binding van de drie formulieren van eenheid en over de verbindende kracht van synode-besluiten. Sinds 1967 waren er + 90 gemeenten, die zich aanvankelijk 'gereformeerd vrijgemaakt

(buiten verband)' noemden. Zij hergroepeerden zich in een kerkverband, dat in 1979 de naam Nederlands Gereformeerde Kerken aannam. De NGK. tellen ruim 29.000 leden.

De NGK. willen confessioneel-gereformeerde kerken zijn, met iets meer ruimte in de hantering van de confessie dan in de GKNV. en de CGK. en met een geringere binding aan kerkorde en kerkverband. Ten gevolge daarvan is er onder hen minder uniformiteit in de praktijk van het kerkelijk leven. Hun 'Akkoord van kerkelijk samenleven', dat na langdurige besprekingen tenslotte in 1982 werd aanvaard, is beknopter en hecht minder waarde aan boven-plaatselijke organisatie en besluitvorming dan de kerkordes in andere kerken van gereformeerde origine.

Voor de opleiding van predikanten maakt men in de NGK. gebruik van diverse instellingen, o.a. van de christelijk-gereformeerde Theologische Universiteit in Apeldoorn. Politiek voelt men zich doorgaans het meest tot R.P.F. en C.D.A. aangetrokken.

LITERATUUR

E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg, *Wegwijs in gelovig Nederland. Een alfabetische beschrijving van Nederlandse kerken en religieuze groeperingen*, 2e druk, Kampen 1990. O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 3e druk, Nijkerk 1985.

B. NEDERLANDS HERVORMD KERKRECHT

Dr. A.J. Bronkhorst

Inleiding

Wie zich in het N.H. kerkrecht wil verdiepen dient zich allereerst de door Boekencentrum B.V. te 's-Gravenhage uitgegeven (losbladige ringband-)bundel *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk* aan te schaffen (waarbij men er op moet letten, dat de meest recente wijzigingen daarin zijn aangebracht, in 1987 al 18 sets wijzigingsbladen, lopend tot en met november 1986). In dit boek vindt men dan allereerst de *kerkorde* in engere zin, de dertig Romeins genummerde artikelen. Men kan indelen:

I - VII Het kerkelijk apparaat (kerk, gemeenten, werkerreinen, ambten, ambtelijke vergaderingen, organen van bijstand, bedieningen)
VIII - XXVI Het leven en werken der kerk (o.a. apostolaat, belijden,

kerkdienst, kerkboek, opleiding dienaren des Woords, H.Doop, catechese, belijdenis, H.Avonddmaal, diaconaat, herderlijke zorg en opzicht, huwelijk en gezin, financiën, toezicht, bezwaren en geschillen, oecumenische relaties)

XXVII - XXX Enkele slotbepalingen (ordinanties, veranderingen, noodmaatregelen).

Daarna komen twintig *ordinanties*, die de concrete gang van zaken op al deze terreinen nader regelen, gevolgd door een aantal *overgangsbepalingen*, inhoudsoverzichten en registers. Daarmee is echter nog lang niet alles gezegd, want er bestaat daarnaast ook een bundel met ook nog eens (als ik goed geteld heb) twintig *generale regelingen*, lopend van de kerkelijke statistiek tot en met het zeemanswerk, van de jeugdwerkleiders tot en met de generale financiën der kerk enz. enz. En dan zijn er ook nog maar zeer ten dele gebundelde synodale verkeringen en uitspraken, bijvoorbeeld over het gemengde huwelijk, over open en oecumenisch Avonddmaal, over het gastlidmaatschap en dergelijke.

Zijn we er dan? Bijna, maar ik moet toch ook een enkel woord aan de zogenaamde '*Tussenorde*' wijden, die regels geeft voor de Hervormd-Gereformeerde 'Samen-op-Weg'-gemeenten. Als geheel is die nog in het voorbereidingsstadium, maar er wordt hard aan gewerkt.

Men zou kunnen zeggen: de kerkorde-in-engere-zin is zoiets als de grondwet der kerk; de *ordinanties* doen denken aan de organieke wetten; de gen. regelingen aan de algemene maatregelen van bestuur uit het staatsrecht en de afzonderlijke uitspraken aan de koninklijke besluiten. Voor de *Tussenorde* zou men misschien aan internationale verdragen kunnen denken.

Onze oudste kerkorden tot en met de Dordtse Kerkorde van 1619 hadden nog niet dat constitutie-karakter. Begrijpelijk, want de oudste constituties zijn bij mijn weten van 1787 (Ver.Staten) en 1789 (Frankrijk). Dat het Algemeen Reglement van 1816 een dergelijk karakter droeg hangt dus wel duidelijk met de tijd van ontstaan samen; de oudere kerkorden geven concrete praktische regels voor controversiële punten, die geregeld moesten worden. Men vergelijk de Hervormde kerkorde met bijvoorbeeld de kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland op dit punt.

In verschillende artikelen dezer kerkorde komen dan ook verwijzingen naar het belijden der kerk voor; men denke aan art. I, II, IV, V, VIII, X, XIX, XX, XXI, XXV.

De achtergronden van de kerkorde van 1951

1. *het Calvinistische kerkrecht uit de Hervormingstijd*, dat het christocratische karakter van alle authentiek kerkrecht in een presbyteriaal-synodale vorm heeft gebracht. Christus, aldus antw. 54 van de Heid. Catechismus, vergadert, beschermt en onderhoudt zijn gemeente door zijn Geest en Woord. Door zijn Woord: dat komt vooral uit in het presbyter-ambt (vgl. 1 Tim. 5:17); door zijn Geest - vandaar de nadruk op kerkelijke vergaderingen, waar men in Christus' naam samen is.

2. het in 1816 aan de Hervormde kerk opgelegde *Algemeen Reglement*, dat met name leidde tot een honderdjarige strijd om belijdenis en leertucht. Men verweet elkaar over en weer belijdenisvrees (met een beroep op teksten als 1 Tim. 6:20 en 2 Tim. 2:2) en belijdenis kramp (ernst makend met bijvoorbeeld 1 Kor. 13:9-12). Is het belijden van ons geloof identiek met het geloven van onze belijdenis? Met name de Barmer Erklarung uit de Duitse Kerkstrijd van 1934 heeft ons hier verder gebracht en duidelijk doen zien wat actueel belijden kan, mag en moet zijn. Art. X van onze kerkorde heeft deze inzichten pogen te verwerken.

3. *een aantal vernieuwingsbewegingen* in de eerste helft van onze eeuw. Dan denk ik allereerst aan de vernieuwing der theologie, die weer alle nadruk ging leggen op Gods openbaring en daardoor op de verkondiging en daardoor op de betekenis der kerk. Mannen als Karl Barth, Emil Brunner, Eduard Thurneysen hebben ons geloof wezenlijk verdiept. De kerk kwam weer hoger in koers. Het 'Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur' wijzigde zijn naam in 'Algemeen Weekblad voor Kerk en Christendom'... In dit kader denk ik ook aan de liturgische beweging, aan de oecumenische beweging, aan het besef, dat de missionaire taak van de kerk geen hobby kan zijn van 'zendingsvrienden' maar taak der gehele gemeente dient te wezen (Kraemer).

4. *de ervaringen uit de tweede wereldoorlog*. Het beste te verbinden met de namen van 'het Driemanschap', dat in 1945 langs de classicale vergaderingen boven de grote rivieren trok: Ds. K.H.E.Gravemeyer, die zich met name had ingezet voor het getuigend karakter der kerk tegenover overheid en volk; Prof.Dr. H.Kraemer, die als leider van 'Gemeenteopbouw' de gemeenten haar missionaire taak op het hart gebonden had en daarmee tevens het onderling begrip der 'richtingen' had bevorderd en Dr. W.Banning, die met grote nadruk de sociale consequenties van het evangelie onderstreepte.

Zo kon de oogst van de reorganisatiestrijd én van de oorlogsjaren

in de kerkorde van 1951 worden geborgen: Kerkherstel, Kerkopbouw en Gemeenteopbouw konden hier samengaan, de vragen van belijden en belijdenis, het kerkordelijk verwerken van de genoemde vernieuwingsbewegingen en het missionaire aspect van het gemeente-zijn komen dan ook alle in de kerkorde van 1951 duidelijk aan de orde.

De karakteristieke aspecten van de kerkorde van 1951

1. De kerkorde van 1951 is in zekere zin *een synthese* van de DKO van 1619 en het AR van 1816. De ambtelijke vergaderingen van de DKO zijn in ere hersteld; de besturen van 1816 keren terug in de (brede) moderamina van deze ambtelijke vergaderingen, maar blijven daar op wezenlijk betrokken, met eigen duidelijk omschreven bevoegdheden.

2. Wie tot een Hervormde gemeente en mitsdien tot de Nederlandse Hervormde Kerk behoren. Daartoe worden ook gerekend 'zij, die uit Hervormde ouders zijn geboren' (KO II). De geboorteleden zijn in het Alg.Reglement van 1852 zonder nadere theologische motivering ingevoegd (voor een toen nog uiterst kleine groep); men verlangde ook voor hen de toegang tot eventuele diaconale verzorging open te houden in een tijd, waarin van overheidswege nog weinig aan armen zorg werd gedaan. De uitdrukking 'krachtens het genadeverbond' werd in 1948 ingevoegd in art. II van het ontwerp kerkorde, dat in 1951 van kracht werd.

3. *De diakenen* (die blijkens art. 37 van de DKO niet, volgens art. 30 van de NGB wel tot de kerkeraad behoren) worden hier volledig betrokken in het werk van alle ambtelijke vergaderingen (al wordt een aantal taken, die speciaal met het opzicht samenhangen hier gereserveerd voor het consistorie (predikanten en ouderlingen).

4. Veel sterker dan in 1619 en 1816 (om het zacht te zeggen), komt hier *het 'apostolaat' der kerk* naar voren (KO VIII en IX, ord. 4 en 5) in zeventvoudige ontplooiing: het gesprek met Israël - het werk der zending - de arbeid der kerstening - de strijd voor het reformatorische karakter van overheid en volk - het getuigenis tot overheid en volk - de vorming der jeugd - de opvoeding en het onderwijs aan de jeugd van het gehele volk in gezin en school. Het apostolaat kreeg daarmee a.h.w. de ereplaats in dit tweede deel der kerkorde, nog vóór de belijdenis. Dit onderstreept wel heel sterk de betekenis, die in de jaren dadelijk na de oorlog het apostolaat in ons kerkelijk leven gekregen had; dit mocht vooral niet over het hoofd worden gezien. Trouwens, zou men anders nog een goede plaats voor het apostolaat hebben kunnen vinden als helemaal achteraan?

5. Dan komt in art. X *het belijden der kerk* aan de orde; X,1 geeft daarvan een zestal belangrijke bepalingen:

- a. het gaat om dankbare gehoorzaamheid aan de H.Schrift als norma normans;
- b. het is een taak van de gehele kerk, niet alleen van de synode, ook niet alleen van de kerkeraden of van de theologen;
- c. gevraagd wordt daarbij gemeenschap (de Bijbelse *koinonid*) met de belijdenis der vaders; om geestelijke verbondenheid bij eigen geestelijke verantwoordelijkheid (naar de regel van 1 Kor. 2:13). Over eenstemming, het ondertekenen van belijdenisgeschriften, zou hier teveel gevraagd zijn en ons in een juridische sfeer brengen. En heeft iedere belijdenis niet ook altijd een tijdgebonden - en daarin vergankelijk - karakter?
- d. niet minder belangrijk is de actualiteit, zoals die in onze eeuw met name in de 'Barmer Thesen' zo duidelijk naar voren gekomen is. Authentiek belijden kan bovendien veel van ons vragen; *marturia* en *marturia* zijn nauw verbonden begrippen;
- e. tenslotte gaat het ook om de eschatologische gerichtheid. Die herinnert ons, dat het uiteindelijk steeds om het Koninkrijk Gods moet gaan; ook dat in deze bedeling zowel ons kennen als ons profeteren ten dele is (vgl. 1 Kor. 13:9-13);
- f. waarbij ons belijden steeds in betrekking moet staan tot de zelfopenbaring van de Drieënige God.

In X,2 wordt ook de Catechismus van Genève tot de belijdenis der vaders gerekend; wel vanwege onze relaties tot de Waalse Gemeenten in ons land; X,3 maakt ons dan duidelijk dat dit belijden niet alleen in leerboeken en belijdenisgeschriften aan de orde komt. Uit X,4-6 blijkt, dat dit 'zich bewegen in deze weg van het belijden der kerk' serieus is bedoeld, zowel judicieel (door uitspraken) als justitieel (door tuchtmaatregelen; zie ord. 11,IV,11-18). Al blijven bezwaren (*gravamina*) blijkens X,7 en ord. 11,V,19-20 mogelijk. De synode gaat dan niet over tot een soort posthume correctie van oude belijdenissen, maar publiceert haar visie in een toelichtend geschrift (als: 'Richtlijnen voor de behandeling van de leer der uitverkiezing', 's-Gravenhage 1961).

6. In KO XI-XIII en ord. 6 komen dan *de liturgische vragen* aan de orde, de kerkdienst, het kerkelijk jaar, het kerkboek (tot nu toe een ideële grootheid) en het (in 1955 aan de kerk aangeboden, maar nog steeds niet verder behandelde) dienstboek. Het oude art. 22 lid 2 van het Synodaal Reglement voor de kerkeraden: 'Bij de leiding der openbare godsdienstoefeningen gaan zij - scil. de predikanten - zowel

in het algemeen, als in het bijzonder met betrekking tot het gebruik van de Heid. Catechismus, de liturgische geschriften, de vragen bij de voorbereiding tot het Avondmaal, de psalmen en de gezangen *naar eigen oordeel* te rade met de godsdienstige behoeften hunner gemeenten' is in 1951 vervallen (vgl. nu ord. 6-1-6). Wat in XI,2 onder het kerkelijk jaar verstaan wordt bleef open.

7. de verhouding van '*bestuur*' en '*beheer*' is in 1951 maar zeer betrekkelijk geregeld. Sinds 1870 stonden de kerkvoogdijen van de gemeenten, die zich hierbij vrijwillig hadden aangesloten, onder toezicht van Provinciale Commissies van Toezicht en een Algemeen College van Toezicht, maar ongeveer eenderde der gemeenten had 'vrij beheer' gekozen. De KO-1951 bracht de mogelijkheid, dat de kerkvoogden als daartoe in het bijzonder aangewezen ouderlingen, die als zodanig de naam kerkvoogd dragen (de voorgestelde naam 'ouderling-kerkvoogd' werd minder gelukkig geacht, al wordt die toch vrij algemeen gebruikt) in de kerkeraad zouden worden opgenomen; deze 'geïntegreerde kerkvoogden' zijn ook verkiesbaar als afgevaardigden naar de meerdere vergaderingen der kerk (ongeveer een achtste der zetels), maar deze integratie was slechts mogelijk op basis van vrijwilligheid. In 1977 was de situatie als volgt:

- 863 kerkvoogdijen geïntegreerd en dus bij 'nieuw toezicht',
- 227 kerkvoogdijen bleven bij de prov. colleges van toezicht van 1870,
- 289 kerkvoogdijen hielden vrij beheer (zie overg.bepalingen 314-323a).

In deze cijfers komt slechts langzaam verandering.

8. de deputaatschappen uit de tijd der DKO keren hier terug in de *organen van bijstand* der ambtelijke vergaderingen (KO VI; ord. 1-23): synodale raden, commissies der ambtelijke vergaderingen. Zie de jaarlijkse Naamlijst der N.H.Kerk. Men ontmoet hier soms (Prov.) commissies voor het gemeente-apostolaat, voor toerusting en vorming, voor de Herv. Vrouwendienst, voor Kerk en Israël, voor Samen-op-Weg, voor DDR-contacten, voor diakonaal maatschappelijk werk, voor het Ouderenbeleid... In de meeste classes vindt men slechts een classicale zendingscommissie; in de plaatselijke gemeenten is de variatie natuurlijk nog veel groter. De synode heeft behalve raden ook commissies: de bouw- en restauratiecommissie, de orgelcommissie, de commissie voor de archieven, de commissie voor het theologisch wetenschappelijk onderwijs, de generale commissie voor de behandeling van bezwaren en geschillen. Ook colleges, zoals het generaal college van toezicht en het college van visitatoren-generaal.

9. een nieuwe mogelijkheid bracht de KO-1951 in de figuur der *bedieningen* (KO VII) voor het apostolaat, het jeugdwerk, de catechese, het pastoraat en het diaconaat. Dus evangelisten, jeugdwerkleiders, catecheten, pastorale en diaconale medewerkers. Voor die gemeenten, die op een dezer gebieden een extra inzet wensten en konden betalen. Zij waren niet betrokken in de regering der kerk (men kan niet tegelijk in een ambt en in een bediening staan); in de kerkeraad had men slechts een adviserende stem. Het ging dus om speciaal op geleide full-time medewerkers (catecheten ook part-time mogelijk). In de eerste periode lag hier voor vrouwen een mogelijkheid, die de ambten haar pas na 1958 gaven. Deze vorm van niet-ambtelijke binding aan het kerkelijke werk bleek vooral bij uitzending in het zendingswerk waardevolle mogelijkheden te geven.

10. Een predikant was vroeger altijd herder en leraar van een gemeente. Toen Gravemeyer in 1940 secretaris van de toenmalige Algemene Synode werd, moest hij emeritaat aanvragen (hij werd toen diaken). Ook ziekenhuispredikanten en andere aan instellingen verbonden voorgangers waren dit als emeriti. De KO-1951 bracht hier (afgezien van predikanten met een bepaalde opdracht in gemeentelijk verband) de mogelijkheid van *zendingspredikanten en predikant-evangelisten* (KO IV 4 en 5). Ord. 13-3 en 4 kent nog andere mogelijkheden: predikanten voor *buitengewone werkzaamheden* (verbonden aan een der meerdere vergaderingen der kerk, als perspredikant, directeur van een kerkelijk bureau, predikant met een door de kerk al dan niet gesubsidieerde taak in het buitenland, legerpredikanten, gevangenispredikanten, en dergelijke) en predikanten voor *bijzondere werkzaamheden* (hun werkzaamheden zijn eerder gewoon dan bijzonder, maar zij verrichten deze niet in opdracht van een kerkelijke instantie, maar bijvoorbeeld van een vereniging of een inrichting). Blijkens ord. 14-4 (lid 4-7) en ord. 15-4 kent de kerkorde *ook ouderlingen en diakenen* met een bepaalde opdracht of voor bijzondere of buitengewone werkzaamheden.

11. Dan het *oecumenische aspect*: KO I, XXV en XXVI, Ord. 20. Art. XXV spreekt van *het verband met andere kerken*. In Nederland heeft dit geleid tot deelname aan de Oecumenische Raad in Nederland (1935), voortgezet in deelname aan de Oecumenische Raad van Kerken in Nederland (1946) en daarna aan de Raad van Kerken in Nederland (1968). Verder zij in dit verband genoemd de avondmaalsconsensus met de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden van 1956 (die leidde tot de uitbreiding van ord. 20 met de artikelen 10-12), terwijl buiten Nederland dergelijke

contacten lopen via de Wereldbond van Hervormde Kerken (IForld ylliance of ifeformed Churches (1929), de Wereldraad van Kerken (1948) en de Europese Kerken-Conferentie (1959). Eveneens is de Ned.Herv.Kerk betrokken bij de zogenaamde 'Leuenberger Konkordie' (1973), de gemeenschap van Lutherse, Hervormde en Geünieerde kerken). Tot *hereniging* (KO XXVI) kwam zij in 1946 met de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, terwijl zij sinds 1973 regelmatig gemeenschappelijke vergaderingen houdt met de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Uit dit 'Samen op Weg'-proces kwam 14-11-1986 de uitspraak: 'De Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland verklaren zich te bevinden in staat van hereniging'. In dezelfde vergadering werd het verzoek van de Ev.Luth.Kerk om na een periode van waarnemerschap als participant in het proces van 'Samen op Weg' te worden toegelaten, aanvaard. Een artikel inzake 'Brede interkerkelijke samenwerking van gemeenten', dat met name de samenwerking van Hervormden en Gereformeerden op plaatselijk vlak mogelijk maakt, werd reeds per 1-1-1970 van kracht (ord. 20-3a), terwijl bijzondere betrekkingen met andere kerken in Nederland reeds per 1-1-1966 werden mogelijk gemaakt (ord. 20-3-2: voorgaan in Hervormde diensten, intervocatie, indien de andere kerk dit wenst, benoeming tot bijstand in het pastoraat over en weer). Deze bepalingen gelden sinds 16-11-1966 voor de Remonstrantse Broederschap, sinds 18-11-1971 voor de Evangelisch-Lutherse Kerk in Nederland, sinds 20-11-1972 voor de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, sinds 30-3-1977 voor de Algemene Doopsgezinde Sociëteit en sinds 11-6-1979 voor de Vrije Evangelische Gemeenten. Wat de R.K.Kerk betreft kwam het tot een wederzijdse dooperkenning, tot een gemeenschappelijke verklaring over het kerkelijk gemengde huwelijk en tot beleidslijnen voor samenwerking in de zendingsarbeid. Voor verdere regelingen zie men de (helaas uitverkochte) studie van Dr. C.P.van Andel, 'Ruimte om samen te leven' (Boekencentrum 1978) en zijn daar eveneens uitgegeven bijdrage aan het 'Werkboek voor hervormde predikanten': Oecumene en kerkorde.

12. Tot de erfenis van het AR-1816 behoorden ook de zogenaamde 'richtingsevangelisaties' (hierbij inbegrepen de Verenigingen van Vrijzinnig-Hervormden), meestal als verenigingen georganiseerd en daardoor bedreigd door de bepalingen van de bezetter (ontbinding, inbeslagname der financiën). Kerkelijke incorporatie was dringend nodig, hetzij via synodale organen, hetzij via inschakeling door de kerkeraden. Een subcommissie voor de Evangelisaties van de Raad voor

Inwendige Zending, gaf aan Ds. C.J.P. Mackaay opdracht hierover een rapport op te stellen. Het bleek om niet minder dan 12 % der Hervormden te gaan. Het rapport bepleitte een centraal orgaan voor deze groepen, dat reeds op 12-12-1945 door de generale synode werd ingesteld: de 'Noodraad voor Kerk en Evangelisatie'. Deze taak werd per 1-5-1951 overgenomen door het College van Visitatoren-Generaal (Ov.bep. 239 bij KO-1951). De regeling van Ov.bep. 235 (gedeelde verantwoordelijkheid kerkeraad en breed moderamen prov. kerkvergadering) bleek vrijwel nergens te werken, zodat bij de herziening van 1956 de Ov.bep. 235-239 werden herzien en uitgebreid met de mogelijkheid van een (door het BM van de Generale Synode goed te keuren) noodvoorziening (Ov.bep. 238a-h). Per 1-1-1965 kwam de 'buitengewone wijkgemeente' als art. 10a in ord. 2, de 'noodoplossing' (als de plaatselijke kerkeraad daartoe strekkende voorstellen afwees) bleef in de overgangsbepalingen, later bij ord. 2 (117a-f; 1-1-1978). Tenslotte kwam deze 'buitengewone wijkgemeente in wording' onder de naam 'deelgemeente' als ord. 2-10b in de eigenlijke kerkorde (1-1-1986). Andere oplossingen bleken niet mogelijk, ondanks alle pogingen van de visitatie daartoe.

13. Ook verder bracht de Kerkorde van 1951 een uitbreiding van de mogelijkheden tot gemeentelijke organisatie. Reeds in 1943 werd een Reglement op de Stichting en Indeling van Gemeenten ingevoerd (enkele vroegere reglementen combinerende), dat voor grotere gemeenten, die dit wensten de mogelijkheid van indeling in *buurgemeenten* kende. Ook *gestichtsgemeenten* waren reeds tientallen jaren bekend (men denke aan Santpoort, Bakkum, Alphen aan de Rijn, Neerbosch en Zetten). De weg tot *samenvoeging* of tot *combinatie* van gemeenten was eveneens gebaad. Zelfs *gemeenten zonder territoriaal verband* konden door de toenmalige Algemene Synode worden gesticht (bijvoorbeeld in oorlogssituaties). Ordinantie 2 ging op deze weg door en kent nu (in 1988):

- 1) *Gewone gemeenten*, indien nodig *gecombineerd* of *samengevoegd*;
- 2) *Centrale gemeenten*, in *wijkgemeenten* (eventueel groepsgewijze weer tot *buurtgemeenten* gecombineerd) ingedeeld (bij meer dan twee predikantsplaatsen verplicht, behoudens ontheffing);
- 3) *Buitengewone wijkgemeenten* en *deelgemeenten* (zie sub 12);
- 4) *Streekgemeenten* in daarvoor in aanmerking komende regio's;
- 5) *Buitengewone gemeenten: gemeenten van bijzondere aard*, de huidige naam voor de vroegere *gestichtsgemeenten*; *gemeenten in het buitenland* (sinds 13-7-1980 de gemeente in Duisburg-Ruhrort, ingedeeld bij de kerkprovincie Gelderland en de classis Doetinchem); *gemeenten*

in wording en gemeenten in herstel (de varende gemeenten zijn per 1-1-1969 vervallen);

6) *Bijzondere verbanden van gemeenten, hetzij met een pastoraal verband, hetzij met een regionaal verband...*

Oorzaken van financiële aard, pastorale moeilijkheden, modaliteitsverschillen, interne spanningen, diasporasituaties, regionale problemen enz. kunnen organisatorische maatregelen, eventueel zelfs noodmaatregelen vereisen om tot verantwoorde oplossingen te komen (voor bijzondere betrekkingen van interkerkelijke aard zij verwezen naar par. 11).

14. Ook de vraag naar *de toelating van de vrouw tot het ambt* kon onder de Werkorde niet worden geregeld. Daar ook vanuit de classicale vergaderingen dit punt in de generale synode telkens weer aan de orde werd gesteld, kwam het tenslotte op 23-6-1958 tot het besluit-in-tweede lezing om de ambten van ouderling en diaken voor de vrouw open te stellen; het ambt van predikant slechts in bepaalde gevallen en voor bepaalde werkzaamheden. Gedacht was aan ongehuwde vrouwelijke predikanten; als zij huwden zouden zij emeritus worden, maar zonder de rechten van een emeritus. Vacante gemeenten konden bij de ring bezwaar maken tegen vacaturediensten of andere activiteiten van een vrouwelijke predikant in haar midden (Ord. 13-23a). In 1963 kwam het onderwerp opnieuw op de synodale agenda. Dit leidde in 1967 tot de volledige openstelling ook van het predikantsambt voor vrouwelijke lidmaten, zij het ook met toevoeging van de bepaling (in ord. 13-29, als lid 4): 'Een vrouwelijk predikant voor gewone werkzaamheden wordt op haar verzoek bij het aangaan van een huwelijk door het breed moderamen van de provinciale kerkvergadering van haar ambt ontheven, met dien verstande, dat zij, indien zulk een verzoek niet is ingekomen, geacht wordt haar ambt te hebben neergelegd' (per 1-1-1968). De bepaling van ord. 13-28-1 (geen emeritaatsrechten voor vrouwelijke predikanten) viel toen weg.

Op instigatie van de classis Haarlem kwam ord. 13-29-4 in 1975 opnieuw aan de orde, met als resultaat dat toen ook deze bepaling verviel (behalve als de kerkeraad vóór 1-7-1977 verklaart tegen deze wijziging van een vroeger aangegane afspraak bezwaar te hebben, Ov.bep. 270a en b). Alleen ord. 13-23a bleef verder van kracht. Zo ontstonden in drie etappes (1959 - 1968 - 1977) de huidige bepalingen, die (behoudens ord. 13-23a) een kerkrechtelijk volledige gelijkstelling van vrouwelijke en mannelijke predikanten brachten.

LITERATUUR

Enige literatuur

Kerkorde der Ned.Hervormde Kerk, losbladige uitgave 1969vv, 's-Gravenhage.

Keuze uit de kerkorde, 's-Gravenhage, 1984. Th.L.Haitjema,

Nederlands Hervormd Kerkrecht, Nijkerk, 1951. J.C. van Dongen,

De Nieuwe Kerkorde en wij gemeenteleden, 's-Gravenhage, 1951.

AJ.Bronkhorst, *Inleiding tot het Ned.Hervormde Kerkrecht, I De Inrichting der Kerk*, 's-Gravenhage, 1951.

Tussenorde ten dienste van de samenwerking v.d. Ned.Herv.Kerk en de Geref.Kerken in Nederland, Raad van Deputaten Samen op Weg, Driebergen, De Horst 1, 1982vv.

W.Bakker, *Structuur, karakter en functioneren van de kerkorde als probleem in het proces van Samen op Weg*, Geref.Theol. Tijdschrift, 1985, p.65-83.

Voor literatuur bij het gedeelte 'De achtergronden van de kerkorde van 1951' zie de opgave bij het hoofdstuk 'De N.H.Kerk en het AR van 1816'.

RJ.Mooi, *Het vraagstuk van de z.g. geboorteleiden in de N.H.Kerk*, Kerk en Theologie, 1970, p. 261-274.

R.Kaptein, *De geboorteleiden i.d. N.H.Kerk*, idem, 1971, p. 27-38.

AJ.Bronkhorst, *De geboorteleiden in de synode*, idem, 1974, p. 62-69.

P.J.Roscam Abbing, *Diaconia*, 's-Gravenhage, 1950. A.A.van Ruler, *Het apostolaat der kerk en het ontwerp-kerk orde*, Nijkerk, 1948.

A.A.van Ruler, *Theologie van het Apostolaat*, Nijkerk, 1955 en 1978.

H.Kraemer, *Het vergeten ambt in de Kerk*, 's-Gravenhage, 1960.

J.N.Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, Amsterdam, 1976.

JJ.Buskes Jr., *De Catechismus van Calvijn*, Baarn, 1946. Generale Synode, *Fundamenten en Perspectieven van Belijden*, 's-Gravenhage, 1949.

K.H.Miskotte, *De Kern van de Zaak*, Nijkerk, 1950.

Ver.v.Vrijz.Hervormden, *Fundamenten en Perspectieven van Belijden*, Assen, 1950.

A.A.van Ruler, *De belijdende kerk in de nieuwe kerkorde*, Nijkerk, 1948. Art.X in 30 vragen en antwoorden, *Handboek voor Ouderlingen*,

- 's-Gravenhage, 1983vv.
Documenten der Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1955, 's-Gravenhage, z.j.
Generale Synode, *Over de belijdenis der kerk en haar handhaving*, 's-Gravenhage, 1961.
Generale Synode, *Dienstboek voor de Ned.Hervorm.de Kerk* (in Ontwerp), 's-Gravenhage, 1955.
A.F.N.Lekkerkerker, *Kanttekeningen bij het Hervormde Dienstboek I-IV*, 's-Gravenhage, 1952-1956.
J.H.Semmelink, *De plaats van het beheer in de nieuwe kerkorde*, Ver. v. Kerkvoogdijen, 1946.
H.M.J. Wagenaar, *De kerkvoogdijen in de nieuwe kerkorde* (idem, z.j.).
S.F.H.J.Berkelbach van der Sprenkel en J.G.Geelkerken, *De Hereniging van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland* (in Hersteld Verband), 's-Gravenhage, 1946. G.W.F. Herngreen, *Een handjevol Vekenners* (ontstaan en geschiedenis van het 'H.V.'), Baarn, 1976.
C.P.van Andel c.s., *Het gemengde huwelijk*, 's-Gravenhage, 1971.
Generale Synode, *Naar een oecumenisch huwelijkspastoraat*, 's-Gravenhage, 1982.
K.H.Miskotte, *De vrouw in het ambt*, Kerk en Theologie, Jrg.1, p. 166vv.
N.J.Hommes, *De Vrouw in de Kerk*, Franeker, 1951. G.Huls, *De Dienst der Vrouw in de Kerk* (diss. Utrecht, Wageningen, 1951).

C. DE GEREFORMEERDE KERKORDE

Dr. H.B. Weijland

De kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland werd, na een tweetal losbladige uitgaven (de 'groene' van 1972 en de 'blauwe' van 1977), in april 1987 weer als een boekwerk uitgegeven en zal voortaan om de vier jaar in een telkens bijgewerkte editie verschijnen.

Het boekwerk bestaat uit twee hoofddelen, namelijk de tekst van de 139 artikelen van de kerkorde en (een selectie) van de zgn. uitvoeringsbepalingen.

1. De kerkorde

De kerkorde wordt - na het inleidend artikel - opgebouwd uit een

zestal hoofdstukken, die achtereenvolgens handelen over de ambten, de vergaderingen en het werk van de kerk; voorts over het vermaan en de tucht, over de betrekkingen van de kerk naar buiten en enkele slotbepalingen.

Reeds uit deze inhoudsopgave blijkt de praktische opzet van de gereformeerde kerkorde. Anders dan de hervormde kerkorde is het niet zozeer een constitutie of grondwet (zie het voorgaande hoofdstuk), als wel veeleer een werkorde, waarin lijnen worden aangegeven voor de uitvoering van die wijze van kerk-zijn, zoals in de Schrift wordt bevolen (bijv. art. 107 KO) en zoals wij in de Confessie belijden. M.a.w.: niet de kerkorde maar Schrift en Belijdenis zijn in eigenlijke zin het accoord van gemeenschap. Het gaat dus om een regulering van 'zo weinig mogelijk', ook al moeten bepaalde afspraken soms tot in het detail geregeld worden (bijv. ten behoeve van de rechtszekerheid van ambtsdragers en functionarissen). Dit is ook de reden dat in de gereformeerde kerkorde uiterst summier over de gemeente gehandeld wordt. Er is grote vrijheid van inrichting en organisatie en stimulering van plaatselijke initiatieven, zoals uit het recent toegevoegde artikel 67 KO blijkt.

In deze opzet van een praktische en concrete regeling blijft de gereformeerde kerkorde geheel in de lijn van de 'Dordtse kerkenordening' van 1618/19, waar deze kerken tot 1957 dan ook mee geleefd hebben. Eigenlijk is de huidige kerkorde dan ook niet meer dan een - zij het grondige! - herziening van die D.K.O.

Uit deze nauwe verwantschap volgen enkele kenmerkende punten, die de structuur van de gereformeerde kerkorde bepalen:

- Het gaat om een kerk-zijn, waarvan de Confessie belijdt, dat Jezus Christus er de 'enige algemene Bisschop' van is (art. 31 NBG) en dat Hij regeert door middel van een 'Raad der kerk' bestaande uit Dienaren, Opzichters en Diakenen (art. 30 NGB).
- Deze ambtsdragers mogen zich niet 'indringen', maar behoren ver koren te worden 'door wettige verkiezing der Kerk' en moeten zich hoeden voor heerschappij van de ene ambtsdrager boven de andere (art. 31 NGB).
- Als uitvoering van een in de Confessie beleden Kerk-zijn zal de kerkorde zeer terughoudend zijn met 'eigen' belijdende notities. Uit eraard zijn er elementen van en verbanden met dat belijden aanwezig, maar dat is toch niet de bedoeling van een orde voor het welwezen en niet voor het wezen van de Kerk.
- Door het ontbreken van het 'constitutionele' draagt de gereformeerde kerkorde ook een zekere anonimiteit. Alleen uit de kافت en

een noot onder art. 1 blijkt, dat het gaat om een kerkorde voor de Gereformeerde Kerken in Nederland.

- Als werkorde voor goede koinonia van het eigen kerkverband staat het leven van dit kerkverband wel erg centraal. Heenwijzingen naar het bestaan van andere kerken vallen onder het hoofdstuk Betrekkingen van de Kerk 'naar buiten'... De relatie met de overheid en het verenigingsleven is nogal afstandelijk (vgl. de nadruk op de *vrije* jeugdorganisaties in art. 134 KO en het beknopt-koele art. 130 KO: 'In voorkomende gevallen zullen de kerken tot overheid en volk haar getuigenis doen uitgaan').

2. De uitvoeringsbepalingen

De uitvoeringsbepalingen, die in het tweede deel van de uitgave zijn opgenomen, vormen - het zij met nadruk gesteld - een selectie van datgene wat opeenvolgende synoden als nadere regeling of verduidelijking bij de kerkorde-artikelen hebben bepaald. Dikwijls heerst het misverstand, dat alleen die uitvoeringsbepalingen geldig zijn die in de losbladige of gebundelde uitgave werden opgenomen. Dat is echter niet het geval. Het gaat om een verantwoorde maar niet geheel complete uitgave van relevante synode-uitspraken. Zo werden in de nieuwe editie van '87 bij art. 86 KO over het huwelijk niet meer de uitspraken over de gezinsvorming ('63) of de echtscheidingsgronden ('69 en '71) opgenomen. Daarmee zijn die uitspraken echter niet vervallen. Zolang een synodebesluit niet is teruggenomen of vervangen, dan wel achterhaald omdat de zaak waarover het handelt tot het verleden behoort, is zo'n besluit geldig.

Anders dan de hervormde ordinantiën (zie voorgaand hoofdstuk) dragen de gereformeerde uitvoeringsbepalingen niet het karakter van kerkorde-artikelen in ruimere zin of iets dergelijks. Het gaat om aanwijzingen of nadere regelingen, die wel tot 'het recht van de kerk' behoren - krachtens het gezag van synodebesluiten - maar die ook weer door elke volgende synode gewijzigd kunnen worden (vgl. de 'geschiedenis' van de uitvoeringsbepalingen bij art. 130 KO).

In het algemeen gesproken werden in de nieuwe uitgave van '87 die uitvoeringsbepalingen niet opgenomen, die in aparte uitgaven verkrijgbaar zijn gesteld. Wij noemen hiervan: de handleiding voor de visitatoren; het huishoudelijk reglement van de generale synode; de algemene instructie voor de deputaatschappen; de emeritaatsregeling; de regeling arbeidsvoorwaarden voor medewerkers in kerkelijke dienst.

Belangrijke bepalingen die wel werden opgenomen zijn: de regelin-

gen voor de kerkelijke examina (naar art. 5 en art. 6); de uitkeringsregeling voor predikanten (bij art. 11); de overeenkomst met de V.U. (bij art. 21); de ondertekeningsformulieren (bij art. 26); bepalingen bij appel en revisie (bij art. 31 en 32); preekconsent (bij art. 69); attestaties (bij art. 83); procedures voor bezwaarschriften (bij art. 108); richtlijnen voor het oecumenisch 'verkeer' (bij art. 127-129).

3. Besluiten, concepten en modellen

Nog in de losbladige uitgave van de kerkorde van 1977 werd een aantal leeruitspraken en ethische richtlijnen van vroegere synoden opgenomen. Daarin werd o.m. gehandeld over: genadeverbond en zelfonderzoek, art. 36 NGB, de verwerping van eeuwigheid, de zondagsviering e.d. Deze besluiten vonden een plaats in de uitgave van de kerkorde, omdat zij in de context van het klassieke ondertekeningsformulier betrokken waren. Na de herziening van dit formulier (zie beneden) waren deze 'bijlagen' niet meer nodig.

In de concepten en modellen, die ook voortaan afzonderlijk verkrijgbaar zijn en daarom niet meer in de huidige uitgave van de kerkorde voorkomen, worden teksten aangereikt voor huishoudelijke regelingen van kerkeraden en classes, voor beroepsbrieven, acten van ontslag en attestaties. Zoals het woord 'modellen en concepten' reeds aanduidt, gaat het hier niet om bindend voorgeschreven teksten. Elke kerkeraad en classis kan ervan afwijken al naar gelang de plaatselijke situatie. Maar het verdient in den regel wel aanbeveling om ze te volgen...

4. Enkele saillante punten in de gereformeerde kerkorde

In het oorspronkelijke ontwerp van de herziene kerkorde stond een breder inleidend gedeelte, waarin enkele artikelen centraal stonden die handelden over de roeping van de kerk tot zending en evangelisatie, tot getuigen voor overheid en volk en tot de oecumene. Om allerlei redenen werd dit inleidend gedeelte in de eindtekst niet opgenomen en raakten deze kernpunten over de kerkorde verspreid, waardoor zij toch een minder stuwend karakter kregen (vgl. overheid en oecumene aan het eind in 'Betrekkingen van de kerk naar buiten').

Opvallend in de kerkorde is voorts de nadruk waarmee de regeling van de ambtelijke diensten voorop gaat. Het artikel over de taak van de gemeenten volgt pas in hoofdstuk 3 over het 'Werk van de kerk'. Hieruit blijkt weer hoezeer de eigenlijke constitutie, de structuur van de plaatselijke kerk, aan de kerkeraad werd verbonden. Waar de amb-

ten in de 'vergaderingen' bijeen zijn, daar komt de kerk 'tot openbaring'.

Een centrale plaats in het kerkelijk bestand wordt ingenomen door het ondertekeningsformulier, dat - anders dan in de hervormde kerkorde - door alle ambtsdragers moet ondertekend worden. Hier behoort in deze meer en meer pluraliserende tijd de eigenlijke samenbindende kracht van het kerk-zijn te liggen. Door de wijziging van deze formulieren in 1971 kreeg de binding aan de belijdenis weliswaar een minder wetmatig en meer 'dynamisch' karakter: 'Houden aan het belijden der kerk, dat het voorgeslacht tot uitdrukking heeft gebracht...'. Als concrete handreiking tot dit belijden werd de 'Proeve van een eenparig geloofsgetuigenis' door de synode in 1979 echter nadrukkelijk aangewezen.

In de gereformeerde kerkorde zijn geen regelingen voor een onafhankelijke rechtspraak, zoals in het hervormde kerkrecht (bijv. het generaal college van bezwaren en geschillen). Het 'hoger beroep' geschiedt in de weg van appèl op een meerdere vergadering (classis, synode) of in de weg van revisie van een besluit door dezelfde vergadering, wanneer aangetoond kan worden dat bepaalde elementen in de oordeelsvorming onvoldoende hebben meegespeeld (art. 31 en 32 KO).

Een verder verschil met de hervormde kerkorde is, dat in de gereformeerde kerkorde de meerdere vergaderingen meer een incidenteel, een 'ad hoc'-karakter dragen. Classis en synode komen bijeen om - in de weg van delegatie - een bepaald agendum af te handelen. Daarna wordt een synode 'gesloten'. Binnen deze structuur is het duidelijk, dat aan deputaatschappen, die in de 'tussentijd' de zaken moeten afhandelen, een grote verantwoordelijkheid is toevertrouwd. Zij zijn het die dan de kerk over die zaken vertegenwoordigen. Dit geeft in het verkeer met andere kerken nogal eens problemen...

Rondom de sacramenten van Doop en Avondmaal èn bij de verkiezingen neemt de openbare geloofsbelijdenis een belangrijke plaats in in de gereformeerde kerkorde. Er wordt de laatste jaren indringend beraad gevoerd om deze strakke regelingen enigszins te verruimen (t.b.v. kinderen aan het Avondmaal).

Bij de oecumenische artikelen is het opvallend, dat - in de lijn van Dordt 1618/19 - de betrekkingen met de buitenlandse kerken voorafgaan aan de betrekkingen met de binnenlandse kerken.

In de slotbepalingen wordt merkwaardigerwijs onderscheid gemaakt tussen afwijken van de kerkorde onder bijzondere omstandigheden (art. 137) en onder buitengewone omstandigheden (art. 138, rampen

en oorlogen). Er is dus enige openheid naar pastorale beslissingen in bijzondere situaties. Geen overmatige regulering: het Lichaam moet leven!

LITERATUUR

Commentaren op de gereformeerde kerkorde vóór 1959 F.L.Rutgers, *Kerkelijke adviezen*, dl I 1921, dl II 1922. H.Bouwman, *Gereformeerd Kerkrecht*, dl I 1928, dl II 1934: 2e, onveranderde druk 1970.

Joh.Jansen, *Korte Verklaring van de Kerkenordening*, 1923¹, 1937², 1952³. F.L.Bos, *De Orde der Kerk*, 1950.

Commentaren na 1959

D.Nauta, *Verklaring van de Kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 1971.

F.L.Bos, *7.0 zijn onze manieren*, z.j.

D. DE SITUATIE IN DE CHRISTELIJKE GEREFORMEERDE KERKEN SINDS 1892

Dr. W. van 't Spijker

De Christelijke Gereformeerde Kerk ging na 1892 verder in het spoor van voordien. Allereerst betekende dit, dat men minder gevaar zag in het handhaven van een reglement, dat door de Nederduitsch Gereformeerde Kerken als een obstakel op de weg van de vereniging werd gezien. Evenals voor de Vereniging van 1892 behartigde een 'synodale commissie' tal van zaken, die tot de kerken in hun verhouding tot de overheid behoorden.

Daarnaast voorzag men zich van een uitgave van de kerkorde van Dordrecht, die tal van bepalingen uit de oude afgescheiden kerk bevatte, zoals deze door Hel. de Cock waren verzameld. De bepalingen die in onbruik geraakt waren, werden in de verschillende uitgaven gespatieerd gedrukt. Er zijn edities geweest in 1894, 1923 en 1937, waarin docent P.J.M.de Bruin de hand had, daarin bijgestaan door zijn collega's aan de Theologische School. In 1947 kwam een geheel herziene uitgave tot stand, waartoe de Generale Synode van 1944 had besloten. Op de synode diende een instructie waarin werd uitgespro-

ken dat een herziene uitgave noodzakelijk was met het oog op de bezwaren die verbonden waren aan de redactie van een *aantal* bepalingen. Men besloot daarbij niet meer op te nemen de artikelen en synodale bepalingen, die door de besluiten van generale synoden waren vervallen en reeds in onbruik waren geraakt. Nadien zijn door enkele synoden veranderingen en aanvullingen aangebracht, die echter als geheel beschouwd geen afbreuk hebben gedaan aan het karakter van de kerkelijke orde, zoals deze sinds de synode van Dordrecht grotendeels vastgelegd is.

E. DE SITUATIE IN DE GEREFORMEERDE GEMEENTEN

Dr. W. van 't Spijker

De vereniging van 1869 werd niet door alle Kruisgemeenten toegejuicht. Een klein aantal van hen bleef zelfstandig. In 1907 wist Ds. G.H.Kersten deze tot een vereniging te brengen met een groep kerken die zich ontwikkeld had dank zij de activiteiten van Ds. Ledebor en nog enkele andere kerken.

Als grondslag voor de eenheid der gemeenten werd de kerkorde van Dordrecht aangenomen. Zij werd in 1907 opnieuw uitgegeven en sindsdien herdrukt. Ook verzorgde Ds. Kersten een uitgave van de synodale acta van de synoden uit de zestiende eeuw. De artikelen uit de kerkorde, die door verandering van de verhouding tot de overheid zijn weggevallen, zijn meestentijds tussen haakjes geplaatst.

Ook in tal van vrijere gereformeerde gemeenten vormt de Dordtse kerkorde nog steeds een leidraad voor kerkelijk handelen.

LITERATUUR

G.H.Kersten, *In het voetspoor der vaderen: een toelichting in vraag en antwoord op de Schriftuurlijke orde en regel in het kerkelijk leven*, Utrecht 1985.

K.de Gier, *Toelichting op de Dordtse Kerkorde*, Houten/Utrecht 1983³.

F. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND
(‘VRIJGEMAAKT’) *Drs. D. Deddens*

Op 11 aug. 1944 werd in Den Haag een landelijke samenkomst gehouden van gereformeerde ambtsdragers en kerkleden die op grond van art. 31 van de Kerkorde de leeruitspraken van 1942 (door de generale synode van 1943 met de meest volstreekte binding gehandhaafd) en de daaruit voortgevloede tuchtmaatregelen niet 'voor vast en bon-dig' konden houden. Voorgelezen en besproken werd een *Acte van Vrijmaking of Wederkeer* waarvan men plaatselijk gebruik kon maken. Zij vormde een breed en krachtig appèl van kerkleden op hun kerkeraad om de genoemde leeruitspraken en tuchtmaatregelen te verwerpen en aldus de eenheid van de plaatselijke kerk en van het kerkverband te bewaren. Met geringe wijziging van de tekst kon een 'vrijgemaakte' kerkeraad in zijn classis tot dezelfde daden oproepen. De zich vrijmakende kerken (die plaatselijk de naam 'De Gereformeerde Kerk te ...' en gezamenlijk de naam 'De Gereformeerde Kerken in Nederland' bleven voeren) bleven bij de Kerkorde die bij de Vereniging van 1892 werd aanvaard en in 1905 werd gewijzigd. In 1978 kwam een redactionele en taalkundige vernieuwing tot stand, die echter de oude structuur en indeling volledig onaangetast liet. In het kerkrecht van deze kerken worden hoofdstellingen van het zgn. Doleantiekerkrecht geïndiceerd. De kerkorde in de redactie van 1978 is onder handbereik van alle kerkleden, daar zij is opgenomen in het *Gereformeerd Kerkboek* (Haarlem 1986). Een losbladige uitgave, met synodale bepalingen sedert 1892, werd en wordt verzorgd door Ds. H. Bouma (Groningen 1983).

G. NEDERLANDS GEREFORMEERDE KERKEN
Drs. D. Deddens

De deze naam voerende kerken hebben na tien jaar beraad een *Akkoord van kerkelijk samenleven* (Breukelen 1982) aanvaard, bestaande uit 40 artikelen. Daar niet alle kerken daarmee geheel konden instemmen, werd in een aan deze artikelen voorafgaande verklaring het volgende verzoek opgenomen: 'De kerken verzoeken alle gemeenten die bezwaren hebben tegen aanvaarding van het (een) akkoord zich zoveel mogelijk te richten naar hetgeen met de meeste stemmen goedgevonden wordt (...). In het Akkoord wordt aan de plaatselijke kerken

veel vrijheid gelaten. Zo hebben de gemeenten de mogelijkheid om besluiten van regionale en landelijke vergaderingen niet uit te voeren 'om redenen die het welzijn van de gemeente betreffen' (art. 34). Inzake de ondertekening van de Formulieren van Enigheid is vastgelegd: 'Indien een ambtsdrager de ondertekening weigert of niet langer voor zijn rekening kan nemen, zal de uitoefening van zijn ambt worden opgeschort tot hij zich nader zal hebben verklaard ten genoegen van zijn kerkeraad' (art. 17).

H. SAMEN OP WEG

Drs. L.C. van Drimmelen

Op 15 en 16 juni 1973 kwamen de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk en de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor het eerst in gezamenlijke vergadering bijeen; de beide kerkgemeenschappen begaven zich '*samen op weg*'. Zij kozen daarbij voor '*geleidelijke integratie*' en een 'procesmatige vorm van samengaan'.

Ruim veertien jaar later, op 14 november 1986, besloot de gezamenlijke vergadering van beide synoden: 'De Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland verklaren zich te bevinden *in staat van hereniging*'. Dit betekent, volgens de uitleg die door de synoden bij dit besluit gegeven werd, 'dat de kerken niet meer vrijblijvend tegenover elkaar staan' en 'dat het proces van de beide kerkgemeenschappen op hun weg naar eenheid doorgaat en zoveel mogelijk wordt gestimuleerd'. Maar 'dit laat onverlet de eigen verantwoordelijkheid van een hervormde gemeente en/of een gereformeerde kerk om a. niet tot samenwerking te besluiten, indien deze gemeente en kerk daarover niet tot overeenstemming kunnen komen, en om b. zelf bij het aangaan van een samenwerking de aard en het tempo daarvan te bepalen'.

Tevens werd op 14 november 1986 door de beide synoden besloten de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden op haar verzoek als participant in het proces van Samen op Weg te accepteren.

Als de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden zich te zijner tijd verenigen, zullen hun drie afzonderlijke kerkorden worden vervangen door één kerkorde van de verenigde kerk.

Wanneer wij de hervormde kerkorde (ingevoerd in 1951), de gereformeerde kerkorde (als herziening van de Dordtse kerkorde ingevoerd in 1959) en de Lutherse kerkorde (ingevoerd in 1956) op elkaar leggen, zien wij dat de hoofdlijnen van de drie kerkorden samenvallen. Zij behoren alle drie tot het *presbyteriaal-synodale type*, wat inhoudt dat de plaatselijke gemeente wordt geleid door een kerkeraad (presbyterium) en dat de kerkeraden zonder recht van ratificatie gebonden zijn aan de besluiten van de meerdere vergaderingen (waarvan de generale synode de meeste is).

Dat neemt niet weg dat er opvallende verschillen zijn.

De *gereformeerde kerkorde* is consequent gedacht vanuit de plaatselijke kerken die door middel van hun kerkeraden samenkomen in classes; de classes komen samen in particuliere synoden en de particuliere synoden komen samen in de generale synode. Op de keper beschouwd valt de classis, de particuliere synode, de generale synode weg als de vergadering gesloten wordt. Wat dan overblijft zijn de plaatselijke kerken met hun kerkeraden. Die staan weliswaar blijvend in relatie tot elkaar: het kerkverband (een typisch gereformeerde uitdrukking!). Maar het kerkverband is een gemeenschap van van elkaar te onderscheiden kerken. Wie dat niet in de gaten heeft, kan de gereformeerde kerkorde niet begrijpen. Vandaar de naam: 'Gereformeerde Kerken in Nederland'. Vandaar dat de meerdere vergaderingen worden geconvoceerd door een 'roepende kerk'. Vandaar de positie van het moderamen van een meerdere vergadering: geen beleidsorgaan, geen bestuur, maar slechts leiding van de vergadering. Als de meerdere vergadering gesloten is, is er ook geen moderamen meer; het moderamen is dan een deputaatschap geworden dat bepaalde besluiten van de vergadering uitvoert. En vandaar dat een deputaatschap telkens wordt aangewezen voor de periode tussen de vergaderingen van de meerdere vergadering die het deputaatschap benoemde.

De *hervormde kerkorde* is meer gedacht vanuit de eenheid van de landelijke kerkgemeenschap. De naam zegt het al: 'Nederlandse Hervormde Kerk'. De leden behoren tot een gemeente 'en mitsdien tot de Nederlandse Hervormde Kerk'. De gemeenten zijn geen afdelingen van de landelijke kerk maar zij vormen wel met elkaar ononderbroken hun classis (geleid door de classicale vergadering), hun kerkprovincie (geleid door de provinciale kerkvergadering) en de hervormde kerk (geleid door de generale synode). De moderamina van de ambtelijke vergaderingen hebben een sturende functie en blijven als moderamen fungeren, ook als de vergaderingen die zij leiden niet bijeen zijn. En de vergaderingen worden geassisteerd door 'organen

van bijstand' die in de meeste gevallen voor een aantal jaren worden benoemd. Hervormd is ook dat in de plaatselijke gemeenten bestuur en beheer gescheiden zijn: het beheer is toevertrouwd aan het college van kerkvoogden, die in de meeste gemeenten als ouderling-kerkvoogd tevens kerkeraadslid zijn maar samen als college van kerkvoogden een zelfstandige bevoegdheid hebben. En tenslotte is opvallend dat men tot een hervormde gemeente kan behoren door geboorte, zonder gedoopt te zijn.

Ook de *lutherse kerkorde* heeft een eigen vertrekpunt. Waar de hervormde en de gereformeerde kerkorden uitgaan van de twee-eenheid van gemeente en ambt (en de principiële gelijkwaardigheid van predikant, ouderling en diaken) is de lutherse kerkorde gedacht vanuit de uitoefening van het 'openbare ambt van Woord en Sacrament'. De presbyteriaal-synodale organisatievorm is in de lutherse wereld een Nederlandse eigenaardigheid waarvoor de lutheranen in Nederland in het verleden noodgedwongen kozen. Typerender dan het presbyteriaal-synodale is de ambtsopvatting: er is eigenlijk maar één ambt, het ambt aller gelovigen, verbijzonderd in het openbare ambt van Woord en Sacrament, uitgeoefend door de predikant. Ouderlingen en diakenen bekleden een hulp-ambt, dat ook gemist zou kunnen worden. Wel bestaat de kerkeraad uit ambtsdragers: predikant(en), ouderlingen, diakenen en kerkrentmeesters (kerkvoogden), maar de synode, rechtstreeks gekozen door de gemeenteleden, telt onder zijn leden naast een aantal predikanten gemeenteleden die geen ouderling, diaken of kerkrentmeester hoeven te zijn.

De verschillen maken het onmogelijk om de drie kerkorden zonder ingrijpende veranderingen ineen te schuiven.

Op 25 oktober 1990 besloot de gezamenlijke vergadering van de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk en de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland 'een werkgroep in te stellen met als opdracht het ontwerpen van een samenhangend geheel van grondleggende artikelen voor het gezamenlijk kerk-zijn van de zich h(v)erenigende kerken'. De structuur van de hervormde kerkorde in engere zin dient daarbij te functioneren als beginpunt en hoofdlijn. De synode van de Evangelisch-Lutherse kerk in het Koninkrijk der Nederlanden heeft zich hierbij aangesloten. De werkgroep bestaat uit vijf hervormde, vijf gereformeerde en drie evangelisch-lutherse leden. Zij dient in oktober 1992 aan de gezamenlijke vergadering van de (drie) synoden een ontwerp-kerkorde voor te leggen.

Inmiddels hebben de hervormde en de gereformeerde generale synoden een *tussenorde* gegeven, een geheel van regelingen voor samenwerking en federatie op plaatselijk, classicaal, provinciaal en generaal vlak, waarbij de hervormde en de gereformeerde kerkorde intact gebleven zijn. Deze regelingen zijn bedoeld om de geleidelijke integratie van de beide kerkgemeenschappen, waarover op de eerste gezamenlijke vergadering van de beide synoden in 1973 gesproken werd, mogelijk te maken en te bevorderen. Federatie is een als blijvend bedoelde vorm van samenwerking op de belangrijkste arbeidsvelden van de kerk. Om tot plaatselijke federatie (officieel: brede interkerkelijke samenwerking) te mogen overgaan, is toestemming nodig van de gereformeerde classis en van het breed moderamen van de hervormde generale synode.

De tussenorde omvat inmiddels regelingen voor plaatselijke samenwerking, gemeenschappelijke kerkdiensten, plaatselijke federatie, de verkiezing van ambtsdragers, de gemeenschappelijke kerkeraad, het consulentenschap, het gezamenlijke beheer, federatie van een hervormde centrale gemeente en een gereformeerde kerk met wijkkerkeraden, de geldigheid van attestaties bij overgang van een hervormde gemeente naar een gereformeerde kerk of andersom, classicale federatie, provinciale federatie, hoger beroep en arbitrage in SoW-situaties en begeleiding van het plaatselijk beheer door een provinciaal college. In voorbereiding is een interimregeling voor het opzicht over ambtsdragers. Met deze laatste aanvulling zal de tussenorde compleet zijn. In een gevorderd stadium is de wijziging van de gehele tussenorde zodanig dat zij ook geldt voor evangelisch-lutherse gemeenten die een federatie willen aangaan met een hervormde gemeente en/of een gereformeerde kerk.

Tot de tussenorde behoort ook de door de drie synoden aanvaarde *Conventie voor de gezamenlijke vergadering van synoden, de kleine synode, de raad van deputaten en het waarnemer schap*. Deze overeenkomst voorziet in een gezamenlijke vergadering van de hervormde generale synode, de gereformeerde generale synode en de evangelisch-lutherse synode maar ook in het samenkomen van een aantal hervormde, gereformeerde en evangelisch-lutherse leden van deze grote synodevergadering in een *kleine synode* (een 'synodus contracta') om lopende zaken van formele aard te kunnen behandelen. In de conventie is ook de positie en de taak van de *Raad van Deputaten Samen op Weg*, een hulporgaan van de gezamenlijke vergadering van synoden en van de kleine synode ten behoeve van het Samen-op-Weg-proces, geregeld. Het *waarnemerschap* maakt het mogelijk

dat andere kerkgemeenschappen bij het SoW-proces betrokken zijn zonder daaraan deel te nemen. Momenteel is dat het geval met de Remonstrantse Broederschap.

De tussenorde kent een aantal aanhangsels zoals een huishoudelijke regeling voor de gezamenlijke vergadering van synoden en voor de kleine synode en een handleiding voor *samenwerkingsorganen*. In een samenwerkingsorgaan werken samen een orgaan van bijstand van de hervormde generale synode, een deputaatschap van de gereformeerde generale synode en in voorkomende gevallen een commissie van de evangelisch-lutherse synode.

Zo groeien de drie in het SoW-proces betrokken kerkgemeenschappen kerkordelijk geleidelijk naar elkaar en naar de vereniging.

LITERATUUR

Samen op weg: interimrapport van de hervormd-gereformeerde werkgroep 'Samen op Weg', aangeboden aan de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk en de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 's-Gravenhage 1972. *Verslagen* van de gezamenlijke vergaderingen van de generale synoden van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland, Leidschendam/Leusden:

- 1973, Utrecht;
- 1976, Utrecht;
- 1979, Lunteren;
- 1982, Lunteren;
- 1984, Lunteren en Amersfoort;
- 1986, Bunnik en Ede (2 dln).

Handreiking ten dienste van samenwerking van hervormde gemeenten en gereformeerde kerken, Kampen/'s-Gravenhage:

- I. Handreiking ten dienste van samenwerking van hervormde gemeenten en gereformeerde kerken op plaatselijk vlak, 1977;
- II. Samen door één doop, 1979;
- III. Samen onder één Herder, 1980;
- IV. Samen kerk zijn in de nabije toekomst, 1980;
- V. Eén weg voor samen?!, 1981;
- VI. Onze gezamenlijke opdracht in de jaren '80, 1982;
- VII. Samen kerk zijn in de nabije toekomst 2, 1983.

Tussenorde voor samenwerking van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lu-

therse kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, met toelichting en voorbeelden, in: *Werkboek voor Samen op Weg*, 's-Gravenhage 1988.

B.J. Aalbers, 'Samen op weg', in: *Werkboek voor predikanten in de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 's-Gravenhage 1983. B.J. Aalbers, 'Samen op weg', in: *Werkboek voor predikanten in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1983. C.P. van Andel, *Hervormden en Gereformeerden onderweg*, 's-Gravenhage 1973. C.P. van Andel, et al., *Op weg naar hereniging*, Kampen 1986. Confessionele Vereniging in de Nederlandse Hervormde Kerk, *Samen op weg: vanuit welk kerkbegrip?*, 1984.

W-. Bakker, *Struktuur, karakter en functioneren van de kerkorde als probleem in het proces van Samen op weg*, in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 85e jrg. nr 2 (mei 1985), Kampen. P. Estié, *Het plaatselijk bestuur van de Nederlandse Lutherse Gemeenten*, Amsterdam 1987.

J. Plomp, *Een kerk in beweging*, Kampen 1987. J.M. Vlijm en H.W. de Knijff (red.), *Elkaar verstaan*, 's-Gravenhage 1991.

15. HOOFDLIJNEN UIT HET KATHOLIEK KERKRECHT

Dr. R.G.W. Huysmans

Een nieuw pauselijk Wetboek in 1983

In 1983 publiceerde paus Johannes Paulus II de laatste, nu geldende *Codex Iuris Canonici* voor de katholieke, Latijnse kerk, in het Nederlands het *Wetboek van canoniek recht*. Het spreekt zelf van 'kerkelijke wetten'. Maar de bepalingen daarin heten met een oud woord 'canones' ofwel 'kerkelijke regels'. Het vormt de tweede pauselijke codificatie van deze eeuw. De vorige Codex van 1917 bood voor het eerst een alomvattend, abstract, beknopt en gesystematiseerd wetboek. Dat was mede uitgelokt door dergelijke wetboeken in verschillende Europese staten. Bovendien was er in de katholieke kerk vraag naar zoets. Want voor het kerkelijke recht tot 1917 moest men teruggaan naar het 'Decretum' ofwel de 'Concordia discordantium canonum' van de monnik Gratianus in 1140. En verder moest men vooral zoeken in de middeleeuwse pauselijke rechtscollecties; vervolgens in de hervormingsdecreten van het Concilie van Trente (1545-1563); tenslotte in de vele bepalingen van de Heilige Stoel te Rome in de eeuwen daarna. Daar was de bestuurscongregatie van het Concilie apart ingesteld om Trente getrouw te interpreteren en naar wisselende omstandigheden verder toe te passen.

De verzamelingen van pauselijke beslissingen - de 'Decretales' van Gregorius IX in vijf boeken uit 1234; het 'Liber sextus' van Bonifatius VIII in 1298; de 'Constitutiones' van Clemens V in 1314, het zogenaamde zevende boek - waren wel systematisch geordend. Maar anders dan het recht in de wetboeken van onze eeuw, was de rechtsregel zelf veelal uit een pauselijke bestuurlijke of gerechtelijke beslissing - een decretaal - over een concrete onhelderheid of twist in de kerk genomen. Het kerngedeelte uit zo'n beslissing werd in de verzamelingen dan algemeen recht.

Het pauselijke Wetboek van 1983 is volgens de paus 'een grote krachtsinspanning' om de leer, vooral die omtrent de kerk, van het Tweede Vaticaanse Oecumenische Concilie (1962-1965) in canomekrechtelijke taal om te zetten. Aan het beeld zelf van de kerk van het Concilie 'moet niettemin het Wetboek altijd worden getoetst als aan zijn voornaamste voorbeeld'. De historische aanleiding tot deze rechtsherziening ligt dus vooral in hernieuwde bezinning van de kerk op

haarzelf, voltrokken op het Concilie en daarna. Daarom kon de herziening, anders dan aanvankelijk voorzien, pas beginnen na 1965. Gedurende bijna twintig jaren heeft een pauselijke commissie van kardinalen en bisschoppen daaraan gewerkt. Studiegroepen van canonisten voor de verschillende onderdelen hebben de ontwerpen gemaakt. Deze zijn geregeld na raadpleging van ongeveer honderd landelijke bisschoppenconferenties, van katholieke universiteiten in de wereld en van de bestuurscongregaties van de Romeinse Curie bijgesteld. In 1982 meende de commissie aan de paus een verantwoord voorstel te kunnen aanbieden. Na persoonlijke studie door hem als wetgever werd het van kracht in 1983. Anders dan het Wetboek van 1917 is het inmiddels in vele moderne talen, ook de Nederlandse, vertaald. Het vormt een vrucht van hernieuwde bezinning op de kerk.

Er is nog een tweede belang: volgens c.6,1,2° zijn door dit Wetboek met universeel recht alle 'wetten in strijd daarmee opgeheven, tenzij ten aanzien van particulier recht uitdrukkelijk iets anders voorzien wordt'. Daarmede is ook alle particuliere recht van bisschoppen voor de verschillende bisdommen, dat met het Wetboek strijdig zou zijn, ontkracht. Het Wetboek ruimt dus alle tegengesteld recht op. Dit is uitzonderlijk, want de eigenlijke rechtstraditie bij veranderingen staat in c.20: 'Een latere universele wet heft geenszins particulier of speciaal recht op, tenzij iets anders uitdrukkelijk in het recht voorzien wordt'. Dit betekent, dat nagegaan wordt of het bestaande bisschoppelijk recht voor de Nederlandse bisdommen nog wel geldt. Regelingen hier worden daarom momenteel veranderd om ze in de lijn van het Wetboek te brengen.

Het Wetboek is als volgt opgebouwd:

Boek I: Algemene normen (cc. 1-203);

Boek II: Volk Gods (cc.204-746): christengelovigen, hiërarchische inrichting van de kerk, o.a. de bisdommen, religieuzen; Boek III: Verkondigingstaak van de kerk (cc.747-833): prediking, catechese, opvoeding en scholen;

Boek IV: Heiligingstaak van de kerk (cc.834-1253): de zeven sacramenten, uitvaarten, gewijde plaatsen en tijden; Boek V: Tijdelijke goederen van de kerk (cc.1254-1310); Boek VI: Sancties in de kerk (cc.1311-1399): kerkelijk strafrecht; Boek VII: Processen (cc. 1400-1752): o.a. over de geldigheid en de ontbinding van huwelijken.

Het hoogste gezag van de katholieke kerk

In dit artikel wordt vooral ingegaan op het belangrijke bestuursrech-

telijke Deel II van Boek II van het Wetboek: de hiërarchische inrichting van de kerk (cc.330-572).

Dat begint met het 'Hoogste gezag van de kerk'. Daarmede zijn bedoeld de paus en het bisschoppencollege, waarin de opvolgers van de Apostelen verbonden zijn (c.330). Kernachtig zegt c.331: 'De Bisschop van de Kerk van Rome, in wie het door de Heer alleen aan Petrus, de eerste van de Apostelen, verleende en aan diens opvolgers over te dragen ambt voortbestaat, is het hoofd van het Bisschoppencollege, Plaatsbekleder van Christus en Herder van de gehele Kerk hier op aarde; daarom bezit hij krachtens zijn ambt de hoogste, volledige, onmiddellijke en universele gewone macht in de Kerk, die hij altijd vrij kan uitoefenen'. Het laatste moet strikt juridisch verstaan worden: moreel kan hij gebonden zijn aan de samenwerking met anderen. De paus heet niet 'hoofd van de kerk'. Als een aanstaande paus, na de door hem aanvaarde wettige keuze door het college van kardinalen, nog geen bisschop is, moet hij 'onmiddellijk' daartoe gewijd worden (c.332,1).

C.336 bepaalt ten aanzien van de tweede drager van het hoogste gezag: 'Het Bisschoppencollege, waarvan het hoofd de Paus is en waarvan de leden de Bisschoppen zijn krachtens hun sacramentele wijding en de hiërarchische gemeenschap met het hoofd en de leden van het College, en waarin het apostolisch corps bestendig voortduurt, is, samen met zijn hoofd en nooit zonder zijn hoofd, ook subject van de hoogste en volledige macht over de gehele Kerk'. Het vroegere recht behandelde het oecumenisch concilie direct. Nu geschiedt dit indirect, doordat het college van bisschoppen in de zin van c.336 voorop staat. C.337,1 zegt: 'De macht over de gehele Kerk oefent het Bisschoppencollege op plechtige wijze uit in een Oecumenisch Concilie'. Volgens door de paus vast te stellen of te aanvaarden wijzen kunnen de over de wereld verspreide bisschoppen ook op andere wijzen deze macht uitoefenen of collegiaal handelen (c.337,2 en 3). De overige bepalingen over het oecumenisch concilie laten een grote bevoegdheid van het pauselijke primaat daarin zien (cc.338-341).

De onfeilbaarheid van het hoogste leergezag wordt bepaald in Boek III bij de verkondigingstaak van de kerk in c.749, waar ook de andere vormen van leergezag geregeld zijn (cc.750-754).

Vervolgens komt de bisschoppensynode aan de orde. Daarin beraden uitgekozen bisschoppen uit de verschillende gebieden van de wereld zich op vastgestelde tijden met de paus, een beraad dat uitmondt in wensen aan de paus (cc.342-348). Het is een nieuw pauselijk adviesorgaan, tijdens Vaticanum II ingesteld.

Bij het hoogste gezag zijn, pas na de bisschoppensynode, verder opgenomen de kardinalen van de heilige kerk van Rome (cc.349-359), de Romeinse Curie (cc.360-361), en de gezanten van de paus (cc.362-367). De Romeinse Curie is geheel en al opnieuw door Johannes Paulus II geregeld in zijn apostolische constitutie 'Pastor Bonus' van 28 juni 1988, die op 1 maart 1989 in werking trad.

Na het hoogste gezag gaat het Wetboek onmiddellijk verder met de particuliere kerken, de bisdommen, en het gezag daarin, de bisschoppen (cc.368-430). Pas daarna volgen de regels over groeperingen van particuliere kerken (cc.431-459). Hieronder vallen de kerkprovincies en de kerkelijke regio's (cc.431-434), de metropoliëten (cc.435-438), de particuliere concilies (439-446), en tenslotte de meestal landelijke bisschoppenconferenties (cc.447-459). Vaticanum II heeft ze juridisch bestendigd. Hun plaats bij de groeperingen van kerken, na het hoogste gezag in de kerk en na de afzonderlijke bisdommen en bisschoppen, duidt op hun bestuursrechtelijke beperkte rol. Zij vormen geen vast bestuur van een kerk in een land tussen het hoogste gezag en dat van de diocesane bisschoppen in. Een bisschoppenconferentie 'is een groepering van Bisschoppen van een natie of van een bepaald gebied, die gezamenlijk bepaalde pastorale taken (...) uitoefenen' (c.447). Dit geschiedt allereerst door uitwisseling, beraad en overleg. Slechts op de tweede plaats kan een conferentie in sommige gevallen algemene decreten uitvaardigen (c.455).

Tenslotte behandelt het Wetboek in de cc.460-572 de interne ordening van particuliere kerken, dat wil zeggen de inwendige organisatie van de bisdommen.

De ene kerk in de vele kerken ter plaatse

Katholieken en protestanten weten van elkaar, dat de een spreekt over 'parochie', de ander over 'gemeente'. De parochie bestaat in een particuliere kerk (c.515,1). In de katholieke benadering spreekt men daarvan, als men niet de universele ofwel gehele kerk voor ogen heeft, maar denkt aan de daarin erkende kerken. Zo kan particuliere kerk slaan op de kerk van een oosterse ritus, bijvoorbeeld de Melkieten of Maronieten in het Nabije Oosten. In deze zin is ook de Latijnse katholieke kerk een particuliere kerk. Zij kan ook duiden op de kerk in een bepaald sociaal of cultureel samenhangend gebied, bijvoorbeeld in Afrika. Maar met name de bisdommen worden zo genoemd. C.368 zegt, in navolging van het Concilie: 'De particuliere Kerken, waarin en waaruit de ene en enige katholieke Kerk bestaat, zijn vooral de bisdommen...!'

Het bisdom wordt niet meer allereerst bestuursrechtelijk bepaald, maar vanuit de kerkleer: 'Een bisdom is een deel van het Volk Gods, dat aan een Bisschop wordt toevertrouwd om het in samenwerking met het presbyterium te weiden, zodat het, nauw verbonden met zijn herder, en door hem door het Evangelie en de Eucharistie in de Heilige Geest verzameld, een particuliere Kerk vormt, waarin de ene heilige katholieke en apostolische Kerk van Christus waarlijk aanwezig is en werkt' (c.369). Deze regel heeft fundamentele en programmatiese betekenis. Fundamenteel is hij, omdat hierin de grote erkenning plaatsvindt, dat de katholieke kerk niet een pauselijk geleid massief geheel is, maar leeft in een veelheid van kerken, van verzamelingen van het Godsvolk ter plaatse. Hij is ook programmatiesch in zijn opdracht om van een eenheidskerk te komen tot een gemeenschap van vele kerken in de 'communio' van de ene kerk.

Indien men in de katholieke kerkleer spreekt over kerk ter plaatse, denkt men allereerst aan de kerk in een bisdom, niet aan die in een parochie. In aansluiting op het Concilie immers moet men daar niet-universele, particuliere kerk zoeken, waar een deel van het Godsvolk 'kerk' enigszins in volheid kan verwezenlijken. Dat omvat meer dan alleen de rechte bediening van het woord van God en van de sacramenten. Men denkt dan ook aan: een zekere verscheidenheid in de samenstelling van het Godsvolk; het verband met bevolkingsoepeningen, civiele functies en maatschappelijke instellingen, zonder kerk te laten samenvallen met de burgerlijke gebiedsindelingen; de mogelijkheid, dat een bisschop, eventueel door enige anderen bijgestaan, overzicht en contacten kan onderhouden; de aanwezigheid van voldoende geestelijken, functies, instellingen en activiteiten om het Godsvolk op passende wijze te kunnen leiden, bijstaan en vormen. Het diocesane bisschopsambt is opnieuw gewaardeerd in de laatste decennia. Dit geschiedde niet terwille van de bisschop op zich. Het is een uitvloeisel van een verdiepte visie over wat nodig is om ergens 'kerk', wat zij is en waar zij voor staat, enigszins in volheid te kunnen uitbeelden en voltrekken.

De nieuwe regel over de volmacht van het bisschopsambt is programmatiesch: 'Aan de diocesane Bisschop komt in het hem toevertrouwde bisdom alle gewone, eigen en onmiddellijke macht toe, die voor de uitoefening van zijn herderlijke taak vereist is, uitgezonderd zaken die door het recht of door een decreet van de Paus aan het hoogste of een ander kerkelijk gezag voorbehouden zijn' (c.381,1). Hierin vindt de door het Concilie bepaalde overgang plaats van pauselijke centralisatie naar bisdommelijke decentralisatie in bestuur en

leiding. Anders gezegd, deze regel verlaat het tot nu toe geldende systeem van pauselijk concessie-recht: een diocesane bisschop is tot niets bevoegd, tenzij met uitdrukkelijk verlov van het pausschap. Nu geldt het omgekeerde reservatie-recht: hij is tot alles bevoegd, wat niet uitdrukkelijk aan een ander gezag in de kerk is voorbehouden. Een bisschop bezit nu vanuit zijn origineel leerstellig, wetgevend en bestuurlijk gezag de rechtmatige mogelijkheid en opdracht om de noodzakelijke lijnen van pastoraal, eredienst en apostolaat vast te stellen en de daartoe benodigde ambten, diensten en instellingen te scheppen. Dat is nieuw in de katholieke kerkstructuur. Daarom komen aan de landelijke bisschoppenconferenties (zie cc. 447-459) terwille van deze grondstructuur van de éne kerk in de vele bisdommen slechts zeer beperkte bevoegdheden toe over de afzonderlijke bisdommen. Aansluitend op langdurige rechtstradities heeft het Concilie de organen van samenwerking in een bisdom vernieuwd. Het stelde een verplichte priesteraad in van priesters, voor ongeveer de helft gekozen (cc.495-502). Een diocesane pastorale raad met vooral leken daarin kan er ook zijn, indien gewenst (cc.511-514). Beide raden hebben naar de bisschop toe formeel adviserende stem. Soms is de bisschop gebonden aan de instemming van de verplichte raad voor economische aangelegenheden (cc.492-493) en aan het consultoren-college van priesters uit de priesteraad (c.502), beide op vermogensrechtelijk gebied. Voor het bestuur van een bisdom moet de bisschop een priester als vicaris-generaal benoemen; hij kan er meerdere aanstellen of ook kiezen voor bisschoppelijke vicarissen op deelterreinen (cc.475-481). In de Nederlandse bisdommen kent men bovendien soms bisschoppelijke gedelegeerden.

De parochies in een bisdom

Het Wetboek biedt een nieuwe bepaling van de parochie. Zij is 'een bepaalde gemeenschap van christengelovigen, in een particuliere Kerk duurzaam opgericht, waarover de herderlijke zorg, onder het gezag van de diocesane Bisschop, aan een pastoor als haar eigen herder toevertrouwd wordt' (c.515,1). Voor het eerst is helder vastgesteld, dat het kerngegeven van de parochie gevormd wordt door een gemeenschap van gelovigen. Tot voor kort had men dit juridisch vooral gezocht in het parochiële kerkgebouw of in het zielzorgerlijke pastoorsambt of in het territorium, een geografisch omschreven gebied. De bestuursrechtelijke kant stond vroeger voorop: de parochie als de kleinste administratieve indeling van de kerk, voor het bestuur en de liturgische bediening van de gelovigen daarin. Nu is het iets

anders geworden. Als 'geheel van personen' (zie de cc. 115-118) bezit een parochie vanuit het kerkrecht rechtspersoonlijkheid (c.515,3).

Het recht bepaalt: 'Elk bisdom of andere particuliere Kerk dient verdeeld te worden in onderscheiden delen, dit wil zeggen parochies. Om de pastorale zorg door gemeenschappelijk handelen te behartigen, kunnen meerdere naburige parochies verbonden worden in bijzondere groeperingen, zoals daar zijn dekenaten' (c.374). Tot aan het Concilie was de deken een priester, veelal ook zelf pastoor, die namens de bisschop toezicht hield op ze zielzorg in zijn gebied. Sindsdien is ook in ons land zijn eerste taak geworden 'om de gemeenschappelijke pastorale activiteit in het dekenaat te bevorderen en te coördineren' (c.555,1,1°). Vaak wordt hij daarin bijgestaan door een dekenale raad vanuit de parochies. Een bisschoppelijk 'Algemeen Reglement voor het bestuur van een dekenaat' uit 1978 biedt voor de uitwerking van het een en ander de rechtsmodellen van een dekenale stichting of vereniging.

Vanwege de theologische betekenis van bisdom is parochie iets anders dan gemeente in de protestantse zin. Haar verworteling in de diocesane kerk is wezenlijk. Niettemin vanuit een lange rechtstraditie is de parochie niet eenvoudigweg filiaal of agentschap van het bisdom. Want de pastoor heet 'eigen herder' van de parochie (zie de cc.515,1 en 519). Juridisch leidt hij onder gezag van de bisschop in eigen naam, dus naar eigen verantwoord inzicht de parochie. Hij moet immers op de mogelijkheden en vragen van de gelovigen ter plaatse kunnen ingaan (zie c.212,2). Terwijl een vicaris van de bisschop naar inzicht van de bisschop heeft te handelen, dus in naam van een ander, heeft de pastoor een eigen bestuurlijke ruimte. Bovendien erkent het recht de parochie nu als 'gemeenschap van gelovigen', niet te reduceren tot slechts onderdeel van de kerk.

Hoewel het Wetboek de parochie bepaalt als geloofsgemeenschap, weet het hieraan nog niet veel vorm te geven. De meeste rechtsregels over haar in de cc.515-552 concentreren zich op het pastoorsambt daarin. Dat is evenwel minder monopolisch omschreven dan vroeger. Want c.519 bepaalt: 'De pastoor - steeds een priester - is de eigen herder van de hem toevertrouwde parochie; hij oefent de pastorale zorg over de hem toevertrouwde gemeenschap uit onder het gezag van de diocesane Bisschop, tot wiens deel aan het dienstwerk van Christus hij geroepen is, om voor die gemeenschap de verkondigingstaak, de heiligingstaak en de bestuurstaak uit te oefenen, ook met medewerking van andere priesters of diakens en met hulp van chistengelovigen-leken, volgens het recht'. Vooral dit laatste vinden

sommigen te zwak geformuleerd, indien men ziet hoe in vele bisdommen ter wereld parochies of staties daarin praktisch gedragen worden door parochianen vanwege gegroeide regionale tradities, noodzakelijke verworteling in het eigen milieu, herwaardering van de leken, pastorale noodzaak, differentiatie van taken of gebrek aan priesters. Het Wetboek erkent eigenlijk alleen dit laatste. Dit blijkt uit c.517,2: 'Indien de diocesane Bisschop wegens een tekort aan priesters van mening is dat deelname in de uitoefening van de pastorale zorg over een parochie toevertrouwd moet worden aan een diaken of een andere persoon die niet getekend is met het priesterlijk merkteken, of aan een gemeenschap van personen, dient hij een priester aan te stellen die, voorzien van de machten en bevoegdheden van een pastoor, leiding geeft aan de pastorale zorg'. Van deze regel wordt ook in de Nederlandse bisdommen op de een of andere manier steeds meer gebruik gemaakt.

Ten aanzien van de parochie volgt het Wetboek de Romeinse bestuursrechtelijke lijn: de priester-pastoor is de geestelijke leider van de parochie als gemeenschap van gelovigen; de bestuurder van haar als rechtspersoon; de drager, zij het niet meer exclusief, van de parochiële activiteiten; haar vertegenwoordiger in alle juridische aangelegenheden (c.532), en de beheerder van haar kerkelijke goederen (c. 1279,1). Nieuw zijn, dat een pastorale raad van parochianen onder zijn leiding volgens bisschoppelijke bepaling hem daarin kan adviseren (c.536) en dat een raad voor economische aangelegenheden hem behulpzaam moet zijn in het goederenbeheer (c.537).

Deze doorlopende, sterk eenhoofdige lijn is kenmerkend voor de historisch gegroeide rechtsopvatting van de Latijnse kerk. Immers, daarin is de geestelijke - bisschop of priester - niet alleen door wijding de drager van wijdingsmacht. Deze wordt traditioneel omschreven als de volmacht om de gelovigen te heiligen door de bediening van de sacramenten en de volvoering van de eredienst. Maar, behoudens uitzonderingen, is hij ook de drager van de jurisdictiemacht (zie cc. 129,1 en 274,1). Zij is de publieke volmacht om de gelovigen gezagvol te leiden tot het heil door de uitoefening van de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht (c.135,1). Traditioneel rekende men daartoe ook de volmacht tot leren. Maar naast de gebruikelijke tweedeling in wijdings- en jurisdictiemacht - deze laatste inclusief het leergezag - hanteert men nu ook wel op grond van het Concilie een driedeling: leren, heiligen en besturen. Deze is ontleend aan het drieduidige ambt van Christus: profeet-leraar, priester en koning-herder. De twee- en de driedeling zijn in het recht nog niet met elkaar ver-

zoend. Omdat de pastor parochiële bestuursmacht draagt, is er als zodanig geen ruimte voor parochianen als andere dragers ervan, tenzij in het vermogensbeheer.

In het parochierecht heet dit geestelijk leiderschap de 'herderlijke zorg' (cc.515,1; 516,2; 517 en 519). Zij omvat de leiding en de uitvoering van de werkzaamheden tot opbouw van de parochie. Leiding houdt de verantwoordelijkheid daarvoor in en het aangesproken kunnen worden daarop door de bisschop en eventueel anderen. Zij berust bij de pastoor. Een variabel deel van de uitvoering ervan kan aan parochianen toekomen, nu meer dan vroeger.

Voor de bisdommen van de Nederlandse kerkprovincie hebben de bisschoppen het reeds lang bestaande 'Algemene Reglement voor het bestuur van een parochie van de R.K. Kerk in Nederland' op grond van het Wetboek van 1983 aangepast. De nieuwe versie geldt per 1 januari 1989. Het kerk- of parochiebestuur en de grotere parochievergadering, waarvan alle leden op plaatselijke voordracht door of namens de bisschop worden benoemd, staan onder voorzitterschap van de pastoor. Een parochiaan kan als vice-voorzitter van de pastoor de volmacht ontvangen om hem als voorzitter vast te vervangen en de parochie vermogensrechtelijk te vertegenwoordigen. Deze vertegenwoordiging in en buiten rechte dient overigens steeds samen met een ander aangewezen kerkbestuurslid te geschieden. Het kerkbestuur - meestal vijf of zes personen - bestuurt en beheert als college de parochie in vermogensrechtelijk opzicht. Dit is een verworvenheid van de Nederlandse bisdommen sedert het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in ons land in 1853. De parochievergadering van tenminste tien leden - meestal zijn het er tussen de vijftien en de twintig - is de parochieraad in de zin van het pauselijke recht. Zij adviseert de pastores over het pastoraal beleid en het parochiebestuur over het vermogensrechtelijk beheer. Met de pastores bevordert zij het eigen aandeel van de leken in de zending van de kerk.

Hoewel rechtens het pastorale beleid wordt bepaald door de pastoor, nemen in geactiveerde parochies de parochianen vele pastorale beslissingen-. Dit gebeurt niet alleen in de bijeenkomsten van de twee genoemde bestuursorganen, waar het door de bisschop benoemde beleidskader bijeen is. Maar vooral in werkgroepen, waar veelal een ander binnenparochieel ontwikkeld kader inhoudelijke projecten behartigt. Te denken valt aan liturgische, katechetische, pastoraal-individuele, oecumenische en diaconale arbeid en aan jongerenwerk. Hoewel het kerkrecht zeer restrictief is inzake een herderlijk bestuur

van de parochie mede door parochianen, laat de binnenparochiële structuur een ruime mogelijkheid tot inhoudelijke inzet voor onderscheiden activiteiten. Rechtstheologisch gezegd: er is een eigen omschreven opdracht van de pastoor om ambtshalve, in naam van de kerk, de taken van verkondigen, heiligen en besturen uit te oefenen (zie c.519). Toch behartigen op vele plaatsen ook parochianen in verschillende projecten in ruime mate deze opdrachten. Dit leidt tot het volgende.

De christengelovigen-leken in het kerkrecht

Leken zijn gelovigen in de kerk. Doordat sommigen van hen tot geestelijken gewijd worden - bisschop, priester of diaken - worden de anderen vanzelf leken (zie c.207,1). C.204,1 bepaalt getrouw aan het Concilie: 'Christengelovigen zijn zij die, door het doopsel in Christus ingelijfd, tot volk van God gemaakt, en aldus aan de priesterlijke, profetische en koninklijke taak van Christus op hun wijze deelachtig, ieder volgens zijn eigen plaats, geroepen worden de zending uit te voeren die God aan de Kerk ter vervulling in de wereld toevertrouwd'. De opdracht van de gelovigen heeft een sacramentele grondslag in de doop. Zij houdt deelname in aan het drievoudige ambt van Christus, een deelname, die hen niet wordt gegeven door de kerkelijke hiërarchie. Tot aan het Concilie gold overwegend, dat leken door de kerkleiding werden gemandateerd tot apostolaat in de zin van medewerking in de zending van de kerk. Principieel is deze gedachtegang op het Concilie en in het kerkrecht verlaten. Dat de geestelijken op bijzondere wijze en alle gelovigen op gemeenschappelijke wijze aan hetzelfde ambt van de Heer deelnemen, stelt aan de historisch gegroeide kerkstructuur nieuwe vragen. Hoe wordt dit concreet uitgewerkt?, wanneer treedt de een op het terrein van de ander?, hoe ligt ieders bevoegdheid?

Dit wordt niet opgelost door aan de geestelijken als arbeidsveld de kerk toe te wijzen en aan de leken de wereld of de samenleving daarbuiten. Het Concilie deed dat ook niet en het Wetboek doet dat evenmin. Het gevolg is, dat de leken met name twee algemene verantwoordelijkheden kennen. Een ervan delen zij met de geestelijken en is gemeenschappelijk aan allen. In de nieuwe lijst van 'Verplichtingen en rechten van alle christengelovigen' (cc.208-223) zegt c.211: 'Alle christengelovigen hebben de plicht en het recht zich ervoor in te zetten dat de goddelijke heilsboodschap meer en meer tot alle mensen van alle tijden en van de gehele wereld doordringt'. Dit komt terug, waar in de eveneens nieuwe lijst van 'Verplichtingen en

rechten van christengelovigen-leken' (cc.224-231) voorop staat: 'De leken zijn, daar zij zoals alle christengelovigen door middel van het doopsel en het vormsel door God tot het apostolaat bestemd zijn, gehouden aan de algemene verplichting en genieten het recht, hetzij ieder afzonderlijk hetzij gezamenlijk in verenigingen, er zich voor in te zetten dat de goddelijke heilsboodschap door alle mensen overal ter wereld gekend en aanvaard wordt; deze verplichting dringt zelfs des te meer in die omstandigheden, waarin de mensen alleen door hen het Evangelie kunnen horen en Christus leren kennen' (c.225,1). Het typische is, dat deze regels geen onderscheid maken tussen deze opdracht in de kerk en buiten de kerk: in beide speelt zij zich af.

Het recht is hierin trouw aan het Concilie. Als dit in het 'Decreet over het lekenapostolaat' diens doelstellingen bespreekt, onderscheidt het achtereenvolgens: de evangelisatie of heiliging van de mens; de vernieuwing van de tijdelijke orde overeenkomstig Gods bedoelingen; en de werken van liefde (respectievelijk de nn. 6, 7 en 8). Bij evangelisatie en heiliging zegt het: 'De zending van de Kerk betreft het heil van de mensen, dat door het geloof in Christus en door zijn genade moet worden verkregen. Het apostolaat van de Kerk en van al haar leden moet er dus vooral op gericht zijn, om de boodschap van Christus in woord en daad aan de wereld openbaar te maken en haar zijn genade mede te delen. Dit geschiedt op de eerste plaats door de bediening van het woord en van de sacramenten, die in het bijzonder aan de geestelijken is toevertrouwd, maar waarin ook de leken hun eigen, gewichtige taak hebben te vervullen die hen tot 'medewerkers van de waarheid' (3 Joh. 8) maakt. Vooral op dit gebied vullen lekenapostolaat en herderlijk ambt elkaar wederkerig aan' (n.6). Rechts-theologisch is het zeer nieuw, dat aan leken een rol wordt toebedeeld op het gebied van verkondiging en sacramentenbediening. Want dit was eeuwenlang bijna exclusief gereserveerd aan priesters en bisschoppen. In verschillende rechtsregels voor gewone en buitengewone omstandigheden probeert het Wetboek hier vorm aan te geven.

De tweede verantwoordelijkheid wordt als volgt aangegeven in de juist aangehaalde c.225,2: 'Ook zijn de leken aan de bijzondere plicht gebonden, ieder evenwel overeenkomstig de eigen plaats, de orde van het tijdelijke met de geest van het Evangelie te doordringen en te vervolmaken, en zo op bijzondere wijze bij het behandelen hiervan en bij het uitoefenen van wereldlijke functies getuigenis van Christus af te leggen'. Deze verantwoordelijkheid, die uitgaat van de meest voorkomende situatie van leken in beroep, gezin en samenleving, wordt in de katholieke kerk momenteel het sterkst benadrukt. Leken zijn

in de invulling daarvan het meest autonoom ten aanzien van de kerkleiding; vooral zo oefent de kerk haar zending in de wereld uit; en leken en geestelijken betreden aldus het minst eikaars terrein. Niettemin ontstaat zo het gevaar de kerk aan de geestelijken toe te delen en de maatschappij aan de leken. En dit splitsingsdenken is niet de bedoeling, gezien de eerste verantwoordelijkheid van gelovigen.

Van belang voor het verdere verstaan van de verhoudingen in het huidige katholicisme, ook van Nederland, zijn nog de volgende nieuwe rechtsregels. Hun precieze juridische omvang en bescherming zijn overigens nog niet duidelijk. Dit komt mede voort uit het feit, dat nog onhelder is hoe de eerste plicht van katholieken in concreto benadrukt zal gaan worden. Deze luidt: 'De christengelovigen zijn gebonden aan de verplichting, ook in hun eigen handelwijze, altijd de gemeenschap met de Kerk te bewaren' (c.209,1).

Allereerst van belang is c.212, die de gehoorzaamheidsplicht, het recht van petitie en dat van verantwoorde meningsvorming formuleert. Hij luidt: '1. Ten aanzien van hetgeen de gewijde Herders, Christus vertegenwoordigend, als geloofsleraren verklaren of als bestuurders van de Kerk bepalen, zijn de christengelovigen, in het besef van hun eigen verantwoordelijkheid, gehouden een christelijke gehoorzaamheid te betonen. 2. Hun komt het onverminderd toe hun noden, in het bijzonder van geestelijke aard, en hun wensen aan de Herders van de Kerk kenbaar te maken. 3. Naargelang van de kennis, de deskundigheid en het aanzien dat zij genieten, hebben zij het recht, zelfs ook soms de plicht, hun mening over wat het welzijn van de Kerk aangaat aan de gewijde Herders kenbaar te maken en deze, met behoud van de zuiverheid van het geloof en de zeden en van de eerbied jegens de Herders, en rekening houdend met het algemeen nut en de waardigheid van de personen, aan de overige christengelovigen bekend te maken'.

De maatschappelijke vrijheid van katholieke leken staat in c.227: 'Leken hebben het recht dat hun in zaken van de burgerlijke samenleving de vrijheid toegekend wordt welke alle burgers toekomt; bij het gebruik maken echter van deze vrijheid dienen zij er zorg voor te dragen dat hun handelen doordrongen is van de evangelische geest, en dienen zij de door het leergezag van de Kerk voorgehouden leer voor ogen te houden, waarbij zij zich er evenwel voor hoeden bij open kwesties hun eigen mening als de leer van de Kerk voor te stellen'. En wat het recht van vergadering en vereniging betreft: 'Het komt de christengelovigen onverminderd toe vrij verenigingen te stichten en te leiden met doelstellingen van caritas of vroomheid of ter bevoor-

dering van de christelijke roeping in de wereld, en bijeenkomsten te houden om deze doelstellingen gemeenschappelijk na te streven' (c.215). Dit wordt mede in zijn verhouding tot de kerkleiding nader geregeld in de cc.298-329 over 'Verenigingen van christengelovigen'.

Tenslotte is er nog een belangrijke nieuwe regel in c.228,1: 'Leken, die geschikt bevonden worden, zijn bekwaam om door de gewijde Herders aangenomen te worden voor die kerkelijke ambten en taken die zij volgens de voorschriften van het recht kunnen vervullen'. Bisschoppen kunnen dus aan leken een ambt in de parochies of daarbuiten geven. Ambt in deze zin is 'elke taak krachtens goddelijke hetzij kerkelijke ordening duurzaam ingesteld, uit te oefenen tot een geestelijk doel' (c. 145,1). Ambten zijn dus vaste posten of betaalde werkringen in de kerkelijke organisatie en worden in naam van de kerk uitgeoefend. Een bisschop benoemt juridisch vrij gelovigen daarin (c.157). Vele bekende ambten komen alleen aan priesters toe (zie cc.150 en 274,1). Andere, veelal nieuwe, kunnen door leken worden vervuld. Het meest voorkomend in ons land is dat van pastoraal werk(st)ers.

Voor hen geldt sinds 1983 in alle bisdommen, uitgezonderd dat van Roermond, dat geen pastorale werkers erkent, een bisschoppelijke 'Rechtspositie voor pastorale werkers'. Een herziene versie hiervan is sinds eind 1989 van kracht. Na vele jaren kwamen de betreffende bisschoppen in juni 1989 tot een brief aan de pastoraal werk(st)ers over hun taken en bevoegdheden. De bisschop van 's-Hertogenbosch publiceerde een eigen versie hiervan. In de brief van de bisschoppen van Breda, Groningen, Haarlem, Rotterdam en Utrecht maken zij een driedeling in hun taken. Er zijn er die aan iedere katholiek toekomen; andere zijn nauwer met het herderlijke, gewijde ambt verbonden; en tenslotte zijn er taken, die eigenlijk bij de priester of de diaken behoren, maar vanwege de nood van de kerk aan pastorale werkers kunnen toekomen. Daarbij wordt gedacht aan het dopen en aan het preken, uitgezonderd de homilie tijdens de zondagse eucharistieviering. De assistentie bij huwelijken als ambtelijke getuige en de ziekenzalving kunnen, de ene uit kerkelijke belemmeringen, de andere uit theologische overwegingen, niet aan hen toekomen.

LITERATUUR

Enige verdere literatuur, vooral in het Nederlands

C. van de Wiel, *Geschiedenis van het kerkelijk recht*, Leuven 1986, XII-186 blz.

H. van Groessen en C. van Vlissingen, *Het kerkelijk recht*. Commentaar op de Codex - van 1917 - met vermelding van het particulier recht voor Nederland en België, Roermond-Maaseijk 1958², XXIV-1361 blz.

Constituties en Decreten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie, Leusden 1986², 24-585 blz.

'Das Zweite Vatikanische Konzil. Konstitutionen, Dekrete und Erklärungen. Lateinisch und Deutsch. Kommentare', in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, I-III, Freiburg im Br. 1966, 1967, 1968, 392, 748 en 764 blz.

R.G.W. Huysmans, *Tussen Concilie en Synode*. Over het ontwikkelen van de kerkstructuur sinds 1966 door de Nederlandse bisdommen, Hilversum 1981, 151 blz.

Codex Iuris Canonici. Wetboek voor canoniek recht. Latijns-Nederlandse uitgave. Brussel-Hilversum 1987, XCVII-855 blz. 'De nieuwe Codex'. Oecumenisch themanummer, in: *Kosmos en Oe-kumene* 17(1983) nr.8, blz.242-267.

L.F. Daneels, *Het nieuwe kerkelijke huwelijksrecht*. Commentaar, Averbode 1983, 59 blz.

Handbuch des katholischen Kirchenrechts, hrsg. von J. Listl, H. Müller und H. Schmitz, Regensburg 1983, XLIII-1211 blz. K. Walf, *Kirchenrecht* (Leitfaden Theologie 13), Düsseldorf 1984, 186 blz.

R.G.W. Huysmans, 'Kerkelijk recht en kerkopbouw', in: *Praktische Theologie* 11(1984)20-33.

P. Stevens, 'De mogelijkheden van tweede huwelijk voor gedoopten binnen het huidige canonieke recht', in: *Het kwetsbare huwelijk*. Een bijdrage aan het gesprek over echtscheiding vanuit de theologie. Red. F. Heggen en G. van Tillo (HTP-studie 6), Averbode/Apeldoorn 1984, blz.49-89.

Het nieuwe kerkelijke recht. Analyse van de Codex iuris canonici 1983, uitg. door R. Torfs (Annua Nuntia Lovaniensia XXVII), Leuven 1985, XI-257 blz. *The Code of Canon Law*. A Text and Commentary Commissioned

- by the Canon Law Society of America. Ed. by J.A. Coriden, Th. J. Green and D.E. Heintschel, London 1985, XXVI-1152 blz. C.
- Krijnsen, 'Het nieuwe kerkelijke recht en de oecumene', in: *Het Christelijk Oosten* 37 (1985) 161-180.
- R. Torfs, *De vrouw en het kerkelijk ambt*. Analyse in functie van de mensenrechten in kerk en staat, Leuven-Amersfoort 1985, 271 blz.
- R.G.W. Huysmans, *Het recht van de leek in de rooms-katholieke kerk van Nederland*, Hilversum 1986, 221 blz.
- Het nieuwe kerkelijke wetboek*. Eenheid en verscheidenheid in het canoniek recht, door J.A.C.J. van de Wouw, K.-W. Merks, K. Walf en R.G.W. Huysmans (Publ. van de Rechtskundige Afdeling van het Thijmgenootschap 11), Zwolle 1986, 75 blz.
- R.G.W. Huysmans en A.J.M. van der Helm, 'Diocesane Pastorale Raden: democratische inspraakorganen?' in: *Praktische Theologie* 13(1986)567-578.
- L. Schick, 'Teilhabe der Laien am dreifachen Amt Christi. Ein zu realisierendes Programm', in: *Die Kirche und ihr Recht* (Theol. Berichte 15), Zürich usw. 1986, blz.39-81.
- R.G.W. Huysmans, 'Kenmerken van het katholiek kerkrecht en oecumenische verhoudingen', in: *Kosmos en Oekumene* 20(1986)284-291.
- J. Hendriks, *Parochierecht*. Een praktische handleiding met de bijzondere bepalingen voor Nederland, Brugge 1987, 112 blz. J.
- Hendriks, *De katholieke school*. De ontwikkeling van het kerkelijk denken over het katholiek onderwijs van Concilie tot Codex, Brugge 1987, 343 blz.
- K. Walf, *Vragen rond het nieuwe kerkelijk recht*, Hilversum 1988, 150 blz.
- A.H. Eijsink, 'Kerkrechtelijke reflectie op de positie van leken in kerkelijke dienst', in: *Tijdschrift voor Theologie* 28(1988)155-172.
- Canonica-Faculteit Kerkelijk Recht Leuven, *De leek in de kerk*. Mogelijkheden, grenzen en perspectieven, onder red. van H. Warnink, Leuven 1989, 102 blz.
- Le Code de droit canonique annoté*. Traduction et adaptation francaises de l'Université pontificale de Salamanque publiés sous la direction du professeur L. de Echeverria. Traduction française révisée du Code par la Société Internationale de droit canonique et de législations religieuses comparées, Paris/Bourges 1989, XVIII-1115 blz. R.
- Torfs, *Het huwelijk als levensgemeenschap*. Een kerkrechtelijke benadering (Nike-Reeks 22), Leuven/Amersfoort 1990, 187 blz.
- Code de droit canonique*. Université de Navarre. Faculté de droit ca-

HOOFDLIJNEN KATH. KERKRECHT

nonique / Université Saint-Paul, Faculté de droit canonique. Édition bilingue et annotée sous la responsabilité de l'Institut Martin de Azpilcueta. Traduction Française établie à partir de la 4e édition espagnole, sous la direction de E. Caparros, M. Thériault, J. Thorn, Montréal 1990, XLII-1500 blz.

De volgende nummers van het tijdschrift *Concilium* van het Redactiecomité Kerkorde:

- 'Het herziene kerkelijke wetboek: een gemiste kans?' 17 (1981)nr.7;
- 'De politieke rol van de katholieke kerk', 18(1982)nr.7;
- 'Het oecumenisch concilie', 19(1983)nr.7;
- 'De kerk tussen wet en werkelijkheid', 22(1986)nr.3;
- 'Macht in de kerk', 24(1988)nr.3;
- 'Zijn de bisschoppen collegiaal?' 26(1990)nr.4.

De publicaties van de Werkgroep Nederlandstalige Canonisten (WNC), Faculteit Kerkelijk Recht, Tiensestraat 41, B-3000 Leuven, met name:

Op de drempel van het nieuwe kerkelijke recht, Nr.1, 1983, 131 blz.

De dynamiek van het recht in de kerk, Nr. 4, 1985, 133 blz.

Mogelijkheden en grenzen van de kerkelijke rechtspraak in huwelijkszaken, Nr.6, 1987, 115 blz.

De parochie. Hoofdlijnen voor de structuren van een geloofsgemeenschap, Leuven/Amersfoort, 1988, 213 blz.

De katholieke identiteit van instellingen en organisaties in het recht, Leuven, 1990, 149 blz.

Van verder belang zijn:

Regelingen R.K. Kerkgenootschap in Nederland;

Kerkelijke Documentatie;

12 1 Informatiebulletin,

alle drie uitgaven van het Secretariaat R.-K. Kerkgenootschap (SRKK) in Nederland, Biltstraat 121, Postbus 13049, 3507 LA Utrecht.

16. KERK EN STAAT

Drs. L.C. van Drimmelen

Natuurlijke spanning

Het kerkelijk leven speelt zich af op het grondgebied van een staat en de kerkleden zijn meestal burgers van die staat. Dat zet kerk en staat onontkoombaar in een bepaalde relatie tot elkaar.

Wanneer die verhouding geplaast wordt tegen de achtergrond van het seculariseringsproces van de moderne tijd, zijn velen geneigd die verhouding onbelangrijk te vinden. Men ontleent tenminste aan het seculariseringsproces nogal eens een excuus om af te zien van een goede omgang en een zinvolle samenwerking tussen kerk en staat. Maar zo gemakkelijk komen we niet van de vraag naar de verhouding tussen kerk en staat af.

Aan de verhouding tussen kerk en staat ligt immers ten grondslag de verhouding tussen religie en politiek. Die verhouding staat altijd min of meer onder spanning, omdat religie een publieke aangelegenheid is en de kerk een politieke factor, terwijl anderzijds politiek en staat mede religieus bepaald zijn.

Dat verklaart waarom in verleden en heden kerk en staat probeerden vat op elkaar te krijgen en als dat niet lukte elkaar uit te sluiten. Niet zozeer omdat kerk en staat geen raad weten met eikaars autonomie en eigen plaats in de samenleving. De problemen die daaruit voortvloeien kunnen door afspraken worden opgelost. Maar kerk en staat hebben vanwege hun plaats in de maatschappij een zekere claim op elkaar. De kerk leert dat ook de staat onderworpen is aan Gods geboden en van nature sympathiek hoort te staan tegenover de kerk en zonodig als haar beschermheer moet optreden. Maar de staat voelt zich bedreigd door een gemeenschap in zijn boezem, die zelfstandig denkt en optreedt, en ziet liefst een kerk die voor hem bidt en de gelovigen onderworpenheid aan de overheid leert.

Als kerk en staat elkaar als een bedreiging ervaren, zal de staat proberen de kerk ongevaarlijk te maken door haar als staatskerk in te kapselen in het staatsbestel of door haar te vervolgen. En de kerk zal proberen in een kerkstaat de staat in dienst te nemen als houthakker en waterputter of anders de staat af te schrijven als hoer van Babyion en werk van de duivel.

De spanning kan worden afgeleid door een verbond tussen troon en altaar. De staat verleent dan aan de kerk de door haar verlangde

diensten door te fungeren als voedsterheer van de kerk en door met zijn sterke arm te onderdrukken al wat de kerk bedreigt. In ruil daarvoor zegent de kerk de wapens van de staat en doet zij elke revolutionaire beweging in de ban.

In al deze gevallen wordt uitgegaan van een valse tegenstelling tussen kerk en staat en wordt vergeten dat zij kinderen zijn van één Vader.

Artikel 36 N.G.B.

In de Nederlandse Geloofsbelijdenis is geprobeerd kerk en staat in de juiste verhouding tot elkaar te stellen.

Uitgangspunt is de goddelijke oorsprong, zowel van de staat als van de kerk. De kerk is gegeven met het zijn van Christus (art. 27: 'want Christus is een eeuwig Koning, die niet zonder onderdanen kan zijn.'). De staat is door God ingesteld (art. 36: 'opdat de ongebondenheid der mensen bedwongen wordt en alles met goede orde onder hen toegaat.').

In artikel 36 wordt zelfs aan de staat opgedragen 'alle afgoderij en valse godsdienst te weren en uit te roeien (en) het rijk van de anti-christ te vernietigen'.

Vastgesteld kan worden dat deze zinsnede uit artikel 36 niet beantwoordt aan de werkelijkheid. Dat kan daaraan geweten worden, dat de staat niet is wat hij moet zijn: een christelijke staat. Anderzijds kan worden gezegd dat de staat, gezien zijn aard en functie, het onderscheidingsvermogen mist om te doen wat artikel 36 in de aangehaalde zinsnede zegt van de staat te verwachten. Kan de staat kiezen uit de veelheid van godsdienstige bewegingen en geestelijke stromingen?

Deze overwegingen brachten de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1905 ertoe om de woorden 'alle afgoderij en valse godsdienst te weren en uit te roeien, het rijk van de anti-christ te vernietigen' uit artikel 36 te schrappen. Alleen de kerk is in staat de heilige Schrift uit te leggen en te onderscheiden tussen ware en valse religie.

Maar als de staat het vermogen mist om de heilige Schrift uit te leggen, dan kan hij toch in geen enkel opzicht functioneren? Hier ligt een van de bestaansgronden van de theologische faculteit van de rijksuniversiteiten. De aanwezigheid en het functioneren daarvan naar de staat toe, maakt de staat nog niet tot een christelijke staat. Maar wel wordt zo duidelijk, dat de kerk niet het monopolie van de uitleg van de heilige Schrift heeft. En ook dat de staat een eigen plaats heeft in de geschiedenis van de komst van Gods koninkrijk.

'De overheid en de kerk dienen beide in het Koninklijke plan Gods, maar zij dienen daarin niet op dezelfde wijze. De kerk predikt Gods heil. De overheid ordent het uiterlijke leven naar dit heil. Zij luistert daarbij naar de prediking der kerk maar handelt in zelfstandige verantwoordelijkheid jegens God. Eenzelfde openbaring Gods is het licht op het pad der kerk en op het pad der overheid, met dien verstande dat de terreinen onderscheiden blijven en noch de kerk heerse over de overheid noch de overheid in de kerk.' (*Fundamenten en Perspectieven van belijden*, vastgesteld door de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, 19 mei 1949, artikel 16.)

Scheiding van kerk en staat

In Nederland is gekozen voor de scheiding van kerk en staat. Niet in die zin, dat ze niets met elkaar te maken hebben, maar zo, dat kerk en staat elkaar erkennen als autonome grootheden in hun eigenheid. De staat mag niet ingrijpen in de interne verhoudingen van de kerk en de kerk heeft geen bevoegdheden in staatszaken.

Dat betekent allereerst dat kerk en staat zelf onafhankelijk van elkaar hun eigen wetten en regels vaststellen en voorts dat zij onafhankelijk van elkaar functioneren. De staat is immers een door een soevereine regering bestuurde politieke grootheid die alle inwoners van het land omvat. De kerk is een zichzelf besturende religieuze grootheid, een gemeenschap van gelovigen die zich vrijwillig aan elkaar verbonden hebben. De staat kan de naleving van zijn wetten afdwingen met geweld. Het gezag van de kerk is geestelijk.

Daaruit mogen we geen absolute tegenstelling afleiden. Kerk en staat staan als priester en koning onder het appèl van de profeten opdat zij beide tot zegen zijn voor de samenleving. Maar dat neemt niet weg dat zij hun dienst alleen maar goed kunnen verrichten als zij ten opzichte van elkaar hun handen vrij houden. Want een kerkstaat leidt tot geloofsdwang en een staatskerk tot vormendienst, en in beide gevallen worden zowel kerk als staat ontwricht.

De scheiding van kerk en staat in Nederland vloeit voort uit de in de Nederlandse grondwet vastgelegde vrijheid van godsdienst. Artikel 6 van de grondwet luidt:

1. Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.
2. De wet kan terzake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden.

Vrijheid van godsdienst houdt in dat de burgers van een staat de vrijheid hebben om al dan niet tot een kerk te behoren en zich aan te sluiten bij de kerk van hun keuze, zonder dat de overheid daartoe aandringt of daar consequenties uit trekt. Het houdt tevens de mogelijkheid in van een verscheidenheid aan godsdiensten en een veelheid van kerken in een land. Aan de andere kant betekent het ook dat de overheid zich onthoudt van bemoeienis met de organisatie van de kerken (art. 2 Boek 2 Burgerlijk Wetboek).

Toch kan het voorkomen, dat kerken of leden van kerken de tussenkomst van de burgerlijke rechter invoeren om recht te spreken in kerkelijke conflicten. De rechter zal er zich dan toe beperken na te gaan of de regels van de betrokken kerk zelf goed zijn toegepast, echter zonder zich uit te spreken over de kwaliteit van die regels op zich. Ook zal de rechter terughoudend zijn in de interpretatie van die regels en het maken van analogieën. Het kerkelijk recht is immers voor de burgerlijke rechter vreemd recht waar hij als burgerlijke rechter buiten staat en waarin hij geen rol speelt zoals in het Nederlandse recht.

Bescherming van de kerk door de staat

Maar met deze terughoudende opstelling van de staat tegenover de kerk en haar recht zijn we er niet. De vrijheid van godsdienst heeft alleen zin als de burgers van de staat ook de mogelijkheid hebben om de godsdienst waartoe men behoren wil aan te hangen. Vrijheid van godsdienst houdt dus in dat er door de staat garanties worden gegeven tegen belemmering van de vrijheid van godsdienst.

Die kunnen bijvoorbeeld ontstaan door sociaal-economische factoren, omstandigheden waar de gelovigen zelf niets aan kunnen veranderen. De staat echter heeft meer dan eens de middelen om corrigerend op te treden, bijv. door het geven van subsidies of faciliteiten. Daarmee treedt de staat nog niet op als bevorderaar van de godsdienst. Maar wel kan op deze manier gezorgd worden dat een grondrecht geen wassen neus wordt. Als voorbeelden zijn te noemen: subsidiëring van kerkbouw, organisatie en bezoldiging van de geestelijke verzorging in de krijgsmacht, godsdienstonderwijs op de openbare school, subsidiëring van het onderhoud van monumentale kerkgebouwen, verstrekking van gegevens van de burgerlijke stand ten behoeve van de kerkelijke ledenadministratie enz.

Anders ligt het met betaling door de staat van (een bijdrage aan) predikantstractementen (de zgn. 'zilveren koorde'). De oorsprong daarvan lag in de naasting door de staat van kerkelijke goederen waar-

uit de predikantstractementen werden gefinancierd. In 1983 is deze financiële bijdrage aan het kerkelijk leven uit 's rijks schatkist afgekocht, tegelijk met de aan bepaalde kerken verleende portvrijdom.

Weer anders ligt het met bepaalde voorrechten die de staat in het verleden aan de kerk heeft verleend in het recht van immuniteit. Immuniteit maakte de kerk en de geestelijkheid onschendbaar tegenover de staat. Als restanten daarvan zijn te beschouwen: de vrijstelling van predikanten en priesters en zij die daartoe worden opgeleid van de militaire dienstplicht, het respecteren van het ambtsgeheim van kerkelijke ambtsdragers, de onschendbaarheid van kerkdiensten en de vrijstelling van kerkgebouwen van de onroerendgoedbelasting.

Er is een tijd geweest dat kerkgebouwen en kerkhoven niet door justitiële ambtenaren betreden mochten worden om misdadigers te arresteren. Waar dat in Nederland het geval was, is dat reeds in de tijd van de reformatie afgeschaft. Kerkgebouwen zijn in Nederland geen asielpaats. Omdat de kerk in het verleden niet elke rover, moordenaar of ketter asiel verleende, moest zij zelf ten aanzien van asielzoekers een rechterlijke beslissing nemen. Zoiets is in deze tijd in ons land ondenkbaar, omdat er dan naast de Nederlandse rechtspraak een afzonderlijke kerkelijke rechtspraak voor niet-kerkelijke delicten zou bestaan en zo de eenheid van de rechtspraak in Nederland doorbroken zou worden. Bovendien is in Nederland de rechtspraak zo georganiseerd, dat een rechtvaardige behandeling van iedere rechtzoekende haalbaar is.

In kerkelijke kring wordt verschillend gedacht over de aanvaardbaarheid van overheidssteun bij het geven van gestalte aan het kerkelijk leven. Deze steun kan gemakkelijk leiden tot afhankelijkheid, waardoor de staat macht krijgt over de kerk. Met het stopzetten van subsidie of het intrekken van verleende faciliteiten kan de staat de kerk in moeilijkheden brengen. Overheidssteun aan kerken zal dus gepaard moeten gaan met garanties ten aanzien van de onafhankelijkheid van de kerk. Die garantie zou kunnen liggen in het niet dan incidenteel laten zijn van overheidssteun. Maar bepaalde steun kan niet anders dan structureel zijn.

Overleg over de overheidssteun, de voorwaarden die daaraan zijn verbonden en andere zaken die zowel kerk als staat raken, wordt namens de kerken met de overheid gevoerd door het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO), waarin 18 kerkgemeenschappen samenwerken.

De taak van de kerk ten opzichte van de staat De scheiding van kerk en staat betekent niet dat de kerk geen boodschap aan de staat heeft. Juridisch reikt de zeggenschap van de kerk niet verder dan de kring van haar leden. Maar het gezag van de kerk blijft niet tot deze kring beperkt. Wie zal Gods beloften en geboden betuigen voor mensen en machten (art. VIII hervormde kerkorde) als de kerk dat niet doet? Dat kunnen de gelovigen zijn, individueel of verenigd in politieke en maatschappelijke organisaties. Maar als de kerk-in-de-gelovigen verstek laat gaan of monddood gemaakt is, is de kerk als instituut geroepen haar getuigenis te doen uitgaan tot overheid en volk (art. 130 gereformeerde kerkorde) om het onrecht tegen te spreken.

Dit spreken van de kerk kan betrekking hebben op de taak van de overheid, veranderingen in het strafrecht, conflicten bij afgrenzing van grondrechten, de vrijheid van onderwijs, huwelijks- en gezinsvragen, de sociale verzorging, het oorlogsvraagstuk enz.

Dit spreken van de kerk kan de staat ongelegen komen en onwelgevallig zijn. Des te meer reden is er om ervoor te zorgen dat de kerk vrij staat tegenover de staat en hem niet naar de ogen hoeft te zien.

Botsing van grondrechten

Vrijheid van godsdienst betekent niet dat de staat de kerk in alle opzichten haar eigen gang kan laten gaan. De kerk mag door haar regels of door haar gedrag niet de in de grondwet vastgelegde grondrechten van de burgers van de staat aantasten of ook maar in gevaar brengen. Niemand mag, om maar een voorbeeld te noemen, tegen zijn wil ingeschreven staan in een kerkelijk ledenregister. Ook mag de kerk niet discrimineren.

Hier dreigt de botsing van grondrechten. Want wat door de een als discriminerend wordt ervaren, kan voor de ander voortvloeien uit zijn geloofsovertuiging. Denk maar aan de plaats van vrouwen en homoseksuelen in de kerk. Daarbij moet worden gezien of de grondwet en de internationale verdragen, waarin de grondrechten zijn geformuleerd (het Handvest van de Verenigde Naties, het Verdrag van Rome, het Internationale Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten van New York), beperkingsmogelijkheden van grondrechten i.v.m. collisie van grondrechten geven. Verder moet worden gezien wat het relatieve gewicht is van de door de grondrechten beschermde belangen. En tenslotte of iemand die zich in zijn grondrechten voelt aangetast, zich vrijwillig of gedwongen begeven heeft in de situatie waarin dat gebeurt. Een homoseksueel die van het

avondmaal wordt geweerd, wordt niet door enige overheid gedwongen om te behoren tot de gemeente die hem op de genoemde wijze discrimineert.

Artikel 6 van de grondwet, waarin de vrijheid van godsdienst wordt geregeld, refereert aan 'ieders verantwoordelijkheid volgens de wet'. De vrijheid van godsdienst kan en mag geen inbreuk maken op de algemene rechtsorde. Ik noem als voorbeelden: polygamie, het op wrede wijze slachten van dieren, het uitstrooien van de crematies op oppervlaktewateren. En om voor christenen dicht bij huis te blijven: godsdienstige manifestaties op de openbare weg door het houden van processies, straatprediking, boekverbranden. Te denken is ook aan voor anderen hinderlijk klokgelui.

Lid 2 van artikel 6 van de grondwet geeft de mogelijkheid van beperking van het grondrecht van vrijheid van godsdienst. Deze is uitgewerkt in de Wet Openbare Manifestaties van 1988. Het is vooral de plaatselijke overheid die tot taak heeft ervoor te zorgen dat de vrijheid van de een de vrijheid van de ander niet frustreert. Evenzeer zal de plaatselijke overheid de kerk beschermen tegen verstoring van de eredienst (art. 145447a Wetboek van Strafrecht).

Tenslotte wil ik wijzen op artikel 449 van het Wetboek van Strafrecht waarin het de kerk wordt verboden een plechtigheid tot voltrekking of bevestiging van een huwelijk te houden voordat het huwelijk is gesloten ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand. De burgerlijke stand, ook die met betrekking tot echtverbintenissen, is een zaak van de staat en niet van de kerk.

Rechtspersoonlijkheid

Tot de vrijheid van de kerk behoort ook de mogelijkheid om aan het burgerrechtelijk rechtsverkeer deel te nemen en daartoe gebruik te maken van de voordelen die het hebben van rechtspersoonlijkheid biedt.

Het hebben van rechtspersoonlijkheid betekent voor een organisatie, dat zij dezelfde rechten en plichten kan hebben als een natuurlijk persoon zonder dat de natuurlijke personen die aan de rechtspersoon deelhebben in enig opzicht persoonlijk aansprakelijk gesteld kunnen worden.

Artikel 2 van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek luidt:

1. Kerkgenootschappen alsmede hun zelfstandige onderdelen bezitten rechtspersoonlijkheid.
2. Zij worden geregeerd door hun eigen statuut, voor zover dit niet in strijd is met de wet.

Met ingang van 1 januari 1992 luidt dit artikel:

1. Kerkgenootschappen, alsmede hun zelfstandige onderdelen en lichamen waar in zij zijn verenigd, bezitten rechtspersoonlijkheid.
2. Zij worden geregeerd door hun eigen statuut, voorzover dit niet in strijd is met de wet. Met uitzondering van artikel 5 gelden de volgende artikelen van de ze titel niet voor hen; overeenkomstige toepassing is geoorloofd, voorzover deze te verenigen is met hun statuut en met de aard der onderlinge verhoudingen.

Het woord 'kerkgenootschap' is een term die de overheid bezigt om aan te duiden wat wij 'kerk' of 'kerkgemeenschap' noemen. Het woord stamt uit de tijd dat de kerk door de staat gezien werd als een vereniging (een 'genootschap') en het kerkelijk recht als verenigings- of genootschapsrecht.

Rechtspersoonlijkheid is niet iets dat door de overheid wordt verleend. Zij wordt voor verenigingen, vennootschappen en stichtingen door de overheid erkend als zij aan bepaalde voorwaarden voldoen, zoals: openbaarheid van statuten, duidelijkheid in de besluitvorming en de vertegenwoordiging, registratie bij een Kamer van Koophandel en Fabrieken.

Deze voorwaarden worden niet gesteld aan kerkelijke rechtspersonen, omdat de overheid zich niet wil bemoeien met de organisatie van kerken. Kerkgemeenschappen worden dus zonder meer als rechtspersonen erkend. Wel zei de in 1988 ingetrokken Wet op de Kerkgenootschappen dat kerkgenootschappen zich met hun kerkorde bekend moesten maken bij de minister van justitie, maar dat had niets te maken met rechtspersoonlijkheid. Bovendien werd de lijst van kerkgenootschappen op het ministerie van justitie al lang niet meer bijgehouden.

Kerkelijke rechtspersonen bekleden temidden van de publiekrechtelijke rechtspersonen (rijk, provincie, gemeente, waterschap e.a.) en de privaatrechtelijke rechtspersonen (vereniging, NV, BV, stichting) een eigen plaats. Voor deelname aan het burgerrechtelijk rechtsverkeer, zodat zij kunnen kopen, verkopen, erfenissen en legaten aangaan, contracten sluiten, personen in dienst nemen enz., zullen zij van geval tot geval moeten kunnen aantonen: a. dat zij een kerkelijke rechtspersoon zijn; b. dat het besluit om de voorgenomen zaak te doen door het bevoegde orgaan binnen de rechtspersoon en rechtsgeldig is genomen; c. dat de zich als vertegenwoordigers van de rechtspersoon aandienende personen werkelijk bevoegd zijn om namens de rechtspersoon te handelen.

In geval van een hervormde gemeente of een rooms-katholieke pa-

rochie dient er voor het verrichten van rechtshandelingen van vermogensrechtelijke aard ook nog toestemming te zijn van een hoger orgaan binnen de kerkgemeenschap.

Het recht van de kerk en het recht van de staat Tenslotte wil ik iets zeggen over het onderscheid en de verwantschap tussen het recht van de kerk en het recht van de staat. Beide maken zij als kerkelijk recht of als staatsrecht, met o.m. het burgerlijk recht, het arbeidsrecht, het volkenrecht, deel uit van wat wij in het algemeen recht noemen.

Intern spreken wij in de kerk over kerkrecht. Ter onderscheiding van andere rechtsgebieden spreken wij over kerkelijk recht. Kerkrecht/kerkelijk recht is de door de kerk zelf gegeven ordening aan haar leven en werken.

Wat is nu temidden van de andere rechtsgebieden het eigene van het kerkelijk recht?

Het bijzondere van het kerkelijk recht is in de eerste plaats gegeven met het object daarvan: de kerk. En de kerk is temidden van alle andere samenlevingsvormen uniek. De kerk is niet alleen een gemeenschap van gelovigen, ze is zelf als verschijningsvorm object van geloof. En de wijze waarop de gelovigen die samen de kerk vormen, de kerk zien, komt tot uitdrukking in de wijze waarop de kerk zichzelf organiseert. Daarom is de kerk onlosmakelijk verbonden aan de confessie.

Daarmee is t.o.v. de staat de souvereiniteit van de kerk gegeven. Er mag geen andere macht boven haar zijn die haar de wet leest dan alleen Christus, die zijn kerk regeert door zijn Geest en Woord. Daaruit volgt, dat in materiële zin de bron van het recht van de kerk een andere is dan die van het recht van de staat. Zonder te ontkennen dat ook het recht van de staat gebonden is aan hogere, meta-juridische normen, wil ik toch stellen dat, althans in een democratisch geregeerd land als Nederland, bepalend voor het staatsrecht is wat de bevolking van het land als recht ziet en ervaart. Verandering van het rechtsgevoel onder de burgers van de staat zal uiteindelijk leiden tot verandering van de inrichting van de staat. In dat opzicht is de staat autonoom. Zo gezien is de kerk heteronoom, omdat de bron van het recht van de kerk niet ligt in de kerk zelf maar in Gods Woord als enige regel voor geloof en leven.

Daar komt nog iets bij. We zien dat zowel in de kerk als daarbuiten het geldende recht en de loop daarvan niet ideaal zijn. Er moet nogal eens wat beslist of door de vingers gezien worden om der zon-

de wil. Verschil is dat daarbij op de gelovigen in de kerk een ander beroep gedaan kan worden dan op de burgers van de staat. Dat betekent dat in de kerk in bepaalde gevallen een andere rechtspleging mogelijk is dan daarbuiten. Vergelijk het tuchtrecht van de kerk maar eens met het strafrecht van de staat. Dat heeft te maken met de bron waaruit dat tuchtrecht of dat strafrecht opwelt. Het heeft ook te maken met het doel van het recht van de kerk of het recht van de staat. Het recht van de staat dient immers primair de vrede en de orde in de samenleving van het land. Het recht van de kerk dient primair de verkondiging van het Evangelie in de kerk en in de wereld.

Betekent dat nu dat in de kerk recht iets anders inhoudt dan in de staat? Dat kan niet waar zijn. Wat in de kerk recht is, kan buiten de kerk geen onrecht wezen en wat in de kerk onrecht is, kan buiten de kerk geen recht zijn.

Want boven het onderscheid uit gaat de verwantschap. Immers aan het begin van alle recht staat het Woord van God, die orde schiep op een woeste en ledige aarde en scheiding maakte tussen licht en duisternis.

Wie die verwantschap over het hoofd ziet, komt tot een twee-rijkenleer, waarbij het wereldlijke karakter van de kerk en het geestelijke karakter van de staat worden verdoezeld en waarbij wordt vergeten dat beide rijken staan onder één Heer. Daarom is het legitiem als de kerk voor haar recht figuren ontleent aan andere rechtsgebieden en het recht van de kerk als christelijk gebod gelding krijgt in staat en maatschappij.

In wezen is er dan ook geen werkelijke scheiding tussen kerkelijk recht en ander recht, omdat het allemaal teruggaat op Gods scheppingswoord dat, vandaag gesproken in kerk en staat, heenreikt naar de herschepping van een gevallen wereld.

LITERATUUR

- Karl Barth, *Volkskirche, Freikirche, Bekenntniskirche*, 1936.
 H.Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, 1930⁴, dl. IV, blz. 416-421.
 S.C.den Dekker-Bijsterveld, et al., *Kerk en staat* (Annalen van het Thijmgenootschap, jrg. 75, afl. 1), 1987.
 I.A.Diepenhorst, *De verhouding tussen kerk en staat in Nederland*, 1946 (waarin veel literatuur van voor 1946).
 I.A.Diepenhorst, 'Kerk en staat', in: *Christelijke Encyclopedie*, dl. IV², 1959.

- A.M. Donner, *Het achtste hoofdstuk der grondwet*: referaat voor de Calvinistische Juristenvereniging, 1955.
- L.C. van Drimmelen, 'De vertegenwoordiging van kerkelijke rechtspersonen', in: *Met recht verenigd* (Dijk-bundel), 1986.
- W.C.L. van der Grinten, *De rechtspersoon* (Asser-Van der Grinten, II. De rechtspersoon), 1986°, hfdst. IV.
- J. van Kan, J.H. Beekhuis, 'Kerkelijk recht', in: *Inleiding tot de rechtswetenschap*, 1956°, blz. 106-114.
- H.M. Kuitert, *Alles is politiek, maar politiek is niet alles*, 1985. J. Listl, et al., *Handbuch des katholischen Kirchenrechts*, 1983, blz. 1019-1127.
- D. Nauta, *Calvijn en de staatkunde*, z.j. G.C. van Niftrik, 'Staat en Kerk', in: *Tijdseinen* 14, 1938. F.T. Oldenhuis, *Rechtsvinding van de burgerlijke rechter in kerkelijke conflicten*, 1977.
- C.W. van der Pot, A.M. Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, 1983°, blz. 3-21, 464-474.
- L. Roeleveld, *De gereformeerde kerken in het privaatrecht*, 1958.
- A.A. van Ruler, *Religie en politiek*, z.j. J.Th. de Visser, *Kerk en staat*, z.j. Erik Wolf, *Ordnung der Kirche*, 1961, blz. 132-150. S.C. den Dekker-van Bijsterveld, *De verhouding tussen kerk en staat in het licht van de grondrechten*, 1988.
- W.F. de Gaay Fortman, 'Godsdienst en grondwet', in: *Non sine causa* (bundel G.J. Scholten), 1979.
- W.C.L. van der Grinten, *Discriminatie en burgerlijk recht*, 1984.
- E.M.H. Hirsch Ballin et al., *Overheid, godsdienst en levensovertuiging*, 1988.
- C. Houtman, *Het altaar als asielpaats*, 1990.
- U.K. Jacobs, 'Kirchliches Asylrecht,' in: *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht* 35. Band, 1. Heft (maart 1990).
- A.C.M. Vestdijk-van der Hoeven, *Religieus recht en minderheden*, 1991. T.A.M. Witteveen, *Overheid en nieuwe religieuze bewegingen*, 1984.

17. KERKORDE ALS ECCLESIOLOGISCHE VORMGEVING

Dr. G.D.J. Dingemans

Inleiding

Een kerkorde is gestructureerde en in praktijk gebrachte theologie. Of nog preciezer gezegd: een kerkorde is een in rechtsregels vertaalde ecclesiologie. Wat een kerkgemeenschap denkt over haar eigen wezen en gestalte, over haar positie in de wereld, haar vormgeving en inrichting, wordt in een kerkorde vertaald in rechtsregels, die gelden voor het functioneren van die gemeenschap. Tegelijkertijd moet men zeggen, dat een kerkorde ook voortdurend ecclesiologische knopen doorhakt of compromissen sluit. Het ecclesiologische ideaal van de dogmatiek moet immers vorm krijgen in de weerbarstige en pluri-forme werkelijkheid van de geloofsgemeenschap. Een kerkorde is daarom in feite een theologisch compromis, waardoor een kerk een dak krijgt waaronder veel mensen kunnen leven. Een kerkorde is een organisatie-concept, dat verschillende theologische en ecclesiologische uitgangspunten probeert te verenigen. Vanuit een theologisch gezichtspunt zijn kerkorden vooral interessant, als men kijkt welke ecclesiologische concepten de boventoon voeren en op welke wijze de theologische compromissen zijn gesloten.

Kerk en wereld

Een kerk die een kerkorde opstelt moet in de eerste plaats nadenken over de verhouding van de kerk tot de wereld. Is er een 'antithetische' verhouding tot de wereld, waarbij de kerk zichzelf ziet als de ark van Noach, die op de wateren van de vijandige wereld drijft en waarin de 'ware gelovigen' kunnen vluchten, wachtend op betere tijden? Of ziet men de kerk als een 'hoofdkwartier' van waaruit men de wereld kan 'bekeren' of beheersen? Of ziet men misschien de verhouding kerk—wereld als een ellips met twee brandpunten, zodat kerk en wereld gelijkwaardige partners zijn? Of beschouwt men de kerk als een instrument om te wereld te 'dienen'? Dat zijn theologische vragen. En die bepalen of men de kerk vooral 'naar binnen gericht' omschrijft in een kerkorde als een welomschreven en gedefinieerde vereniging met alle nadruk op de kerkelijke koinonia en zuiverheid van leer en leven, of dat men de kerk 'apostolair' tekent als een beweging die dienstbaar is aan de samenleving. Of nog wat anders ge-

formuleerd: Geloof men dat deze wereld Koninkrijk van God moet worden en vult men de structuren van de kerk 'open' en 'voorlopig' in, zodat de kerk vooral instrument is voor de 'humanisering' (of misschien meer 'theocratisch': voor de 'kerstening') van de wereld, die op weg is naar het Koninkrijk van God? Of gelooft men dat de kerk de ware heiligen verzamelt, die onder haar hoede worden bewaard voor het Koninkrijk, dat boven deze aarde uit - en dus ook boven de dood verheven - ligt te wachten voor de ware gelovigen? De hervormde kerkorde heeft bewust gekozen voor de apostolaire opvatting van kerk en dus een open, oecumenische en vooral apostolaire kerkorde gecreëerd, die kerk verstaat als een dynamische beweging in de tijd. 'De kerk doet in dankbare gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift...', in gemeenschap met de belijdenis der vaders en in het besef van haar verantwoordelijkheid voor het heden, zich strekkende naar de toekomst van Jezus Christus, belijdenis van de zelfopenbaring van de Drie-enige God¹. En tegelijk heeft de hervormde kerkorde artikel VIII, dat handelt over het apostolaat, vóór artikel X geplaatst: 'De kerk vervult haar apostolaire opdracht... door de verbreiding van het Evangelie en de voortdurende arbeid aan de kerstening van het volksleven in de zin van de reformatie'. Afgezien van de voorwereldlijke taal van 'kerstening van het volksleven' en van het 'terugbrengen van het volk tot het reformatorisch karakter van staat en volk', wordt hier toch gezegd, dat de kerk er niet voor haar zelf is en dat de kerk er niet is als voorbereiding op de hemel, maar dat de kerk er is ten dienste van de wereld, die Koninkrijk van God moet worden. En ten dienste van de schepping, die weer moet worden zoals God haar in den beginne had bedoeld. Een kerkorde is geen neutraal 'reglement', waarin wat handige spelregels voor de omgang van gelovigen worden opgeschreven. Een kerkorde is een spiegel van een theologie. Het is gestructureerde en in wets-artikelen vertaalde ecclesiologie.

Kerk als gemeenschap of als instituut

Kerkorden doen ook keuzen over de vraag, of een kerk gezien moet worden als een 'instituut', een welomschreven 'vereniging' met een reglement, een bestuur, lidmaatschap, gezagsverhoudingen, ambten, uitgangspunten, of dat de kerk beschouwd moet worden als een 'beweging', die een veel lossere structuur heeft. De meeste kerkorden beschrijven de kerk als een burgerlijke vereniging, ook al doet men

1. Kerkorde-artikel X van de Hervormde *Kerkorde*.

KERKORDE ALS ECCLES. VORMGEVING

soms pogingen om het lidmaatschap niet al te vast te omschrijven en de verhoudingen zo los mogelijk te concipiëren. Bijvoorbeeld door naast doopleden en belijdende leden ook ruimte te laten voor 'geboortelieden', zoals de hervormde kerkorde doet. Men zegt meestal, dat de kerk vanzelfsprekend 'structuur' moet hebben, maar men vult 'structuur' dan — al te snel! — in met 'burgerlijke vereniging', terwijl het goed denkbaar zou zijn, dat men de kerk niet als 'vereniging' maar meer als 'beweging' zou omschrijven, zonder vast lidmaatschap, zonder vaste contributies en zonder al te vaste constitutionele wetgeving.

Waarom moet de 'belijdenis' van een kerk met zoveel woorden exact omschreven worden? Waarom kan een kerk niet volstaan met de uitspraak, dat ieder die Jezus wil volgen mee mag doen? Waarom moet een burgerlijke theologie, die alles wil vastleggen en die alles wil ordenen, de kerkorde bepalen? Waarom is het niet denkbaar, dat een kerkorde niet al te veel bepaalt, maar ruimte schept voor een actieve, creatieve en persoonlijke participatie van gelovigen? Waarom kunnen er geen plaatselijke verschillen zijn? Waarom moet de hele kerk in een structuur passen? Behoren tot een bepaalde kerk betekent op dit moment toch vooral: ingekaderd zijn in een bepaalde structuur. En het betekent maar nauwelijks, dat men het met elkaar 'eens' is, of dat men een gemeenschap vormt van mensen die voor dezelfde Zaak staan!

Of moet men misschien zeggen, dat de invoering van een kerkorde als min of meer juridische constitutie op zichzelf al de kerk vastlegt in burgerlijke structuren? En wordt in een kerkorde ipso facto het 'wezen' van de kerk als dynamische geloofsgemeenschap rondom Christus verloochend? Is het kerkrecht - en het vastomschreven kerkelijk instituut - inderdaad, zoals Brunner indertijd heeft gezegd, het grote 'misverstand' van de geschiedenis van de christenheid?² Of bestaat de mogelijkheid, dat een kerkorde soepeler, opener, dynamischer wordt ontworpen?

De vraag is dus, of men theologisch gesproken een welomschreven, afgebakende en gesloten kerk met duidelijke grenzen wil? Of wil men eigenlijk een open, dynamische kerk, die als een 'beweging rondom Jezus' wordt gezien? Kerkorden leggen de kerk als 'vereniging' met regels, besturen en verhoudingen - tot nu toe - verschrikkelijk vast. Ook al probeert bijvoorbeeld de hervormde kerkorde van 1951 de kerk dynamisch te omschrijven als een apostolaire en oecumenische gemeenschap middenin de Nederlandse samenleving, dan ziet men

2. E. Brunner, *Das Misverständnis der Kirche*, 1953.

toch weer, dat de zogenaamde 'ordinanties', de 'wetten' waarin de zaken en détail worden geregeld, de kerkelijke praktijk in een keurslijf van bepalingen dwingen, waardoor het dynamische ondergaat in een strak verenigingsstatuut, een keurslijf waarin alles wat maar te regelen valt geregeld wordt. 'Kerkorde' lijkt een voortdurende aanvechting te zijn voor een dynamische en open kerkopvatting. Ecclesiologie en kerkrecht staan in de praktijk in een spanningsveld, waarbij de 'harde' juridische structuur van het kerkrecht het voortdurend lijkt te winnen van de open ecclesiologie van de dogmatiek.

Participatie

Een grote vraag voor kerkorden is het probleem van de participatie. Wie hoort er bij de kerk? Wie ervan uitgaat, dat in principe de 'ware gelovigen' tot de kerk horen en de rest 'van secundaire betekenis' is, omdat een kerk nooit helemaal zuiver kan zijn, zal hoge eisen stellen aan het lidmaatschap en de participatie van gemeenteleden. De meeste kerkorden spreken daarom van de 'belijdende leden' als de eigenlijke leden van de kerk. Zij vormen de meelevende kern, degenen die mogen deelnemen aan het Avondmaal, die actief en passief stemrecht hebben en die geacht worden medeverantwoordelijkheid te dragen voor de kerkgemeenschap. Ook al kan geen kerkorde het probleem oplossen, dat lang niet alle belijdende leden ook 'ware gelovigen' zijn, toch houdt men vast aan de categorie 'belijdende leden' als het kerkordelijk meest adequate equivalent van 'ware gelovigen' uit de ecclesiologie. Daarnaast onderscheiden kerkorden 'doopleden', die 'nog niet tot de belijdende leden horen': als regel de kinderen van de belijdende leden, die gedoopt zijn maar nog geen belijdenis van het geloof hebben afgelegd, omdat ze daarvoor nog te jong zijn. Dat is een duidelijke en heldere indeling, waar men kerkrechtelijk wat mee kan doen: belijdende leden mogen deelnemen aan het Avondmaal; belijdende leden hebben kiesrecht etc. En kinderen moeten eerst volwassen worden en belijdenis van het geloof afleggen, voor ze tot de officiële leden worden gerekend en deel mogen nemen aan de Tafel van de Heer.

Als men echter gelooft, dat de grens tussen kerk en wereld niet zo helder te trekken is, dan voegt men naast de belijdende leden en de doopleden nog een derde categorie van leden toe: de belangstellenden of - zoals in de hervormde kerkorde - degenen die uit hervormde ouders zijn geboren. Dat elastiek is niet in deze formulering gebracht om zoveel mogelijk leden tot de Hervormde Kerk te laten behoren (al lijkt dat soms wel zo te zijn), maar om duidelijk te ma-

ken dat de grens tussen kerk en wereld principieel flexibel is. En vooral om uitdrukking te geven aan de verantwoordelijkheid van de kerk voor mensen die aan de 'rand' leven, zoals men dat pleegt te noemen. Het verbond van God gaat verder dan het officiële kerklidmaatschap. Men moet daarom kerkrechtelijk de participatie van 'mensen-aan-de-rand' niet uitsluiten. Ze kunnen op een afstand en op hun wijze meedoen. En de gemeente voelt zich in elk geval ook verantwoordelijk voor deze mensen, die om welke reden dan ook niet zo actief betrokken zijn bij het kerkelijk leven en bij de kerkelijke organisatie.

Maar zowel de strakke indeling tussen leden en niet-leden als ook de soepeler indeling tussen belijdende leden, doopleden en geboorteleden geven grote problemen, omdat de persoonlijke, sociologische en 'theologisch-ecclesiale' verschillen niet passen op de kerkordelijke indelingen. Niet alle belijdende leden zijn 'meelevend'. En niet alle geboorteleden staan op grote afstand. De grenzen van het Koninkrijk van God vallen niet samen met de kerkordelijke indelingen van onze organisatie-structuur. Ook voor de mensen zelf niet! Voor hun eigen besef voelen veel 'buitenkerkelijken' of 'randkerkelijken', die officieel buiten de organisatie-structuur van de kerken vallen en niet deel kunnen nemen aan het Avondmaal en geen 'ambt' kunnen bekleeden, zich toch op de een of andere wijze betrokken bij de kerk en bij de zaak van God. En andersom: mensen die in hun jeugd op traditionele wijze belijdenis van het geloof hebben afgelegd en dus lidmaten van de kerk zijn geworden, hebben vaak het gevoel ten onrechte een acceptgirokaart van de kerk te ontvangen voor een bijdrage, omdat ze zich innerlijk volstrekt vervreemd voelen van het instituut en van de zaak van de kerk. Kerkordelijke participatieschema's zijn niet toereikend om de feitelijke wijze van participatie van mensen vast te leggen. En dat geldt des te nadrukkelijker, als mensen op verschillende tijden van hun leven een ander participatiepatroon ten aanzien van kerk en godsdienst vertonen. De afstand tussen de theologische categorie van mensen die gericht zijn op en participeren in het komende Koninkrijk van God, en de kerkordelijke categorieën en indelingen van lidmaatschap is vaak bijzonder groot. De eenvoudige kerkordelijke twee- of driedeling van belijdende leden en doopleden of belijdende leden, doopleden en geboorteleden klopt niet met de theologische werkelijkheid van participatie in de zaak van God. De verhouding van participatie en non-participatie in Gods Koninkrijk, van geloof, klein-geloof en ongeloof, van betrokkenheid en onverschilligheid, van beamend geloven en protesterend volgen is nauwelijks in een kerkorde onder te brengen. Men kan dat

misschien ook maar beter aan de mensen zelf overlaten en kerkordelijk ruimte scheppen voor een open lidmaatschap, dat men op eigen wijze kan invullen. Ook hier zullen kerkorden - terwille van de theologische ecclesiologie - veel opener en dynamischer dienen te zijn dan de huidige strikte verenigingsstructuur toelaat. Een kerk zou immers een open beweging rondom Jezus Christus moeten zijn! In die beweging zijn voorgangers, navolgers, hardlopers, dravers, participanten, gelovigen, klein-gelovigen, trage twijfelaars en veel andere categorieën van mensen te vinden, die allen op hun eigen wijze in de buurt van de Heer willen blijven.³

Ambt

Ook de ambtsvraag wordt in de kerkorde op een bepaalde wijze opgelost. De kerkorden van het gereformeerde type hebben alle gekozen voor het compromis van de drie ambten. Predikant, ouderling en diaken zijn de officiële drie ambtsdragers. Dat was tegenover de hiërarchie van de Katholieke Kerk van de middeleeuwen met een centralistisch gezag een vooruitgang. Maar op het ogenblik stagneert dit starre drietal een efficiënte bewerktuiging van de kerk in de moderne samenleving. Op dit punt houden alle gereformeerde kerkorden een 'oude' theologische beslissing in stand als een soort compromis met het verleden. In feite zit daar een heel kluwen van problemen omheen, die geen Nederlandse kerk wil of kan oplossen.

Er is in de eerste plaats de vraag naar de Schriftgegevens. Niemand gelooft meer dat men de drieslag van predikant, ouderling en diaken regelrecht uit het Nieuwe Testament kan afleiden. De ambtsstructuur van de vroege kerk is zeer gecompliceerd en gedifferentieerd geweest, zeggen alle onderzoekers, die zich hebben beziggehouden met de ambtsstructuren van het Nieuwe Testament⁴. Soms is de ambtsstructuur aangepast aan de joodse synagogale structuren, als de eerste christenen daarmee contacten hadden, soms ook aan de Grieks-Romeinse organisatie-structuren, als men daar middenin leefde. Met andere woorden: de ambtelijke vormgeving van de vroege kerk is ontworpen tegen de achtergronden van de situatie waarin de kerk ontstond, en kreeg de juridische vorm en lokale kleur mee van de omgeving. Er was een zeer gevarieerd en gedifferentieerd patroon van 'leiding' in de eerste christelijke gemeenten.

3. Zie G.D.J. Dingemans, *Een huis om in te wonen*, 's-Gravenhage 1987, p. 136vv.

4. Zie bijv. E. Schillebeeckx, *Pleidooi voor mensen in de kerk* Christelijke identiteit en ambten in de kerk, Baarn 1985.

KERKORDE ALS ECCLES. VORMGEVING

In de tweede plaats is het besef in de laatste decaden in brede lagen van de kerk gegroeid, dat er eindelijk eens voluit en volop rekening gehouden zou moeten worden met het algemeen priesterschap van alle gelovigen. Eventueel kan men dan 'ambten' en 'ambtsdragers' nog accepteren als 'bestuurders', 'leidinggevend' in de geloofsgemeenschap. Maar het uitgangspunt voor de ambtsvraag zou toch het algemene 'ambt' van gelovigen moeten zijn⁵.

In de derde plaats vraagt men zich af, waarom de leiding slechts uit dit drietal ambten zou mogen bestaan. Een gemeente heeft voor haar bewerktuiging toch een veel breder scala en een veel grotere differentiatie van functies nodig⁶.

In de vierde plaats zou men 'ambt' weer moeten gaan verstaan als 'dienst'. Niet als vertegenwoordiging van het gezag van de Heer in de gemeente, maar als dienst aan de Heer, aan de gemeenschap en aan de wereld.

Op deze punten sluiten kerkorden compromissen: ze belijden het algemene priesterschap van de gelovigen en tegelijk houden ze vast aan de drie ambten. Ze doen alsof die drie ambten gelijk en gelijkwaardig zijn (geen ambt regere over het andere!), maar de synode, de provinciale kerkvergadering en de classicale vergadering bestaan voor de helft uit... predikanten. Hier botsen oude en nieuwe theologische inzichten. En het kerkordelijk resultaat is, dat het oude vertrouwde kader de toon blijft aangeven in de kerkorden en er voor echte vernieuwing nauwelijks ruimte is. De ambtsvraag blijft als theologisch probleem onopgelost in de kerkorde liggen. En het ziet er naar uit, dat ook de Samen-op-Weg-kerk van Hervormden en Gereformeerden om deze vraag zal heenlopen!⁷.

Bovendien is er in de opzet van de huidige vigerende kerkorden van de grote kerken maar nauwelijks ruimte voor 'charismatici', voor mensen met bijzondere gaven en/of bijzondere opdrachten van de Heer. Alles wordt zozeer in een formele ambtsstructuur ingepast, dat er geen plaats meer is voor mensen met charismata, al hoop je natuurlijk, dat er onder de officiële 'ambtsdragers' veel mensen zullen

5. Zie pleitbezorgers voor het algemeen priesterschap van de gelovigen als: H. Kremer, *Het vergeten ambt*, 1959; Wim Boelens, *Leken gaan voor*, Hilversum 1982.

6. Zie *Gemeentevormen en gemeenteopbouw*. een bijdrage tot gesprek, 's-Gravenhage 1971, en *Wat is er aan de hand met het ambt?*: Studierapport over het ambt, aangeboden door de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, 's-Gravenhage 1969.

7. Zie *Schets 1986*: een toekomstige visie op de verenigde kerk, aangeboden aan de beide synodes van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland in november 1986.

zijn met een duidelijk 'charisma'. Maar er is geen gemeente, die door onze kerkorde-structuren wordt uitgenodigd om op zoek te gaan naar charismatici. Er zijn 'functies' die verdeeld moeten worden. Het is ondenkbaar, dat er 'charismatici' zijn die een plekje krijgen in het geheel van de gemeente! En toch zou dit laatste - theologisch gesproken - eigenlijk moeten. De Heer geeft immers aan zijn gemeente de gaven of begaafdheden⁸. En van die gaven en begaafdheden leeft de gemeente. Ze luistert niet omdat iemand toevallig ouderling of predikant is, maar omdat iemand iets te zeggen heeft! Zo is de orde van de ecclesia. Maar zo is niet de kerk-orde! Daar zijn eerst de ambten en dan de mensen. Vooral in het gereformeerde kerkrecht heeft het 'ambt' als formele status prioriteit boven de charismata: de ambten regeren de kerk. En men zoekt bij de ambten begenadigde mensen. En als die onverhoopt niet te vinden zijn, zoekt men andere - minder begenadigde - mensen. De ambts-structuur van de kerkorde zet de theologische visie op charismata volledig op z'n kop! Niet: begenadigde mensen geven leiding aan de kerk, omdat de gemeente hun charismata heeft herkend en erkend, maar: ambten moeten worden bezet. De kerkeraad moet voltallig zijn.

Christologisch of pneumatologisch

De structuur van de kerk wordt sterk bepaald door de vraag, of men de kerkorde 'christologisch' of 'pneumatologisch' opbouwt. Een 'christologische ecclesiologie' brengt de kerk als instituut heel dicht bij Christus. Heeft zelfs de neiging om het kerkelijk instituut te vereenzelvigen met het Lichaam van Christus. Dat is natuurlijk voor een groot gedeelte ook juist: de kerk heeft zichzelf door de eeuwen heen verstaan als het instrument van Christus in de wereld en als zodanig representeert de kerk Christus in de wereld. Ze is dan ook - bij wijze van spreken - het Lichaam van Christus in de wereld⁹. Maar men moet dat goed verstaan: ze is als geloofsgemeenschap, als totale institutie van woorden, daden, vormgevingen, structuren en instituten, spiegel van Christus in onze samenleving. De samenleving leest aan de kerk af, wie Christus is. Maar dat moet men niet 'internhiërarchisch' interpreteren en zeggen, dat Christus staat tot de kerk als de ambten tot de geloofsgemeenschap. Men moet niet zeggen, dat de ambten Christus representeren tegenover de gelovigen en dat de ambten zelfs het gezag van Christus hebben over de gelovigen. Dan

8. 1 Kor. 12:4w.

9. Ef. 4:12.

geeft men de kerk - kerkordelijk gesproken - een direct-christologische structuur, terwijl de bijbel voorop stelt, dat Christus zelf het Hoofd blijft van zijn gemeente¹⁰.

In een 'pneumatologische ecclesiologie' is men voorzichtiger met de identificatie tussen ambtsdrager en Christus. Men moet niet de ambten 'in het verlengde' van Christus zien, alsof de woorden en het gezag van Christus 'rechtstreeks' door de ambtsdragers worden afgestruald. Christus is en blijft het 'Hoofd' van de gemeente. En men moet de kerk liever zien als een schepping van de Geest. Op de eerste pinksterdag, toen de Geest werd uitgestort, werd ook de kerk geboren. Als een nieuwe vorm van Gods handelen in de wereld. Een nieuwe gestalte van Gods genade na zijn bemoeienis met Israël en zijn handelen in Christus. De kerk is een gestalte van de Geest. En de uitstorting van de Geest vond plaats op 'alle vlees'. De hele geloofsgemeenschap deelt in de gaven van de Geest. En de Geest is tegelijk: voortzetting van het werk van Christus in de wereld én antwoord op het werk van Christus. De kerk is niet alleen 'Lichaam van Christus' tegenover de wereld, maar Christus blijft - intern-ecclesiologisch gesproken - ook het Hoofd van het Lichaam. Er zit een zekere mate van 'afstand' en 'ruimte' tussen het Hoofd en het lichaam. Het lichaam heeft menselijke vrijheid tegenover haar Hoofd. De kerk heeft vrijheid van handelen en vrijheid van interpretatie. De kerk representeert Christus in de wereld op haar eigen wijze. In een eigen verantwoordelijkheid. Vanuit een bepaalde culturele situatie. De kerk neemt in haar spreken en getuigen de kleuren aan van de cultuur, waarin zij is gegrondvest. De kerk zal in Europa andere vormen aannemen dan in Azië. En in Friesland anders dan in Amsterdam. En dat zal ook kerkordelijk weerspiegeld dienen te worden, als een kerk tenminste meer pneumatologisch dan christologisch, meer pluriform dan monotypisch wil zijn. Een kerkorde van pneumatologische snit zal pluriform van karakter zijn. Zal dynamisch en open zijn. Zal een brede participatie-mogelijkheid bieden voor mensen van allerlei geloofs-betrokkenheid en ethisch engagement. En zal in een afhankelijke relatie tot Christus zoekend en overleggend de Waarheid voor een bepaald noment proberen uit te zeggen. Een kerkorde van christologische opzet heeft de neiging alles in één structuur te brengen en alles voorgoed te willen vastleggen en regelen. Een strikt christologische kerkorde heeft zelfs de neiging tot hiërarchie: de paus boven de bisschoppen; de bisschoppen boven de pastoors; de pastoors

10. Ef. 4:15 en 16.

boven de parochianen. Of: de synode boven de classes en de classes boven de gemeenten; en in elk geval de ambten tegenover de gemeenteleden.

Een pneumatologische kerkorde biedt meer ruimte aan pluriformiteit, aan cultureel bepaalde structuren, aan gelijkheid van gemeenteleden, aan niet-hiërarchische bestuursvormen en aan het priesterschap van alle gelovigen. Christus is immers de enige Heer van de kerk en alle gelovigen zijn principieel niet anders dan leerlingen of volgelingen en dus ook gelijken als broeders en zusters. Samen representeren ze Christus en de zaak van de Heer tegenover de wereld. Maar intern heerst er in een pneumatologische geloofsgemeenschap volstrekte en principiële gelijkheid. Gelijkheid. Niet gelijkvormigheid. Want er zijn verschillende gaven. En het is ook denkbaar, dat mensen hun gaven door studie of training verder ontwikkelen ten dienste van de gemeente. Maar ook al heeft men 'meer geleerd', of al heeft men andere 'gaven', men blijft principieel in de gemeente van Christus gelijk. Niemand is hoger dan de ander. Niemand is boven een ander gesteld. Alle gemeenteleden kunnen participeren in de gaven van de Geest. En de Waarheid moet steeds weer oplichten in de relatie tot Christus, die het Hoofd is en blijft van de kerk.

Waarheid en tucht

Betekent dat, dat alles maar moet kunnen in een christelijke kerk? Niemand staat toch boven de ander en niemand mag dus oordelen over een ander? Laat er daarom in de gemeente vrijheid zijn! De een achte de ander uitnemender dan zichzelf, zegt Paulus toch!¹¹ Betekent dat niet absolute tolerantie? Die conclusie gaat wat al te snel! Een kerk heeft immers ook een eigen gezicht en een eigen identiteit, die bewaard moeten blijven. Een kerk is geen alles-overkoepelend dak voor alle mensen in een burgerlijke gemeenschap of in een nationale staat. Dat heeft de kerk al veel te veel identiteitsverlies opgeleverd. De kerk staat voor een Zaak. De kerk is - hoe men het ook keert of wendt - vertegenwoordigster van Christus in de wereld en ze zal dus de zaak goed moeten behartigen.

Kerkorden hebben zich daarom altijd bezig moeten houden met de vragen van het handhaven van de identiteit en de daarbij behorende tuchtmaatregelen. In het katholieke kerkrecht is het 'leergezag' van de kerk het criterium waaraan men moet voldoen om in de kerk

11. Fil. 2:3.

een bepaalde leer te verkondigen. De kerk maakt zelf uit wat waar is en wat niet. Dat klinkt sympathiek, ware het niet, dat de praktijk van het katholieke kerkrecht het eindoordeel toevertrouwt aan de curie, het pauselijk gezagsorgaan, dat in geloofszaken altijd het laatste oordeel heeft, ook al zijn er bisschoppen-conferenties en synodes bij betrokken.

In het gereformeerde kerkrecht wordt de waarheid altijd getoetst aan de belijdenisgeschriften en tenslotte aan de bijbel. Dat is heel wat 'pneumatischer': de Geest zal de kerk ervan overtuigen wat de Waarheid is. In een beroep op de belijdenis en vooral op de Schrift zal de waarheid worden geopenbaard. Daarom doen kerkorden van gereformeerde snit grote moeite om een 'toetsingsprocedure' te formuleren, waarin een gesprek over afwijkende opvattingen wordt gehouden tegen de achtergrond van de Schrift. Het is een 'procedure', waarbij zoveel mogelijk instanties betrokken worden. Er ontstaat op deze wijze een brede discussie over de Waarheidsvraag, want de waarheid is niet zo maar grijpbaar en tastbaar. Waarheid is een relationeel begrip en moet daarom opbloeien uit een brede discussie van hoor en wederhoor.

Vooraf de kerkorde van de hervormde kerk van 1951 heeft getracht een zo breed en diep mogelijke procedure te ontwerpen voor tuchtprocedures¹². Het gevolg is geweest dat er in de laatste dertig jaar slechts één officiële leertucht-procedure heeft plaatsgevonden in de Hervormde Kerk, en de veroordeelde is sindsdien ook al weer gerehabiliteerd! Leertucht in een relationele waarheidsopvatting is bijzonder moeilijk juridisch te organiseren. En dat is maar goed ook!

In een pneumatologische kerkorde is de leertucht in de eerste plaats een 'toetsing van wat uit de Geest is'. Alleen charismatici kunnen onderscheiden wat goed en wat verkeerd is, wat uit Christus is en wat niet. Daarom hoort de leertucht, evenals de levenstucht, primair thuis in de plaatselijke gemeente. Daar wordt uitgemaakt wat Waarheid is. Dicht bij de Schrift en dichtbij de Avondmaalstafel vindt het gevecht plaats over de Waarheid. Juridische bescherming van de aangeklaagde zal wel nodig zijn, maar moet onverlet laten, dat rondom de Tafel van de Heer wordt onderscheiden wat Waarheid is. Natuurlijk moeten er beroepsprocedures worden ingebouwd. Natuurlijk moet er een rechtspraak zijn, waarin willekeur wordt vermeden. Kerkorden heb-

12. De procedure is geregeld in Ordinantie 11 over het opzicht. Vooral de procedures over de 'handhaving van de kerkelijke tucht' zijn zeer omzichtig en zorgvuldig geconcepieerd.

ben dat aardig voor elkaar. Maar uiteindelijk beslist niet een 'leergezag' of een formeel 'belijdenis-geschrift', maar de geloofsgemeenschap waarvan de aangeklaagde deel uitmaakt. Eventueel uitgebreid met beroepsmogelijkheden op de grotere gemeenschap van de kerk. De Waarheid is tenslotte een gewetenszaak, waar een formeel kerkelijke uitspraak niets aan verandert. De laatste vraag zal steeds zijn, waarom iemand met die of die opvattingen in de gemeente wil blijven participeren. De laatste vraag is die van de christelijke identiteit.

Kerkelijke financiën

Voor kerken en kerkorden zijn de financiën van uitermate groot belang. Het instituut moet kunnen bestaan' Er zijn 'vrijgestelden', die betaald moeten worden. En er zijn diensten die verricht moeten worden. Voor de organisatie van de kerk zelf. En voor de dienst aan de wereld. Daarom zijn er in de kerk twee 'geldstromen' te onderscheiden: het geld bestemd voor de kerk zelf, en het geld dat bestemd is voor de dienst van de kerk aan de wereld.

Het geld voor de kerk zelf heeft door de eeuwen heen een imposante organisatie doen ontstaan. In de Hervormde Kerk waren er van ouds colleges van kerkvoogden, die de plaatselijke financiën beheerden en die werden gecontroleerd door zogeheten 'notabelen'. In de kerkorde van 1951 is er een heel controle-apparaat ontworpen, dat toezicht houdt op de plaatselijke financiën en op de plaatselijke kerkvoogdijen. Provinciaal zijn er kerkvoogdij-commissies, die de plaatselijke begrotingen beoordelen en landelijk is er een generale financiële raad, die de zorg heeft voor de generale financiën en die de financiële zaken coördineert. Voor de invoering van de kerkorde van 1951 hadden de plaatselijke kerkvoogdijen een grote mate van autonomie en werden ze slechts gecontroleerd door de plaatselijke notabelen. Er was dus sprake van 'vrij beheer'. En dat leidde dikwijls tot merkwaardige toestanden in plaatselijke gemeenten. Soms brachten vrijwilligers de administratie geheel in de war, zodat niemand meer enig inzicht had in de financiën van de gemeente. Soms ook wisten handige financiers bevriende relaties te bevoordelen. Langzamerhand werd er daarom een systeem ingevoerd van toezicht, waarbij de plaatselijke kerkvoogden zich konden aansluiten. In de kerkorde van 1951 is er een uniform systeem van controle ingevoerd, waaraan de meeste kerkvoogdijen meedoen¹³.

13. Er zijn nog altijd kerkvoogdijen, die het oude recht van het vrije beheer niet willen loslaten of die zich vrijwillig hebben onderworpen aan een eigen vorm van controle buiten de officiële instanties om.

Een dergelijk financieel controle-systeem is vanuit een kerkordelijk-juridisch gezichtspunt noodzakelijk. Er gaat veel geld om in de kerk. De vraag is echter, hoeveel geld een controlesysteem mag kosten in tijden van schaarste. Bovendien heeft de kerk ook een uitgebreid apparaat van landelijke en provinciale ondersteuning opgebouwd, dat veel geld kost. En in tijden van bezuiniging komt steeds weer de vraag op, hoeveel geld een kerk mag en moet steken in haar bewerktuiging. Moet er een dure computer zijn voor de centrale leden-administratie? Moet er een uitgebreid toezicht zijn op de plaatselijke financiën en op het beheer van kerkelijke goederen en gebouwen? Moeten er dure bureaus zijn die onvermijdelijk een stuk bureaucratisering en ambtenarij met zich mee brengen? Moeten er uniforme regelingen zijn voor alles en nog wat, die weer om controle op de uitvoering ervan vragen? Moet de kerk grote kapitalen uitgeven voor dit soort van bewerktuiging? Of moet een kerk een zo krap mogelijk beleid voeren ten aanzien van de landelijke en provinciale bewerktuiging om zoveel mogelijk geld beschikbaar te hebben voor plaatselijk werk en voor de dienst aan de wereld? Dat hangt natuurlijk weer direct samen met de visie die men - theologisch - heeft op de kerk als instituut: Is de landelijke kerk een zo licht mogelijk geconcipieerde constructie voor het werk in de plaatselijke gemeente? Of is de kerk ook en misschien zelfs: vooral een landelijke representatie van Gods Koninkrijk in deze wereld? Is de kerk dienaar, hulpconstructie van Gods Koninkrijk in de wereld? Of is de kerk voorloopster en vertegenwoordigster van het Rijk van God in de wereld? Of is de kerk misschien Behoedster en Bewaarster van hen, die wachten op het Koninkrijk? De ecclesiologie bepaalt de kerk tot in de opzet van de financiële organen!

De tweede geldstroom binnen de kerken is gericht op apostolaat en diakonaat. Dat moet men zorgvuldig gescheiden houden van de gelden die bestemd zijn voor de onderhouding van het instituut. Apostolaat en diakonaat zij theologisch gesproken vitale functies van de kerk. Er zijn natuurlijk gelden nodig om ook dit organisatorisch goed te laten lopen. De kerk kan niet zonder structuur of organisatie. Dat is duidelijk. Maar men moet de functies wel goed uit elkaar houden: er is een minimum aan geld nodig om het apparaat in stand te houden en er is een maximum aan geld nodig voor de apostolaire en diakonale functies van de kerk. En het is de vraag, of die verhouding van minimum en maximum ook werkelijk tot uitdrukking komt in de begrotingen van de kerk en in de bijdragen van de gemeenteleden! In de praktijk is er verschrikkelijk veel geld nodig voor de in-

standhouding van het apparaat. En de posten voor apostolaat en diakonaat liggen vaak in de sfeer van 'extraatjes', iets wat 'er bij komt'. Bovendien probeert het 'apparaat' steeds weer geld te onttrekken aan apostolaire en diakonale doeleinden, omdat de instandhouding van de organisatie steeds meer geld kost, dat door steeds weer geld te onttrekken aan apostolaire en diakonale doeleinden, omdat de instandhouding van de organisatie steeds meer geld kost, dat door steeds minder mensen moet worden opgebracht. Maar het 'instituut' eet dan haar eigen primaire 'functies' op!

Kerkorde en ecclesiologie

De bedoeling van dit hoofdstuk was om te laten zien, dat het moeilijk is om een theologische ecclesiologie te vertalen in kerkrecht. Juist omdat kerkrecht een juridische vormgeving is van de beweging die we kerk noemen, zijn er heel wat fricties en compromissen. Dat is op zich niet zo erg, mits we ons ervan bewust zijn, dat elke kerkelijke regelgeving zoveel mogelijk het ideaal moet zien te benaderen. Dat wil zeggen, dat er een voortdurende discussie in de kerken zou moeten zijn rondom de fundamentele van het kerkrecht. In de praktijk ziet men echter, dat de kerkmensen weinig belangstelling hebben voor kerkrecht en dat men discussies over kerkrecht al gauw moe is, of dat men niet is geïnteresseerd in zulke 'juridische zaken'. En daarom gaat de kerkorde gauw functioneren als een strakke regelgeving, waaraan men niet kan of wil tornen. De zaken zijn toch in de kerkorde goed geregeld! Er is toch uitstekend mee te leven! We hebben toch de best denkbare kerkorde! Of men probeert op allerlei wijzen de kerkorde te 'ontduiken'. Je kunt het recht nu eenmaal toch niet veranderen en laten we daarom onze energie maar gebruiken om gaatjes te vinden in het net van bepalingen. Hoe strakker de bepalingen zijn opgesteld, des te leniger wordt men in het zoeken van uitzonderingen! Daarom is het de moeite waard om te overwegen om het kerkrecht en de kerkordelijke uitvoeringen daarvan in een permanente discussie te brengen. Is de kerkorde, zoals we die nu hebben, inderdaad de beste uitdrukking voor wat we theologisch en ecclesiologisch met elkaar willen? Kerkrecht hoort geen bijvakje te zijn in de theologische opleidingen, maar een vak dat direct gekoppeld is aan de ecclesiologie en aan gemeente-opbouw. Kerkrecht raakt de fundamentele van het ker k-zijn in de praktische vormgeving van het instituut van elke dag. Daarom behoort het ook als vak te worden betrokken in de meest fundamentele theologische discussie van universiteit en kerk.

PERSONENREGISTER

- Aalbers, B.J. 187
Aalders, G.Ch. 145
Aaron 91, 115
Aarts, J. 101
Abel 82
Abraham 44
Afanassief, N. 157
Allman, J.J. von 158
Altendorf, E. 84
Ames, W. 106
Andel, C.P. van 170, 174, 187
Andreae, Joh. 22
Apeldoorn, L.J. van 141
Apollonius 108
Archippus 50
Asmussen, H. 42
Asser 69
Augustinus 82
Aquino, Th. v. 21
- Bakhuizen van den Brink, J.N.
119, 173 Bakker, W. 5, 9, 20,
173, 187,
239
Banning, W. 129, 165 Barauna,
G. 85 Barion, H. 41 Barnabas
35, 44, 49 Bartels, H. 126, 129
Barth, K. 16, 18, 28, 38, 39, 40,
42, 165, 213 Baur, J. 56
Bavinck, H. 139, 213 Beek, A.
v.d. 5, 59, 65, 239 Beekhuis,
J.H. 214 Beintker, H. 19
Bellarminus, R. 26, 84
Benedictus XIV. 26 Berkelbach
van der Sprenkel,
S.F.H. 128, 173
Beyreuther 58
Beza 105, 107
Biesterveld, P. 119
- Bietenbard 58 Billerbeck, P. 47,
49, 57 Bilsen, Th. C.J. van 78
Blanson Henkemans 126
Blondel, D. 21 Bodelschwingh,
F. von 38 Boelens, W. 221
Bohatec 103, 158 Böhmer, G.L.
24 Böhmer, J.H. 23 Bonifatius
VIII 22, 83 Born, A. van den 58
Bos, F.L. 179 Bouma, H. 181
Bouwman, H. 15, 18, 30, 31,
146, 179
Bouwman, M. 146, 147 Bredt,
J.V. 158 Bremmer, R.H. 119
Bres, G. de 110 Brockelmann, B.
102 Brockhaus, U 41
Bronkhorst, A.J. 5, 6, 18, 30, 43,
57, 129, 157, 163, 173, 239
Brouwer, A.M. 30, 57, 126
Browne, R. 106 Bruggen, J. van
57 Bruin, P.J.M. de 179 Brunner,
E. 34, 41, 165, 217 Brunotte, H.
42 Brunotte, W. 101 Bucer, M.
24, 90, 94, 95, 96, 97,
99, 100, 101, 102
Bühler, A. 41
Bullinger 25, 90, 105
Burchard 21
Buskes, J.J. 173
- Caemmerer, E. von 69, 71
Calvijn, J. 24, 30, 34, 38, 43, 48,
49, 51, 60, 90, 94, 97, 98, 99,
100, 101, 103, 104, 107, 110,
154, 155, 156

PERSONENREGISTER

- Campenhausen, A. von 28, 57
 Campenhausen, H.Fr. von 84
 Caparros, E. 203 Carpzov, B. 23
 Chartres, Yvo van 21 Clemens V
 22, 33, 81, 188 Cock, Hel. de
 179 Cock, Hendr. de 132, 160
 Coenen 58 Conring, E. 120
 Constantijn 44 Conzelmann, H.
 57 Coriden, J.A. 202 Cullmann,
 O. 57 Cyprianus 77, 81
- Daneels, L.F. 201
 Dante 21
 Darby, J. Nelson 32
 Dathenus 111
 Deddens, D. 5, 6, 106, 110, 134,
 145, 181, 239 Dekker-
 Bijsterveld, S.C. den 213,
 214
 Denzinger, H. 83, 85
 Diepenhorst, L.A. 120, 213
 Dingemans G.D.J. 7, 57, 67, 215,
 220, 239 Dombois, H. 19, 28,
 30, 57, 80,
 81, 85, 158
 Dongen, J.C. van 173 Donner,
 A.M. 214 Dooren, J.P. van 120
 Dove, R. 27 Drimmelen, L.C.
 van 6, 7, 9,
 182, 204, 214, 239
 Dufour, X.L. 58
- Echevern'a, L. de 202
 Eichhorn, K.F. 27
 Eichmann, E. 28 Enno van
 Gelder, H.A. 120 Erastus
 104, 105 Erler, A. 31, 157
 Espen, Z.B. van 26 Esser, J.
 61, 69, 71 Estié, P. 187
 Eusebius 81 Eijsink, A.H.
 202 Exguus, Dionysius 20
- Fabius, J. 119 Farner, A.
 102 Febronius, J. 26
 Feine, H.E. 31 Filippus 44
 Fiore, J. van 32 Foerster,
 E. 41 Franciscus
 Lambertus 92 Frederik III
 104 Friedberg, E. 22, 27
 Friedrich, O. 58, 158
 Frost, H. 71, 158 Fürst,
 W. 42
- Gaay Fortman, W.F. de 214
 Ganoczy, A. 103
 Geelkerken, J.G. 145, 174
 Geiger, M. 18
 Gelasius I 82
 Gier, K. de 180
 Goeters, J.F. 119
 Goodall, M. 109
 Götze, R. 101
 Gratianus 21
 Gravemeyer, K.H.E. 128, 129,
 165
 Green, Th.J. 202 Gregorius I
 82 Gregorius IX 22, 188
 Gregorius XIII 22 Greijdanus,
 S. 146, 147, 162 Grinten,
 W.C.L. van der 214 Groessen,
 H. van 157, 201 Grundmann,
 S. 102 Gunning 126
- Hadrianus 20
 Haendler, G. 102
 Hainz, J. 158
 Haitjema, Th.L. 15, 30, 31, 67,
 121, 122, 124, 125, 128, 129,
 173
 Hall, B. 103 Harnack, A. von
 57, 85 Heckel, J. 28 Heckel,
 M. 28, 30, 102 Heggen, F. 201
 Heintschel, D.E. 202 Helm,
 A.J.M, van der 202 Hendriks,
 J. 202

PERSONENREGISTER

- Hermann, R. 105
Hermelink, H. 42
Herngreen, G.W.F. 174
Hildebrandt, W. 158
Hinschius, P. 27
Hippolytus 20
Hirsch Ballin, E.M.H. 214
Hitler 38
Hoedemaker, van 124, 126
Hoekstra, E.G. 163
Holstein, G. 28
Hommès, N.J. 50, 52, 53, 57
Honders, H.J. 128
Hontheim, N. van 26
Hooker, R. 26
Hoor, F.M. ten 139
Hooijer, C. 119, 129
Höpfl, H. 103
Hostiensis 22
Houtman, C. 214
Huguccio 22
Huls, G. 51, 57, 174
Hundeshagen, K.B. 102
Huysmans, R.G.W. 7, 9, 188, 201, 202, 239
Hyperius 97

Ignatius 76, 77, 81
Ipenburg, M.H. 163
Irenaeus van Lyon 77
Isidorus van Sevilla 20
Itterzon, G.P. van 57

Jakobs, U.K. 214
Jakobus 46, 49
Jansen, Joh. 147, 179
Janssen, J.D. 121
Johannes XXII 22
Johannes XXIII 54
Johannes Paulus II 188
Johann Friedrich, Hertog 88
Johnson, F. 106
Jong, O.J. de 119, 121, 129, 163

Kaajan, H. 120, 145
Kahl, W. 27 Kaïn 82
Kalma, J.J. 120
Kamlah, W. 84

Kamphuis, J. 119, 145
Kan, J. van 214
Karel de Grote 20, 83
Kaptein, R. 173
McKee, E.A. 103
Kersten, G.H. 161, 180
Kittel 58
Kleyn, H.G. 141, 145
Knetsch, F.R.J. 119
Knuttel, W.P.C. 120
Knijff, H.W. de 187
Kohier, W. 102
Koulonzine, N. 157
Kraemer, H. 127, 129, 165, 173
Kreek, W. 158
Kressner, H. 102
Kremer, H. 221
Kromsigt, P.J. 126
Kroon, K.H. 42
Krijnsen, C. 202
Kuiten, H.M. 214
Küng, H. 44
Kuttner, S. 29
Kuyper, A. 15, 16, 18, 133, 135, 137, 138, 141, 144, 158, 160, 161
Kuyper, H.H. 119, 120, 146, 147

Lambertini, P. 26
Lancelotti, G.P. 26
Langemeijer, G.E. 69, 71
Leo I 82
Ledeboer, Ds. 180 Lekkerkerker, A.F.N. 57, 174
Ley, R. 102
Lieberg, H. 102 Lierman, H. 28, 158
Linde, G.P.L. van der 102, 158
Lingen, F.P.L.C. van 161
Lindeboom, J. 120, 121, 129
Linton, O. 35 Listl, J. 29, 201, 214
Lomberg, E. 119
Lonkhuyzen, J. van 146, 147
Loon, J.C.A. van 121, 122, 129
Luther 23, 24, 34, 48, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 97, 101, 105, 138

PERSONENREGISTER

- Mackaay, C.J.P. 166
 Magnus, A. 21
 Malcomesius 124
 Marnix 111 Maurer, W.
 158 Merks, K.W. 202
 Meyendorff, J. 157
 Miskotte, K. 173
 Moded 111 Mohr,
 J.C.M. 57 Molenaar
 123 Mooi, R.J. 173
 Moore, E.G. 158
 Moorrees, H. 124
 Morély, J.B. 26, 108
 Mörsdorf, K. 28
 Mortimer, R.C. 158
 Mozes 91, 115 Muller,
 M.H. 201 Multatuli 61
 Murray, J. 109
 Musculus, W. 25
- Nassau, Jan van 24
 Nauta, D. 6, 15, 30, 109, 119,
 134, 151, 179, 214, 239
 Niemöller, G. 42 Niesel, W. 42
 Niftrik, G.C. van 214 Nobbs,
 D. 120 Noordmans, O. 30, 60,
 126 Nuttall, G.F. 109
- Oecolampadius 94
 Oldenhuis, F.T. 214
 Olevianus 104
- Panormitanus 22
 Parker, R. 25, 26, 106
 Paulus 35, 36, 37, 44, 47, 49, 50,
 52, 56, 78, 81 Petrus 44, 46,
 56, 77, 152 Pfaff, M. 24 Phebe
 50 Picht, G. 19 Plöchl, W.M.
 28, 30 Plomp, J. 5, 31, 32, 103,
 187,
 239
 Polycarpus 76 Pot,
 C.W. van der 214
- Rasker, A.J. 123, 124, 129
 Reitsma, J. 120, 121, 129
 Rengers Hora Siccama, D.G. 141
 Richter, Aem. L. 27
 Ridderbos, H.N. 36, 41
 Robinson, J. 106
 Roelvelde, L. 214
 Rohde, A. 157
 Ronkel, van 124
 Roscam Abbing, P.J. 173
 Royaards, H.J. 29
 Rudolph, E. 19
 Ruler, A.A. van 57, 173, 214
 Rutgers, F.L. 25, 29, 41, 119,
 120, 135, 136, 140, 141, 144,
 145, 146, 148, 179
- Savigny, C.F. von 27 Savornin
 Lohman, A.F. de 140,
 141, 145, 148 Schellen, J. van
 66 Schick, L. 202 Schilder, K.
 162 Schillebeeckx, E. 57, 78, 220
 Schlatter, A. 57 Schmid, H. 102
 Schmidt, K.L. 48 Schmidt, W.
 119 Schmitz, H. 201 Scholder,
 K. 42 Scholte 130 Scholten, P.
 69, 71, 72, 126, 127,
 128
 Schonemann, A. 157
 Schrage, W. 49
 Schubert, G. 72
 Schweizer, E. 41
 Seeberg, R. 77, 85
 Sehling, E. 102 Sell,
 A.P.F. 109 Semmelink,
 J.H. 174 Silas 35
 Siricius I 20
 Slotemaker de Bruine 126
 Smend, R. 158 Smit, C.J. 102
 Sohm, R. 27, 28, 33, 34, 35, 36,
 37, 39, 40, 41, 57, 62 Spijker,
 W. van 't 5, 6, 30, 86,
 102, 104, 120, 179, 239

PERSONENREGISTER

- Sprunger, K.L. 109
 Stefanus 44
 Stephanas 50
 Stephens, W.P. 102
 Stevens, P. 201
 Stoodt, D. 41 Strack,
 H. 47, 49, 57
 Streeter, B.H. 57
 Stutz, U. 27, 153
 Szabo, I. 72
- Teutonicus, Joh. 22
 Theodosius 44
 Thériault, M. 203
 Thomasius, C. 23
 Thomassin, L. 26
 Thorn, J. 203
 Thurneysen, E. 165
 Tillo, G. van 201
 Timotheüs 35 Titus
 50
 Torfs, R. 58, 201, 202
 Touw, H.C. 129
 Travers, W. 24, 26
 Troeltsch 82 Tudeschis,
 Nic. de 22
- Urvinus 104
- Veen, S.D. van 120
 Veenhof, C. 134 Velde,
 M. te 159, 239 Verhoeff,
 Ds. 124 Vestdijk-van der
 Hoeven, A.C.M. 214
- Visser, J.Th. de 120, 214 Viret,
 P. 154, 156 Vlissingen, CL. van
 157, 201 Vlijm, J.M. 187
 Voetius, G. 15, 24, 25, 140, 146,
 147 Voigt,
 A. 157
- Wagenaar, H.M.J. 128, 129
 Walf, K. 201, 202 Wand, J.W.C.
 158 Warnink, H. 202 Wendel,
 F. 102 Wesel-Roth, R. 105
 Wesseldijk, H.J.F. 128
 Weijland, H.B. 5, 6, 75, 85, 174,
 240
 Wiarda, G. 69, 72 Wiel, C.
 van de 201 Willem I 121,
 125 Williston Walker 109
 Wisse, J. 161 Witt, J.R. de
 109 Witteveen, T.A.M. 214
 Wolf, E. 28, 30, 42, 214
 Wouw, J.A.C.J. van de 202
 Wtenbogaert 116
- Zepper, W. 24
 Zepperus 97
 Zwingli 25, 90, 91, 92, 93, 94,
 101, 104

ZAKENREGISTER

- aartsbisschop 80
- accoord van kerkelijk samenleven 144, 163, 175, 181
- Acte van Afscheiding 130 Acte van Vrijmaking 181 Afscheiding 130, 160, 161 Algemeen College van Toezicht 125, 168 algemeen priesterschap 34, 48, 54, 86, 87, 88, 96, 155, 184, 221 Algemeen Reglement van 1816 121, 165 Algemeen Reglement van 1852 124, 166 Algemene Synode 171 ambt, 48, 99, 184, 193, 200, 220, 221, 222 ambtsrecht 99 analogie 65, 207 Anglicaanse Kerk 153 apostelconvent 47 apostolaat 46, 166, 193, 198, 215, 216, 227 Apostolische Constituties 20 apostolische successie 77 approbatie 115, 117, 118, 156 artikel 36 Ned.Gel.Bel. 205 asielplaats 208 auctoritas 96 auctoritates 21 autocephale kerk 80, 153 avondmaalsconsensus 169 avondmaalsmijding 161
- Barmen 39, 162
- basisgroepen 32
- bediening 169
- beheer 125, 166, 168, 184, 195, 227, 228
- belijden der kerk 167
- belijdend lid 218 BEM-rapport 18, 81
- bevindelijkheid 161 bijstand in het pastoraat 169
- billijkheid 66
- bisdom 189, 191, 192, 193, 194, 195 bisschop 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 200 bisschoppelijk gedelegeerde 193 bisschoppencollege 190 bisschoppenconferentie 189, 191, 193 bisschoppensynode 190, 191 boete 76 botsing van grondrechten 209 brede interkerkelijke samenwerking 169, 170, 185, 186 breed moderamen 166 buitengewone werkzaamheden 169 buitengewone wijkgemeente 171 burgerlijke stand 210
- canones 188 canonistiek 21 cathedra Petri 77 centrale gemeente 171 charisma 36, 55, 47, 49, 76, 155, 221, 222 Christelijke Gereformeerde Kerken 160, 161 christocratie 39, 45, 54 Christus-representatie 46, 48, 54, 154
- classicale vergadering 127, 183
- classis 112, 156 classis plena 127
- clerus 76 Codex Iuris Canonici 28, 188, 189
- collegiaal stelsel 139
- collegialisme 24 collegium qualificatum 116 commissie 168 concepten 177 conciliarisme 83 concordaat 84

ZAKENREGISTER

- Concordia Discordantium
 Canonum 21, 188 confirmatie
 94 congregationalisme 26, 47,
 106,
 107, 157
 concessie-recht 193 consideratie
 127 consistorie 23, 89, 155, 166
 Constantinopel 80, 82, 153
 contra-reformatie 83 contra-
 remonstranten 116 convent van
 Wezel 111, 133 Conventie 185
 coöptatie 124 Corpus Canonum
 20 Corpus Christi 82, 86, 93
 Corpus Christianum 82, 93
 corpus disciplinae 113 Corpus
 Iuris Canonici 22
 correspondentie 117, 118, 138
- decretalen 20
 Decretalen van Gregorius 22,
 188
 decretalisten 22 decretisten 22
 Decretum 21 Decretum
 Burchardi 21 Decretum Gratiani
 21, 188 deelgemeente 171 deken
 194 dekenaat 194 dekenale raad
 194 deputaatschap 168, 183
 diaken 113, 166, 195, 197, 200
 diakonaat 227 diakonos 50, 51
 Didachè 20 Didaskalia 20 dienaar
 van het Woord 99 dienst 46, 49
 diocees 78 diocesane bisschop
 191, 192, 193,
 194, 195
 diocesane pastorale raad 193
 diocesane raad 80 Dionysio-
 Hadriana 20 disciplina 100
 Discipline Ecclésiastique 110
 doctna 100
- Doleantie 134, 141, 160
 dominocratie 108, 155, 222, 223
 dooplid 218
 dubbeltal 114
 Duitse kerkstrijd 28, 38, 46, 165
- ecclesia spiritualis 87 Ehegericht
 93 elektronische kerk 45
 episcopale kerkstructuur 79
 episcopalisme 23, 77 episkopos
 47, 50, 76, 77 erastianisme 104
 Europese Kerken Conferentie
 170 Evangelisch-Lutherse-Kerk
 170,
 182, 184, 185
 excommunicatie 93, 94
- federatie 185
- geboorteleden 166, 184, 217, 218
 gehoorzaamheidsplicht 199
 Geistkirche 33
 Gemeenteopbouw 126, 166
 genade en recht 62 generaal
 college van toezicht 168 generale
 regeling 164 generale synode
 112, 128, 184 Gereformeerde
 Gemeenten 160 Gereformeerde
 Kerken 160 Gereformeerde
 Kerken
 ('vrijgemaakt') 162
 gereformeerde kerkorde 183
 geünieerde kerk 79 geweten
 69 gravamen 54, 167
 grondwet 151 grote synode
 126, 127 gybernetiek 17
- heilsbemiddeling 99 herderlijke
 zorg 196 hermeneutiek 59
 hermeneutisch netwerk 70
 hermeneutische cirkel 62
 hervormde kerkorde 128, 163,
 183, 184
 hiërarchie 56, 60, 76
 Hispana 20

ZAKENREGISTER

- historische hermeneutiek 63
 historische school 27 homofilie
 209 hulp-ambt 180, 184
 huwelijksrecht 114, 210
- immunitet 208
 independentisme 26, 106, 143,
 157
 Interkerkelijk Contact in Over-
 heidszaken 208
 intervocatie 170
 ius circa sacra 45, 88
 ius in sacra 45, 54
- judiciël 167
 jurisdictiemacht 195
 justitieel 167
- kardinaal 191
 kerk en staat 80, 82, 84, 88, 89,
 90, 91, 92, 93, 94, 95, 104,
 114, 115, 116, 117, 132, 134,
 138, 154, 176, 204, 212
 kerk en wereld 215
 kerkbestuur 196, 197
 kerkelijk recht 212
 kerkelijke goederen 140
 kerkelijke rechtsgeschiedenis 17
 kerkeraad 80, 112, 156, 183, 185
 kerkgemeenschap 212
 kerkgenootschap 211
 Kerkherstel 126, 166
 Kerkopbouw 126, 166
 kerkorde 151, 215
 kerkorde van Emden 111
 kerkprovincie 79
 kerkrecht 13, 14, 15, 16, 64, 71,
 97, 212, 228 kerkrentmeester
 184 kerkverband 135, 136, 137,
 138,
 139, 140, 142, 183
 kerkvoogd 168, 184, 226
 Kirchenkampf 28, 38, 46
 Kirchenverfassung 15
 kleine synode 185, 186
 kritische gemeenten 32
 kruisgemeenten 132
 kruisgezinden 161
- landsheerlijk kerkbestuur, 23, 88,
 121, 122
 Ledeboerianen 161 leek 194, 196,
 197, 198, 199, 200 legisten 22
 lekenapostolaat 198 lerende
 ouderling 51 Leuenerberger
 Concordantie 170 lidmaatschap
 218, 219 LIMA-rapport 18, 81
 literaire hermeneutiek 63 Lumen
 Gentium 84 lutherse kerken 155
 lutherse kerkorde 184
- maatschappelijk draagvlak 69
 meerdere vergadering 135, 157,
 178, 183 metropoliet 79
 ministerium 46, 49 modaliteit 159
 modellen 177 moderamen 183
 monarchisch episkopaat 52, 76
 mystiek lichaam van Christus 82,
86, 93
- natuurrecht 69 Nederlands
 Gereformeerde
 Kerken 162, 163
 nieuw toezicht 168
 noodbisschop 88
 notabel 54
- oecumenisch concilie 188, 190,
 201, 203
 oecumenisch kerkrecht 17
 oergemeente 44, 46, 49, 51
 ondertekening van de belijdenis
 112, 113, 137, 167, 178
 Oosters-Orthodoxe Kerk 79, 80,
 153
 openbare geloofsbelijdenis 178
 opzicht 55
 ordinantie 92, 99, 164
 ordinantiën 176 ordo 96
 Ordonnances Ecclésiastiques 38,
 98 orgaan van bijstand 168,
 183, 184

ZAKENREGISTER

- oud- en nieuw-kerkrecht 145, 146
ouderling 93 ouderling-kerkvoogd 168
overgangsbepalingen 164
overheidssubsidie 207, 208
- Panormia 21
- parochie 191, 192, 193, 194, 195, 196, 200
parochiebestuur 193, 195
parochieraad 195, 196
parochierecht 196
parochievergadering 195, 196
participatie 218 particuliere kerk 191, 192, 193, 194
particuliere synode 118 pastoor 193, 194, 195, 197 pastoraal verband 172 pastoraal werker 200 pastorale raad 195 pastpraat 97 patriarch 80 patriarchaat 79, 153 patronaatsrecht 117, 132
pauselijk primaat 81, 190
piëtisme 161 Pinkstergemeente 47 Plaatsbekleder 190
plaatselijke kerk 55, 78, 92, 135, 138, 139, 140, 142, 156, 183, 191
pluriformiteit 55 pneumatocratie 155, 222, 223, 224
portvrijdom 208 positief kerkrecht 13 positivisme 59
potestas 96 praesentia realis 96
predikantstractement 121, 208
presbyter 49, 76, 100
presbyteriaal 96 presbyteriaal-synodale stelsel 24, 60, 165, 183, 184, 185
presbyterium 192
priesterraad 193
processieverbod 210
profetie 132
- proponentsformule 137
provinciaal kerkbestuur 122
provinciale commissie van toezicht 168 provinciale synode 118 Pseudo-isidorische Decretalen 21 publieke kerk 119, 121
- Raad van Deputaten Samen op Weg 185 Raad van Kerken in Nederland 169
rationaliteit 65, 66 recht 14
rechtsgevoel 67 Rechtskirche 34
rechtspersoonlijkheid 194, 210, 211
rechtspraak 178, 225, 226
rechtsteksten 61 regerende ouderling 51 regionaal verband 172 reglement 151 regnum Christi 95 religio licita 45
Remonstranten 105, 116, 170, 186
reservatierecht 193 restauratie 83 richtingsevangelisatie 170
roepende kerk 183 roeping 96, 99 Rome 77, 81, 82 Romeinse curie 189, 191 Rooms-Katholieke Kerk 81, 82, 83, 84, 152, 153
- Samen op Weg 160, 164, 170, 182, 185, 186, 221
samenwerkingsorgaan 186
Schrift en kerkorde 44, 45, 46, 152, 166 sobornost 80
Sondersynagoge 49 spreken van de kerk 166, 167, 175, 176, 209
staat 151
staat van hereniging 170, 182
staatskerkelijk systeem 25
staatskerkorde 115, 116

ZAKENREGISTER

- staatskerkrecht 15 statie 195
statuten 151 stichting 151
streekgemeente 171 structurele
hermeneutiek 63 superintendent
89 synagoge 47 synodaal
convent 142 synodale raad 168
synode 79, 89, 92, 107, 156
synodus contracta 195
systematisch kerkrecht 17
systematische hermeneutiek 64
- teologische hermeneutiek 64, 67
territorialisme 24 tienjaarlijkse
stemming 124 toezicht 125, 226
Traditio Apostolica 20 tucht 55,
93, 94, 224-226 tuchtrecht 213
tussenorde 159, 185, 186 twee-
machten-leer 82 twee-rijken-leer
95, 213
- Uitvoeringsbepalingen 174, 175,
176
- vereniging 151 'Vereniging
van 1892' 160
- vergadering 59 verkiezing 114,
124 vertegenwoordiging in en
buiten
 rechte 195, 196, 211
vicaris 194 vicaris-
generaal 193 visitatie 89
visitatoren-generaal 168
voorlopige synode 143 vrij
beheer 125, 168, 226 vrijheid van
godsdienst 206, 207,
208, 210 vrouw 209
vrouwelijke ambtsdragers 50, 51,
172
- waarnemerschap 185
Wereldraad van Kerken 170
werkorde 127
westers schisma 83
Wet op de Kerkgenootschappen
210, 211
Wetboek van canoniek recht 188
wijdingsmacht 195 wijkgemeente
171 World Alliance of Reformed
Churches 170
- zichtbare en onzichtbare kerk 13
zilveren koorde 208

PERSONALIA VAN DE AUTEURS

- Drs. W. Bakker (1931), universitair docent kerkgeschiedenis en kerkrecht aan de faculteit der godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Overleden 12 mei 1987.
- Dr. A. van de Beek (1946), Hoogleraar vanwege de N.H. kerk in de Dogmatiek der bijbelse theologie en het kerkrecht aan de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit Leiden.
- Dr. A.J. Bronkhorst (1914), Emeritus hoogleraar kerkgeschiedenis van de twintigste eeuw, met leeropdracht van de N.H. kerk voor kerkrecht aan de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht.
- Drs. D. Deddens (1923), Emeritus hoogleraar Algemene en Nederlandse kerkgeschiedenis en het kerkrecht aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland (vrijgemaakt) te Kampen.
- Dr. G.D.J. Dingemans (1931), kerkelijk hoogleraar Praktische Theologie aan de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen.
- Drs. L.C. van Drimmelen (1934), medewerker Raad van Deputaten Samen op Weg; docent kerkrecht aan de faculteit der godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam.
- Dr. R.G.W. Huysmans (1935), hoogleraar Canoniek recht aan de Katholieke Theologische Universiteit te Amsterdam.
- Dr. D. Nauta (1898), Emeritus hoogleraar Algemene en vaderlandse kerkgeschiedenis en kerkrecht aan de faculteit der godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam.
- Dr. J. Plomp (1911), hoogleraar kerkrecht aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; overleden 12 maart 1990.
- Dr. W. van 't Spijker (1926), hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht aan de Theologische Universiteit van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland te Apeldoorn.
- Dr. M. te Velde (1950), hoogleraar kerkgeschiedenis, kerkrecht en gemeenteopbouw aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland (vrijgemaakt) te Kampen.

PERSONALIA VAN DE AUTEURS

Dr. H.B. Weijland (1928), hoogleraar kerkrecht aan de Theologische
Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te
Kampen.